

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

G. JAPSEN

Den
nationale
udvikling
i Åbenrå
1800-1850

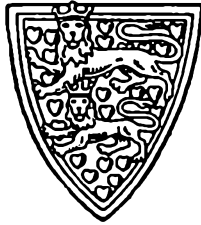
Skrifter, udgivne af Historisk Selskab for Sønderjylland

NUMMER 23

DEN NATIONALE UDVIKLING
I ÅBENRÅ 1800—1850

G. JAPSEN

Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850

Skrifter, udgivne af

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

NR. 23 . 1961

I kommission hos Danske Boghandleres Kommissionsanstalt

TRYKT MED STØTTE
FRA
STATENS ALMINDELIGE
VIDENSKABSFOND

TIL LAUKSENS BOGTRYKKERI . TØNDER

Forord

Jeg har i denne bog sat mig som opgave dels at skildre, hvordan Åbenrås indbyggere, som omkring 1800 alle var besjælede af dansk statspatriotisme, i løbet af det følgende halve århundrede opdeltes i to fjendtlige lejre, behersket af henholdsvis dansk og tysk nationalfølelse, dels at pege på de kræfter, der fremkaldte denne fundamentale forandring i indstillingen til stat og nation.

Fremstillingen hviler i hovedsagen på utrykte kilder. Foruden de righoldige embedsarkiver i Rigsarkivet og Hærens arkiv i København, landsarkivet i Åbenrå og det slesvigholstenske arkiv på Gottorp (her de mange petitioner til stænderforsamlingen), har en række privatarkiver kunnet udnyttes, navnlig Dahlmanns arkiv i Deutsche Staatsbibliothek, Berlin (breve fra borgmester Bendix Schow), P. Hiort Lorenzens arkiv i Rigsarkivet (især breve fra Hans Kopperholdt), Peter Paulsens arkiv i Landesarchiv Schleswig-Holstein på Gottorp (breve fra provst Paulsen og hans pårørende) og Augustenburgisches Hausarchiv i Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek i Kiel (bl. a. breve fra borgmester Georg Schow). De fleste af Frederik Fischers breve til Flör er aftrykt i P. Lauridsens »Da Sønderjylland vaagne-
de«, 2. bd., den afgørende del af brevvekslingen mellem P. Hiort Lorenzen og Orla Lehmann i samme værks 4. bd. Mine bestræbelser for at finde frem til arkivalier i privateje har desværre kun bragt ringe udbytte.

Blandt de trykte kilder må navnlig tidens ugeblade fremhæves: de åbenråske blade, »Lyna« og »Dannevirke« i Haderslev, og, for tiden

1848-50, »Schleswig-Holsteinische Zeitung« (»Norddeutsche Freie Presse«). Af stor værdi var skibskonstruktør C. Gamborgs dagbogsoptegnelser fra 1848 (offentliggjort i »Vort Forsvar«, 1891).

Statens Almindelige Videnskabsfond har ydet støtte til udarbejdelsen af nærværende arbejde. Herfor udtrykker jeg min ærbødige tak. Endvidere benytter jeg lejligheden til under ét at takke de mange privatpersoner, som jeg har ulejliget med forespørgsler, for udvist imødekommenhed. Historisk Samfund for Sønderjylland bringer jeg min bedste tak for at have påtaget sig arbejdets udgivelse.

København, august 1961

G. JAPSEN

INDHOLDSFORTEGNELSE

I. INDLEDNING	
Åbenrå omkring 1800	9
Åbenråernes afstamning	10
Sproglige forhold	14
Administrative forhold	21
II. TIDEN INDTIL 1814	
Økonomiske forbindelser	25
Kirken	31
Skolen	39
Den politiske udvikling	43
1801 s. 43. – 1807 s. 46. – 1814 s. 50. – Lokalpatriotisme, helstatspatriotisme og nationalfølelse s. 51.	
III. PERIODEN 1814–1834	
Økonomiske forbindelser	55
Kirken	61
Skolen	65
Den politiske udvikling	73
Liberalismen s. 73. – Forfatningspetitionen 1816 s. 79. – »Friedrichslust« s. 84. – »Allgemeines Wochenblatt« s. 86. – Personlige forbindelser s. 91. – Helstatspatriotisme og slesvigholstensk separatisme s. 95. – Det Lornsenske røre s. 96. – Spirende modsætning mellem dansk og tysk s. 102.	
IV. PERIODEN 1834–1848	
Økonomiske forbindelser	106
Kirken	111
Skolen	119
Den politiske udvikling	124
Den liberale bevægelse 1834–39 s. 124. – De liberale og danskheden 1839–40 s. 150. – Frederik Fischer og hans ugeblad s. 161. – Den slesvigholstenske kampagne mod Fischer s. 179. – Slesvigholstenismen i Åbenrå 1840–48 s. 190. – Den danske bevægelse i Åbenrå 1840–48 s. 218.	
V. DANSK OG TYSK I ÅBENRÅ 1848–1850	234
VI. SLUTNING	259
HENVISNINGER OG NOTER	262

Åbenrå omkring 1800, set fra Galgebakken.
Maleri af Jes Jessen (1743-1807). Åbenrå museum.

Indledning

ÅBENRÅ OMKRING 1800

Det maleriske Åbenrå: de hyggelige gadepartier, de karnapprydede huse med deres kahytsagtige præg, Slotsgade, Vægterpladsen, Gildegade osv., er blevet til i det 18. århundrede, de er det synlige levn af Åbenrås første blomstringsperiode som skibsfartsby. Omkring år 1800 havde Åbenrås skibsfart ikke længere samme omfang som ved det 18. århundredes midte, men velstanden var fortsat betydelig, og på rejsende fra nord som fra syd gjorde byen og dens befolkning et meget fordelagtigt indtryk. Hertil bidrog selvfølgelig den smukke beliggenhed, som i denne følsomme og naturromantiske tid henrev en tysk rejsende¹ til følgende begejstrede udbrud:

»Byen med dens huse og røde tage, med dens lille, spidse kirketårn, med dens gamle slot, med dens haver på bakkerne og dens enge omkring den, lå foran mig. En krans af bjerge, løvklædte med ege- og bøgetræer, omgiver det hele, og i midten ligger denne søstad på bakker som en rubin på en grøn krone.«

Omtrent på samme tid kom en anden berejst tysker, Carl Gottlob Küttner, en søndag aften kørende ind i Åbenrå, som han karakteriserede som »en temmelig betydelig, nydelig, folkerig og meget velhavende by«². På en tur gennem byens gader fandt han alle indbyggere meget velklædte. Velstanden, skriver han, viste sig navnlig i husene, der var »overmåde renlige . . . helt i hollandsk stil. I de fleste vinduer stod der artige urtepotter, fyldt med en stor mængde blomster. Man bor her næsten udelukkende i stueetagen, vinduerne stod hyppigt åbne, og jeg havde megen fornøjelse af at gå langsomt omkring og se ind i værelserne. Jeg fandt også disse yderst renlige, fulde af gode møbler af enhver art, og alt metal pudset skinnende blankt. Kort sagt, jeg kunne ikke andet end tro, at jeg så en hollandsk middelstandsborgers bolig.« Postgården, hvor han overnattede, imponerede ham meget. Han regnede den for et af de bedste

værtshuse, han kendte. Han kan ikke noksom rose mahognikommoderne og -bordene og sengenes fine linned³.

En pastor Wedel fra Sjælland, der besøgte Åbenrå i 1801, har givet den mest udførlige skildring af byen, som den var ved det nittende århundredes begyndelse. Han fandt de fleste huse smukke og konstaterede, at de næsten alle var udbygget med karnap. »I denne karnap sidder fruentimmerne om dagen ved deres rok, ramme eller synål for undertiden at kunne fornøje sig ved at betragte de forbigående. Uden for dørene er desuden sirlige bislag og hvilebænke, som især i aftenskumringen findes besat af damer og mandfolk, der har lejlighed på den tid at hvile sig fra dagens sysler. . . Ingen nye moder har fordrevet indvånernes gamle tarvelighed, da staden for det meste består af handlende og sømænd, men skønt dragten er simpel, er den dog prægtig og af værdi, damerne bærer silketøj, guld-kæder, guldlivspænder og mange ringe. Ærlighed uden komplimenter og en jævn guds frygt uden alt for megen filosofi synes at være det herskende i borgernes karakter.« Han omtaler den vel vedligeholdte kirke med grønt spir og urskive til alle fire sider. »På kirkegården, som har mange ligsten, er skolen, hospitalet og præsteresidensen. Torvet er lidet med et vandspring i midten, hvor Neptun står, meget velgjort . . . Rådstuen har et antikt udseende, da det tilforn var en bolig for gildebørnene, men siden indrettet til justitiens pleje. Med meget store bogstaver er der at læse over døren: 5. Mosebog, 1, 16—17: »Ich gebot Euren Richtern und sprach: Verhöret Eure Brüder und richtet Recht zwischen Jedermann« etc. etc. Apoteket har til skilt en kronet løve med en udhængende rød tunge. Adskillige andre smukke skilte ses hos professionisterne over deres døre, mange handelsbutikker, meget ege- og fyrretømmer findes opstabled, især ved stranden«⁴.

ÅBENRÅERNES AFSTAMNING

Hvorfra stammede nu indbyggerne i denne typisk slesvigske købstad? Hvor mange af åbenråerne var født i byen, og hvor mange var tilflyttere? Hvorfra kom tilflytterne, og hvordan fordelte de sig på dansk- og tysktalende egne? Kan der konstateres en sammenhæng mellem social gruppering og afstamning? Spørgsmålene er ikke lette at besvare, fordi folketællingslisterne først fra 1845 giver oplysning

om indbyggernes fødested. Ved hjælp af borgerprotokollens oplysninger om nyoptagne borgere kan man imidlertid langt tilbage i tiden danne sig et billede af de fleste nye borgeres afstamning. Dertil kommer, at der fra 1822 og 1832 er bevaret lister over de uden for byen fødte tjenestefolk, håndværkssvende og lærlinge, der havde bopæl i Åbenrå. Disse lister er et godt supplement til borgerprotokollen, fordi de omfatter befolkningslag, hvis medlemmer ikke var borgere.

Borgerprotokollen indeholder navnene (oftest med vedføjet stilling og fødested) på de myndige, mandlige, ikkelandmilitærpligtige indbyggere, der lod sig indskrive som borgere i Åbenrå. Forpligtede til at opnå borgerret var alle indbyggere, som drev borgerlig næring eller ejede fast ejendom i Åbenrå og var bosat dér³. Skippere på skibe, der var hjemmehørende i Åbenrå, skulle være borgere i byen, selv om de havde bopæl andetsteds. Tjenestefolk og embedsmænd optoges aldrig som borgere, daglejere og håndværkssvende, styrmænd og søfolk som regel kun, såfremt de var husejere. Alt i alt må man regne med, at borgerne højst udgjorde halvdelen af byens voksne mandlige befolkning.

I perioden 1735—77 blev der i følge Frode Gribsvad⁴ optaget 631 nye borgere. Heraf var 224 (=35%) født i byen (landsognet medregnet), 238 (=38%) var fra det øvrige Nordslesvig (Flensborg medregnet), 21 (=3,5%) var fra Sydslesvig, 7 (=1%) var fra Holsten, 38 (=6%) fra Tyskland, 80 (=12,5%) fra Kongeriget, 3 fra Norge, 17 (=3%) fra Sverige, og 3 fra andre lande.

For tiden 1778—90 mangler borgerprotokollen.

Efterfølgende oversigt for perioden 1791—1840⁷ viser de nyoptagne borgere fordelt efter fødested:

	Åbenrå	Øvr. N.-Sl.	S.-Sl. m. Fl.	Holsten	Tyskland	Konge- riget	Andre lande	Usikre	Ialt
1791—1800	57	24	2	0	2	9	3	0	97
~~1801—1810~~	~~96~~	~~51~~	~~7~~	~~2~~	~~5~~	~~27~~	~~3~~	~~0~~	~~191~~
1811—1820	50	31	6	2	10	9	1	2	111
1821—1830	84	39	5	3	4	17	1	0	153
1831—1840	71	65	25	4	4	23	3	4	199
1791—1840	358	210	45	11	25	85	11	6	751
i procent	48	28	6	1,5	3	11	1,5	1	100

Det fremgår af de anførte tal, at de optagne borgeres afstammingsforhold kun i ringe grad ændrede sig i løbet af de 105 år fra 1735 til 1840. Tilflytningen fra Nordslesvig var 1791—1840 lavere end i tiden 1735—77 (28% mod 38%)⁸, men tilflytningen fra på den ene side Kongeriget og på den anden side Sydslesvig-Holsten-Tyskland viser næsten uforandrede procenttal i begge de nævnte perioder (1735—77: 12,5% fra Kongeriget mod 10,5% fra de (helt eller delvis) tysktalende områder; 1791—1840 var de tilsvarende tal 11% mod 10,5%).

Listerne fra 1822 og 1832 over »fremmede« tjenestefolk, håndværkssvende og lærlinge omfatter (modsat borgerprotokollen) byens mest ustabile befolkningselement. De viser, hvorfra den uden for Åbenrå fødte del af underklassen stammede:

1822	N.-Sl.	S.-Sl.	Holsten	Tyskland	Kgr.	Andre	Usikre	Ialt
Tjenestekarle	28	0	1	0	4	1		34
Tjenestepiger	58	4	1	0	21	0		84
Svende	18	6	4	6	6	0		40
Lærlinge	36	2	0	0	3	1		42
Usikre							23	23
Tilsammen	140	12	6	6	34	2	23	223
I procent	63	5,5	2,5	2,5	15	1	10,5	100
1832								
Tjenestekarle	38	4	0	0	16	0		58
Tjenestepiger	60	4	1	0	40	0		105
Svende	10	1	0	0	1	0		12
Lærlinge	47	1	0	0	10	0		64
Usikre							5	5
Tilsammen	155	16	1	0	67	0	5	244
I procent	63,5	6,5	—	0	28	0	2	100

Folketællingen 1845 leverer som nævnt for første gang et materiale, der gør det muligt præcist at fordele alle byens indbyggere efter fødested (se tabellen øverst på næste side).

Ved at sammenholde denne tabel med tallene over de optagne borgere falder det i øjnene, at de i Åbenrå fødte indbyggere udgjorde en betydelig større del af det samlede folketal, end borgerprotokollen

Fødested	Åbenrå købstad %		Landsognet %		Tilsammen %	
Åbenrå	2527	62	157	35	2684	59,5
Øvr. N-Slesvig	854	21	187	42	1041	23
Sydslesvig	170	4	17	4	187	4
Holsten	57	1,5	7	1,5	64	1,5
Tyskland	43	1	7	1,5	50	1
Kongeriget	305	7,5	50	11	355	8
Norge	14	—	0	0	14	—
Andre og usikre	116	3	22	5	138	3
Tilsammen	4086	100	447	100	4533	100

giver indtryk af. Hovedårsagen til denne forskel er utvivlsomt det store antal åbenråske daglejere, sømænd, tjenestefolk osv., som aldrig fik rang af borgere i deres by. (Se også opstillingen på s. 110).

For vor undersøgelse er det af stor betydning at nå frem til den bedst mulige besvarelse af spørgsmålet om tilflytternes afstamning. Til dette formål er efterfølgende tabel opstillet. Den viser, udtrykt i procent, tilflytternes fordeling efter fødeegn, opstillet på basis af det ovenfor anførte materiale:

	N.-Sl.	S.-Sl.	Holsten	Tyskl.	Kgr.	Andre	Usikre	Ialt
Borgere 1735—77	58,5	5*)	2	9,5	19,5	5,5	?	100
Borgere 1791—1840	53	11,5	3	6,5	21,5	3	1,5	100
Tyende etc. 1822	63	5,5	2,5	2,5	15	1	10,5	100
Tyende etc. 1832	63,5	6,5	—	0	28	0	2	100
Folketælling 1845	54,5	11	3,5	3	19,5	—	8,5	100

*) Flensborg er her medregnet under Nordslesvig.

Tallene viser, at tilvandringen fra de forskellige områder gennem hundrede år holdt sig forbavsende konstant. Godt halvdelen af tilflytterne kom fra Nordslesvig. I Kongeriget havde cirka en femtedel af alle tilflyttere deres fødested; de tysktalende egne (Sydslesvig-Holsten-Tyskland) fulgte nogle procent efter. For underklassens vedkommende spillede tilflytningen fra de tysktalende egne en langt mindre rolle end for borgernes: 1822 kom 10,5%, 1832 endda kun 6,5% af tyende etc. fra disse egne, medens 16,5—21% af borgerne

stammede sydfra. Tilsvarende kom en større del af underklassen, henved to tredjedele, fra Nordslesvig.

For at kunne vurdere den nationale udvikling er det vigtigt at gøre sig klart, at det dansk-(skandinavisk-)talende element ganske dominerede blandt tilflytterne. Dette fremgår af følgende opstilling, der angiver tilflytningen i procent:

	Borgere		Tyende etc.		Folketællingen
	1735—77	1791—1840	1822	1832	1845
Dansk-(skandinavisk-)talende	81	77,5	79*)	91,5	75*)
Tysktalende	16,5	21	10,5	6,5	17,5

*) Det relativt lave tal skyldes sikkert det store antal tilflyttere med uoplyst eller usikkert fødested.

De bånd, der på mange områder fandtes mellem Hertugdømmerne, spillede kun en ringe rolle for tilflytningen, medens omvendt den administrative grænse mod Kongeriget ikke forhindrede en stor og konstant tilvandring nord fra. Følgende opstilling viser størrelsesforholdet mellem tilvandringen fra Slesvig på den ene side og tilvandringen fra henholdstis Holsten og Kongeriget på den anden.

Pr. 100 tilflyttere fra Slesvig kom der følgende antal tilflyttere

	Borgere		Tyende etc.		Folketællingen
	1735—77	1791—1840	1822	1832	1845
fra Holsten	2,7	4,3	3,9	0,6	5,6
fra Kongeriget	30,9	33,3	22,4	39,2	29,8

SPROGLIGE FORHOLD

Medens spørgsmålet om åbenråernes afstamning kan besvares tilstrækkeligt præcist, findes der for hele vor periode ingen talmæssige oplysninger om sprogforholdene. Først i 1851 blev der på borgmester Lunn's foranledning foretaget en sprogtælling.

De spørgsmål, man ønsker at få besvaret på det sproglige område, er følgende: Hvordan udviklede forholdet mellem dansk og tysk sprog sig i Åbenrå i løbet af det 19. århundredes første halvdel, og hvad kom til at spille den afgørende rolle for den sproglige udvikling: det dansksprogede milieu i og uden for Åbenrå, eller den påvirkning, der udgik dels fra de tysktalende tilflyttere, som gennem

et århundrede udgjorde 16,5—21% af hele indvandringen, dels fra byens rent tyske administrations-, rets- og skolesprog og overvejende tyske kirkesprog?

Borgmester Lunnns undersøgelse af sprogforholdene i Äbenrå blev foretaget i anledning af den i november 1850 besluttede overgang til dansk undervisningssprog i byens skole. Resultatet er fremlagt i et brev af 7. 3. 1851 til Th. A. J. Regenburg⁹. Lunn oplyser her, at han ved hjælp af skatteligningslisterne har affattet en fortegnelse over samtlige familier og støttet til »de pålideligste og med byens forhold bedst kendte mænd« har udregnet, »hvorvidt de i daglig tale og i deres hjem taler dansk eller tysk«. (NB! Der skelnes ikke mellem højtysk og plattysk). Lunn forsikrer, at han tør indestå for resultatets rigtighed.

Dette resultat var følgende: Af byens 850 familier var 42 (altså ca. 5%) tysktalende. Foruden disse 42 tysktalende familier fandtes der henved 20 familier, hvor man talte tysk med børnene, medens dansk var forældrenes indbyrdes sprog. Om de helt eller delvis tysktalende familier gav Lunn følgende oplysninger: Af de 42 familier var 33 tilvandet fra tysktalende egne, mens kun 9 var hjemmehørende i byen og dens omegn. I disse 9 familier var manden i de 6 tilfælde gift med en kone fra Hamborg eller Nordtyskland, og de 3 resterende familier var af politiske årsager blevet tysktalende. Om de 42 familiers sociale position oplyste Lunn, at 3 var embedsmænd, 3 bybestillingsmænd, 6 enker og ugifte, 3 købmænd, 15 håndværkere, 7 havde forskellige andre erhverv, og endelig var 5 jødiske familier. De familier, hvor der blev talt tysk med børnene, var for de allerflestes vedkommende først begyndt med det efter 1848, altså af politiske grunde; til den gruppe hørte flere af de mere ansete købmænd samt de afsatte slesvigholstenske magistratsmedlemmer og deputerede borgere, »kort, alle som stod i nærmere berøring med de tyske embedsmænd og af disse blev lært, at det var simpelt at tale dansk«.

Styrkeforholdet mellem dansk og tysk forandrede sig ikke synderligt i de følgende år. En ny undersøgelse, som Lunn foretog i 1860, gav til resultat, at 1016 familier talte dansk og 63 tysk i hjemmet (der var indvandret en del arbejdere og håndværkere fra tysktalende egne). Af de 63 tysktalende familier var de 13 indfødte nordslesvigere eller fra Kongeriget og 7 af mosaisk trosbekendelse. Så godt

som alle forstod dansk, og mange af dem talte bestandig dansk inden for familien.

Havde nu den sproglige situation forandret sig siden 1800? Det er så heldigt, at en indfødt åbenråer, advokat M. F. Blaunfeldt, der var født 1799, i kategoriske vendinger har skildret sprogforholdene i byen, som de var ved århundredets begyndelse¹⁰: »I min barndom hørte jeg hverken i mine forældres eller i andre huse et tysk ord . . . når en mand var udtrådt af skolen, var det indbankede tyske sprog snart glemt, og det hørte til sjældenhederne, at han efter nogle års forløb kunne skrive et tysk brev. Da jeg trådte ud af borgerskolen 1815, var der i hele byen Apenrade tre eller fire familier, embedsmænd fra Holsten, i hvis huse der taltes tysk, for resten var dansk det udelukkende omgangssprog. Byen var dansk.« Vel tør det antages, at Blaunfeldt, som stærkt engageret i den dansk-tyske strid, i sin under treårskrigen udsendte bog har angivet antallet af tysktalende familier for lavt, men hans fremstilling af sprogenes indbyrdes styrkeforhold er utvivlsomt rigtig. Herom vidner adskillige udtalelser, som i årenes løb fremsattes af de lokale myndigheder.

I 1782 erklærede de deputerede borgere, at »borgerskabet her i byen til hverdag taler dansk«¹¹. I 1811 indberettede kirkevisitatorerne (amtmanden og provsten)¹², at i købstaden og landsognet »er det danske sprog det almindeligste«, og det forstås af alle. De taler endvidere om »børnene, som i deres familier kun hører og taler dansk«. Tysk eftermiddagsprædiken to gange om ugen er alt, hvad der efter deres mening er grund til at bevare af hensyn til »de fremmede håndværkssvende og meget enkelte personer . . ., der eventuelt opholder sig her«. 1822 hedder det i en skrivelse fra kirkekollegiet¹³: »Folkesproget i vor menighed er et dansk patois«. 1829 oplyste skolekollegiet¹⁴, at »over $\frac{3}{4}$ af de herværende indbyggere taler dansk«. Brøken $\frac{3}{4}$ skal kun udtrykke, at der findes nogle indbyggere, der ikke taler dansk. Det danske sprogs ganske dominerende position fremgår også af den af provst Rehhoff i slesvigholstensk ånd forfattede indberetning¹⁵, som kirke- og skolekollegiet i 1846 indsendte til Gottorp: »Dagliglivets sprog er . . . hos familiernes overvejende flertal det herværende platdansk«.

Også fra provinsialregeringen på Gottorp findes der et personligt vidnesbyrd om sprogforholdene i Åbenrå, idet regeringsråd Krauss

i et votum, dateret 20. 2. 1841¹⁶, i anledning af ønsket om at give doktor Neuber privilegium på et tysk ugeblad i Åbenrå, skrev følgende: »At et på tysk affattet ugeblad for Åbenrå skulle være et behov, kan jeg ikke overbevise mig selv om. I tidligere tid kom jeg tit til Åbenrå, senere sjældnere. Dengang var det danske sprog der helt fremherskende, og det ikke alene i de lavere stænder, men også hos de derværende honoratiories, dvs. købmænd og skibskaptajner. Jeg har mange [? (ulæseligt)] gange taget del i derværende offentlige festligheder og gjort den iagttagelse, at konversationen ganske almindeligt blev ført på dansk«.

Heroverfor står det faktum, at en sjettedel af tilflytterne kom fra Sydslesvig, Holsten og Tyskland, dvs. fra egne med overvejende plattysk talesprog. Den eneste hentydning til plattysk talende indbyggere i Åbenrå er imidlertid en sætning i provst Rehoffs indberetning fra 1846, hvori det siges, at »der findes enkelte, om end ikke mange« familier, »i hvilke man taler det plattyske«. Det drejer sig her tydeligt nok om familier fra plattysk talende egne, der kun har boet kort tid i Åbenrå (til denne gruppe skal formodentlig også regnes flertallet af de 15 håndværkerfamilier, der i 1851 havde tysk hjemmesprog), thi hele det foreliggende materiale vidner klart nok om det opsigtsvækkende forhold, at de plattysk talende tilflyttere meget hurtigt opgav deres modersmål og gik over til byens danske dialekt.

Noget anderledes forholder det sig med højtysk. Dette sprog taltes gennem hele vor periode af en lille del af tilflytterne, der imidlertid udgjorde en indflydelsesrig, fast afgrænset social gruppe: byens intelligens (embedsmænd, en del af bestillingsmændene, gejstlige, lærere, advokater, læger osv.). I 1845 omfattede denne gruppe 58 personer (uden hustruer og børn). Heraf var ikke mindre end 26 (=45%) født i tysktalende egne (overvejende Sydslesvig), og det tør antages, at også en del af de i Nordslesvig fødte »intellektuelle« (i alt 30 = 51,5%) havde tysk hjemmesprog. I 1803 omfattede »intelligensen« i videste forstand 47 personer, og selv om en større procentdel af den dengang var dansktalende, er det givet, at langt flere end de af Blaunfeldt omtalte 3—4 familier var tysktalende både ved århundredets begyndelse og ved dets midte.

I borgmester Lunn's anførte sprogtælling omtales, foruden 42 høj-

og plattysk talende familier, 20 åbenråske familier, i hvilke man efter 1848 af politiske grunde er begyndt at tale tysk (utvivlsoomt højtysk) med børnene. Provst Rehoffs indberetning fra 1846 giver imidlertid grund til at antage, at dette politisk betingede sprogskifte har sat ind på et tidligere tidspunkt. Han fortæller nemlig, at »efter at sprogforholdene her er blevet genstand for offentlig diskussion, og der fra visse sider så hyppigt høres klager over formodet undertrykkelse af det danske sprogelement, er der et stigende antal huse, i hvilke forældrene kun taler tysk med børnene.« Man tør herefter gå ud fra, at der fra begyndelsen af 1840'erne i det slesvig-holstensksindede borgerskab er begyndt et politisk motiveret sprogskifte fra dansk dialekt til højtysk, og det er sandsynligt, at revolutionen i 1848 og den påfølgende voldsomme politiske spænding har styrket denne udvikling. Forholdene under det danske styre 1850—64 bevirkede en standsning af dette tilløb til et socialt begrænset sprogskifte.

Bortset fra denne ufuldbyrdede bevægelse i retning af højtysk var sprogforholdene i Åbenrå stabile i det halve århundrede fra 1800 til 1850. Byens dominerende danske sprog — hvis beherskelse var en nødvendighed for de erhvervsdrivende i deres handelssamkvem med kunderne, hvad enten disse kom til byen til lands eller til vands — styrkedes hele tiden gennem kraftig tilvandring fra Nordslesvig og Kongeriget. Ganske vist medførte skolereformerne i årene 1807 og 1814, at byens indbyggere i stigende grad fik kendskab til tysk, men det er samtidig nødvendigt at huske på, at skolerne i de nordslesvigske landdistrikter netop i denne periode udbyggedes til velordnede undervisningsanstalter, så at den stadige strøm af tilflyttere fra såvel Kongeriget som de nordslesvigske amter kom til Åbenrå med en dansk kulturel ballast, et mundtligt og skriftligt kendskab til dansk rigssprog, til dansk bibel, danske salmer og sange, som fik dette store befolkningsselement til at virke som en modvægt mod den tyske skoles sproglige indflydelse, en dansk kulturfaktor, der i det stille spillede en betydelig rolle i den dansktalende by. Hertil føjede sig så, fra slutningen af 1830'erne, en direkte påvirkning fra dansk skriftsprog gennem en dansk bogsamling og et dansk ugeblad.

Man kan undre sig over, at det højtyske sprog, der lærtes i skolen, og som taltes i byens fornemste huse, havde så ringe fremgang. Svaret må være, at de aller fleste indbyggere kun sjældent havde brug

for det tyske hjælpesprog, som de beherskede så nogenlunde. Byens tysktalende intellektuelle udgjorde en sluttet kreds, der ikke omgikkes den jævne borger, og var de nødt til det, f. eks. i deres praksis som advokater eller læger, talte de dansk; selv i retten, hvor hvert skriftstykke formuleredes på tysk, blev forhørene ofte ført på dansk: »ved forhør over ringere folk bruges det danske sprog«, hedder det ligefrem i magistratens indberetning 1811 i anledning af sprogreskriptet¹⁷.

Der kan være grund til at gøre opmærksom på, at en del udtalelser i periodens løb synes at skildre sprogforholdene anderledes, end det er sket her. Dette gælder først og fremmest oplysninger fra lokale myndigheder. I magistratens lige nævnte indberetning fra 1811 hedder det således, at »der af de ringere folk tales en blanding af tysk og dansk«, og i skolekollegiets af provst Paulsen skrevne indberetning fra 1829 står der, at Åbenrå er en af de grænsebyer, »der er så ulykkelige ikke at have et egentligt folkesprog . . . Det virvar af sprog, der krydser hinanden på sådanne steder, fremkalder et patois, der er lige langt fjernet fra begge tungers ægte og ædle skriftsprog«¹⁸. Tilsvarende hedder det i den af provst Rehhoff i 1846 forfattede indberetning fra kirke- og skolekollegiet, at »det herværende plattysk« er »et patois, der har taget sine elementer fra de tre andre nævnte sprog« (nemlig dansk, højtysk og plattysk).

Baggrunden for disse udtalelser er den allerede i det 19. århundredes første fjerdedel forladte sproglige teori om, at der fandtes særlige blandingssprog. I de nordslesvigske købstæder, hvor øvrighedens, kirkens og skolens sprog var tysk, trængte der uundgåeligt tyske låneord ind i den danske dialekt, og det er vel først og fremmest disse, der har givet anledning til at anvende denne teori på Åbenrå-dialekten. I en betænkning fra overkonsistoriet i Slesvig fra 1822¹⁹, der tydeligt er inspireret af provst Paulsen, hedder det tilsvarende om »den afart af det danske sprog, der tales i Åbenrå«, at den er »så fattig, at den mangler ord for alt, hvad der ligger uden for hverdagslivets snævre sfære«, så at eleverne f. eks. tænker og udtrykker alt, hvad der har med religion at gøre, på tysk.

Opfattelsen af Åbenrå-dansk (og sønderjydsk i almindelighed) som blandingssprog støttedes navnlig af, at man stod over for en dialekt, der tydeligt adskilte sig fra både dansk og tysk skriftsprog. Da den

danske pastor L. M. Wedel i 1810 rejste gennem Åbenrå²⁰, fandt han, at »sproget er vanskeligt at forstå, halvt tysk, halvt dansk«, men forklarede den »fordærvede udtale« med, at det officielle sprog i byen var tysk. Landboernes sprog fra egnen mellem Haderslev og Åbenrå gav han imidlertid ikke noget bedre skudsmål; det var »hverken dansk eller tysk, f. eks. Jor de kan æ giø nok, wenn æ seier et tvo Gan, dvs.: Jo, det kan jeg nok gøre, når jeg ser det to gange«. Samtidig med, at den herskende sprogopfattelse pånødte ham denne fortolkning, undlod han dog ikke, som omhyggelig iagttager, at notere, at Åbenrå »ellers i daglig handel ogandel bruger det danske sprog«. Der er derfor heller ikke grund til at lade sig forvirre af, at arkæologen P. O. Brøndsted i et studentikost rejsebrev fra Altona, dateret 25. 6. 1804, skriver²¹, at sproget i Haderslev ret for alvor begynder at blive »pluddervælsk, men dog blandes det kende- lig for hver station mere. I Apenrade var det galere end i Haders- leben, i Flensborg end i Apenrade«. I virkeligheden var Åbenrå- dialekten en rent dansk dialekt, der havde optaget et begrænset antal tyske låneord, og som var meget lidt forskellig fra det sprog, der tales i dag²².

Man kan heldigvis give læseren et førstehåndsindtryk af datidens Åbenrå-dansk, idet byens tysk-sprogede ugeblad, »Allgemeines Wochenblatt«, 16. 2. 1833 (altså før den nationale kamps begyndelse og samtidig på et tidspunkt, da den tyske indflydelse på dialekten må have nået et højdepunkt) offentliggjorde et »Indsendt« på uforfal- sket, omend ubehjælpsomt gengivet Åbenrå-mål, såvidt vides det ældste kendte litterære forsøg i denne dialekt. Baggrunden for ind- læggets fremkomst var en strid om nødløgnen mellem præsterne Bon- nichen i Dybbøl og Hagen i Nybøl, i hvilken anledning Bonnichen i en annonce i bladet (5. 12. 1832) havde bebudet en populær dansk fremstilling af dette emne²³. Det indsendte stykke har overskriften »Hans a Peer« (ordet »og« gengives af den ukendte forfatter med »a«), idet Hans fortæller sin nabo Peer, hvad han har »løist e Dau i det Avenraaer Ugblai«, nemlig, at præsten i Dybbøl vil »gi en heel Bog ud i Tryk aa Dansk a forklar vos den hele Ting«. Efter nogle replikker siger *Hans*: »Ja men de er jo dog saa gott, te vi no ollsam- mel kan kom te o løis om et aa Dansk, a ret faae Groond i et, a Lys om, hvad for en Bevandniss det egentlig her med Sandhed a Løjn, a

hvad vi i en Nød, som vi saa let kan kom i, a hvor et kan begynn a kniiv, maae sei a gøer, a int maae sei a gøer.

Peer: Ja, Do maae ha en god Dau med Din Groond, a dit Lys, a Dit Forstaaen! Kommer saadan lærd Folk føst i e Haar med hveranner, saa kan Do vær viss aa, de er int saa let agøer, a de fær int saa haste en End. - Di kan dispeteer med hveranner i Aar a Dau, - aa Tysk a Dansk; a Latin og Fransk; a Gud veed, i hvor manne catholsk Sprog! - a saa er saadan jenfolle Kael, som E a Do, lisa klog, som vi var før, a vi stær omsier med ofen Mund, fuld af Forvundring, a er heelt vild, a veed hverken ud eller ind. - Ja vi kan vær glaj, hven vi int siel kommer te a dispeteer med hveranner, eller gar kommer te a slaaes om Nauet som vi int forstær.«

Med nationalitetskampens begyndelse blev den lave værdsættelse af dialekten (»dette elendige patois«, »fordærvede idiom«²⁴) udnyttet propagandistisk i bestræbelserne for at bevare det tyske sprogs herskerstilling. Man kunne have ventet, at svaret fra dansksindet side havde været en forarget, selvhævdende protest. Herom var der imidlertid ikke tale; i almindelighed godtog man ringeagten for dialekten som berettiget, skønt man derved svækkede sin egen kampstilling. Karakteristisk er Frederik Fischers ofte citerede brev til »Dannevirke«, skrevet »ultimo maj 1838«²⁵. Han skriver her: »Det siges ofte, at vort dansk er ikkun et helt fordærvet sprog, og unægteligen står det langt tilbage fra det rene dansk,« men hvorledes kan det også være anderledes, fortsætter han, når der »næsten aldrig gives lejlighed til at forbedre sproget ved at høre det rene danske sprog.« Samtidig tør man, paradoksalt nok, antage, at Fischers varme ord om »det kære sprog, der blev talt til os i vuggen, og som vi dagligen tale«, udtrykker en følelse, der var almindelig blandt åbenråere.

ADMINISTRATIVE FORHOLD

Åbenrå var altså omkring 1800 en dansktalende by, hvis indbyggere ganske overvejende var af dansk afstamning; også økonomiske forbindelser knyttede dem, som det vil blive påvist, nøje til det danske monarki.

I modsætning hertil var øvrighedens officielle sprog i Åbenrå tysk og havde været det lige siden middelalderens slutning; også

skolens undervisningssprog var udelukkende tysk, og i kirken var der kun tildelt det danske sprog en underordnet plads. Denne fra et moderne synspunkt urimelige tilstand mødte omkring 1800 ingen protester i borgerskabets kreds. Man har indtryk af, at forklaringen herpå ikke blot er vanens sløvende magt; det tyske øvrighedssprog er snarere blevet følt som et særkende, ja, som en udmærkelse for byen og dens borgerskab, hvorved dette hævedes op over de kun dansk-talende småkårsfolk i byen og omegnens bønder. Det tyske øvrighedssprog stod for borgerskabet som en velerhvervet rettighed, som det værnedes om med samme nidkærhed, som f. eks. hertugen af Augustenborg om sin jagtret og toldfrihed. Det tyske øvrighedssprog i Åbenrå var et levn af samme art og ville være forsvundet længe før 1850, hvis ikke først det danske monarkis svækkelse og siden den nationale strid havde sinket reformen.

Til opretholdelse af denne ufolkelige tilstand på øvrighedssprogets område bidrog også i høj grad den oligarkiske ordning af bystyret, der ikke undergik nogen ændring i hele perioden frem til 1850.

Byens vigtigste øvrighed var magistraten, der havde tilsynet med alle købstadens anliggender, ledede politiet og dømte i såvel civil- som kriminalsager. Magistraten bestod af borgmesteren (og evt. byfogeden eller bysekretæren) og 4 rådmænd. Når en rådmand afgik, valgte magistraten på livstid efterfølgeren blandt deputeretkollegiets medlemmer. Denne valgmetode førte til, at magistraten kom til at bestå af byens indflydelsesrige skibsredere og købmænd; bortset fra borgmesteren og bysekretæren tilhørte alle rådmændene fra 1800 til 1850 disse sociale grupper, der naturligvis gav bystyret et traditionsbundet præg.

De 12 deputerede borgere (deputeretkollegiet) opfattedes som kommunens repræsentanter og tog sig især af byens økonomiske forhold. Hvis en plads i deputeretkollegiet blev ledig, valgte magistraten på livstid et nyt medlem blandt tre af deputeretkollegiet foreslåede kandidater²⁴. Denne fremgangsmåde sikrede, at deputeretkollegiets medlemmer i social henseende kun i ringe grad afveg fra rådmændene; af 50 deputerede borgere i tiden 1800—1850 var kun 5 håndværkere. Det forhold, at kun et mindretal af de deputerede borgere kunne opnå valg til rådmænd, skabte et primitivt modsætningsforhold mellem deputeretkollegiet og magistraten; dertil kom,

at følelsen af at være borgerskabets repræsentanter var stærk nok til efterhånden at åbne vej for oppositionelle stemninger i denne kreds.

Det lag af borgerskabet, hvoraf bykollegiernes medlemmer valgtes, var det tyske øvrighedssprogs ihærdige forsvarere, ikke alene fordi dets eksistens af dem følte som et socialt udmærkelsestegn i forhold til underklassen, men også fordi beherskelsen af det tyske sprog i hvert fald i denne ene henseende bragte disse skippere og kræmmere på niveau med statsmyndighederne og deres lokale repræsentanter. Tradition, lokalpatriotisme, borgerhovmod og honnet ambition forenede sig således om at give det tyske sprog en meget stærk stilling i byens liv.

Købstadens øverste embedsmand, borgmesteren, var tillige kongelig embedsmand. Det samme gjaldt bysekretæren og byfogeden. Under Bendix Franz Ludewig Schow, der i 1805 blev Åbenrås borgmester, forenedes de tre nævnte embeder på samme hånd. Schows udnævnelse var en lykkelig beslutning. Byen fik i ham en særdeles dygtig forvaltningsmand og samtidig en mand, der med vågent sind fulgte med i tidens rørelser. Der vil gentagne gange blive anledning til at beskæftige sig med hans rolle for byens udvikling.

Bystyret i Åbenrå var ikke alene oligarkisk, altså et anliggende, som indbyggernes store flertal stod helt udenfor, men også stærkt indskrænket ved kongemagtens indgreb. Dette embedsmandsvælde betød ikke, at der var mange embedsmænd i Åbenrå. Tværtimod. Der var en amtmand, en amtsforvalter, en herredsfoged (fra 1805 havde amtets to herreder fælles herredsfoged), en toldforvalter og en postmester — for at nævne de vigtigste uden for kirkens og skolens sfære. De fleste af dem var tyske af fødsel eller af uddannelse, og man kan gå ud fra, at dansk hussprog var en sjælden undtagelse i denne kreds. Med deres patriotiske eller politiske indstilling havde denne tysksprogethed intet at gøre. I hele perioden frem til 1848 blandede embedsmændene sig kun undtagelsesvis i politik. De passede deres embede og ønskede at være kongens loyale tjenere.

Over alle de andre embedsmænd tronede amtmanden som kongens lokale repræsentant. Han havde ganske vist ingen beføjelser til at gribe ind i byens forhold, når man ser bort fra, at han, som repræsentant for landsognet, var medlem af kirke- og skolekollegiet, men den nimbus, der omgav ham, sikrede ham alligevel en særlig place-

ring. Hvad der er sagt om embedsmændenes loyale holdning, gælder i forstærket grad for amtsmændenes vedkommende. Amtsmændenes patriotisme måtte nødvendigvis have en positiv indflydelse på de øvrige embedsmænd og på det dominerende borgerskab.

Tiden indtil 1814

ØKONOMISKE FORBINDELSER

Åbenrå (med landsognet) havde ved århundredskiftet godt 3000 indbyggere; folketællingen i 1803 viste en befolkning på 2834 for selve købstaden (med Slotsgade).

Talmæssigt dominerede håndværkerne. Der var i 1803 433 håndværkere: 233 hovedpersoner og 200 medhjælpere; blandt disse var der 1 skibsbygmester og 42 skibstømrere og tømrere, samt (hovedpersoner og medhjælpere tilsammen) 78 skomagere, 55 spindere, syersker etc., 33 smede, 26 bagere, 25 skræddere, 22 bødkere, 18 rebslagere, 17 hattemagere og ligeså mange snedkere.

I følge samme folketælling var der 106 personer af handelsstanden i Åbenrå (heraf 18 medhjælpere). Tallet lyder mere imponerende, end det var i virkeligheden, thi heraf var de 22 gæstgivere o. l., 18 vognmænd o. l., og kun 35 (med 14 medhjælpere) var »købmænd med egen butik«. Der fandtes ingen grosserere i Åbenrå.

Antallet af søfarende i Åbenrå opgives til 182 i 1787¹, og var ifølge folketællingen i 1803 147. Det var sømandsstanden og skibsfarten, der gav byen dens særpræg. De i Åbenrå hjemmehørende skibe havde i disse år en besætning på godt 300, og besætningsmedlemmer, der ikke stammede fra Åbenrå, kom overvejende fra Løjt. Skipperne var for størstedelens vedkommende åbenråere, idet løjtingerne, efter skibslisterne at dømme, først op i det 19. århundrede kom til at levere flertallet af kaptajnerne. De i Åbenrå bosatte styrmænd og matroser stammede overvejende fra hjemlige familier: i 1787 var af 63 styrmænd 56 født i Åbenrå, 1 i Norge (for 6 styrmænds vedkommende oplyses fødestedet ikke); af 65 matroser var 42 født i Åbenrå, 12 i Kongeriget, 4 i Nordslesvig uden for Åbenrå, 4 i Norge, 1 i Sverige, 1 i Holsten og 1 i Tyskland².

Der var i 1803 kun 133 flere indbyggere end 34 år tidligere, ved den første almindelige folketælling i 1769, da indbyggertallet opgjor-

des til 2701³. I det 18. århundredes første halvdel havde befolkningstilvæksten imidlertid været meget stor: i 1709 havde man kun talt 1253 indbyggere i Åbenrå (uden Slotsgaden og landsognet)⁴.

Alt tyder på, at det var vilkårene for Åbenrås skibsfart, der bestemte byens væksttempo. Hans Vald. Gregersen har dokumenteret, at den åbenråske fragtfart tog sin begyndelse i slutningen af det 17. århundrede⁵, og indbyggertallets vækst, de mange bevarede pyntelige borgerhuse fra det 18. århundrede og de citerede skildringer af Åbenrå omkring 1800 er vidnesbyrd om, at det først var byens selvstændige fragtfart (dvs. skibsfart for fremmed regning), der løftede Åbenrå op af dens ubetydelighed og gav den en anelig plads blandt det danske monarkis søfartsbyer. Stagnationen i tiden efter 1750 bekræfter denne opfattelse; årsagen hertil var nemlig de beskyttelsesforanstaltninger til gunst for egen skibsfart, som Sverige og England på denne tid indførte til skade for Åbenrå-skippernes indarbejdede fragtfart.

Denne fragtfart udviklede sig af den naturgivne udveksling af hjemlige produkter, der fra arilds tid har fundet sted i farvandene mellem Slesvig, de danske øer og Sverige. Navnlig med havnene i Lille Bælt — på Als, Ærø og Fyn — var forbindelsen overordentlig levende, men derfra strakte de ældgamle økonomiske bånd sig videre over de syddanske øer — Langeland, Lolland-Falster og Møn — til København, men navnlig langs svenskekysten op til Gotland. Her udveksledes slesvigske landbrugsprodukter med tømmer, kalk og tjære. Endnu efter Gotlands adskillelse fra Danmark i 1645 havde Sønderborg og Åbenrå en tredjedel af Gotlands-farten, og i 1660 havde de en sjettedel af den⁶. I 1724 var af 306 skibe, der afgik fra Gotland, 50 fra Sønderborg og 60 fra Åbenrå, og 20 år senere var af 324 skibe de 115 fra Åbenrå⁷. Den gamle søforbindelse fortsatte lige til 1864⁸, og endnu længere har vel den øvrige lokale skibsfart været ved. Gammel var ligeledes samhandelen med de tyske hansestæder ved Østersøens sydlige kyst, først og fremmest med Lübeck.

Et bevaret toldregnskab for månederne november—december 1779⁹ giver til en vis grad indtryk af, hvilke havne Åbenrå i den lokale skibsfart stod i hyppig forbindelse med. Der nævnes både og skibe til Nordborg (Holm, Mels), til Ærøskøbing og Marstal, til Haderslev, Flensborg, Eckernförde og Femern, samt til Svendborg, Rud-

købing, Bandholm, Nakskov og København. Et par skippere er sejlet til Heiligenhafen, to til Wismar og én til Rostock.

For året 1804 findes et komplet toldregnskab¹⁰. Det viser uforandret den samme levende kontakt med Lillebæltshavnene, med de syddanske øer og nu tillige i udpræget grad med København.

På grundlag af en summarisk oversigt over havnetrafikken i 1769¹¹ kan det siges, at dens omfang kun forandrede sig lidt i løbet af de 35 år fra 1769 til 1804. Der indkom i 1769 360 skibe, heraf var 122 hjemmehørende i Åbenrå, medens 18 var udenlandske (sikkert overvejende svenske). I 1804 indkom der 330 skibe. Heraf var næppe mere end 30 skibe udenlandske (overvejende svenske). Under 10% af skibene (efter antal og drægtighed) kom fra tyske havne, resten fra danske og svenske havne. Sandsynligheden taler for, at forholdet har været det samme gennem hele det 18. århundrede.

For Åbenrås fragtfart blev allerede fredsårene 1709—13 glimrende fremgangsår¹², og denne udvikling fortsatte efter 1721. »De største skibe — hedder det i en indberetning fra 1735¹³ — befragtes dels af det islandske kompagni i København i fart på Island, dels går de om foråret til Narva og indtager der en ladning tømmer, hvormed de sejler til Irland og i stedet fører engelsk salt, stenkul og slibesten med tilbage. De mellemstore befragtes dels af københavnske købmænd til fart på Finmarken, dels af svenske købmænd med byggematerialer til København, Flensborg og Lübeck. De små fartøjer sejler dels med byggematerialer for svenske købmænd, dels med kalk fra Königsberg, København og Danzig«. Af 128 skibsladninger, der i 1745 kom fra Norge til København, førtes de 36 på skibe hjemmehørende i Åbenrå og Sønderborg. Fra udlandet førte Åbenråskibe i samme år 52 ladninger til København. Det var især forbindelsen med Gotland, der besørgedes af skibene fra Åbenrå¹⁴.

Denne omfattende fragtfart for københavnsk regning kommer også til udtryk i, at forholdsvis mange Åbenrå-skibe forsikredes i det i 1726 oprettede »Sø-Assurance Kompagni« i København: i 1750 forsikredes 17 skibe fra Åbenrå (20 fra Sønderborg, men kun 14 fra Flensborg)¹⁵, i 1775 21 Åbenrå-skibe. Derefter dalede antallet stærkt (i 1800 kun 2 skibe fra Åbenrå)¹⁶.

Åbenrås handelsflåde tiltog under disse forhold fra 779 kommer-

celæster i 1705¹⁷ til 4332 kommercelæster (115 enheder) i 1748¹⁸, dvs. en størrelse, som flåden først nåede op på igen hundrede år senere.

Grundlaget for fremgangen for Åbenrås fragtfart var sejladsen på Sverige; den fik et yderligere opsving, da man fra Åbenrå reeksporterede det svenske tømmer til udenlandske havne, navnlig England. Det var derfor et lammende slag for Åbenrå, da dens vigtigste handelspartnere gennem protektionistiske foranstaltninger satte en stopper for denne skibsfart. I 1765 var Åbenrås flåde reduceret til 3230 kl., og i 1775 var der kun 55 skibe på ialt 2414 kl.¹⁹.

Det, der standsede den åbenråske fragtfarts tilbagegang, var tilknytningen til det danske monarki, hvis neutralitetspolitik og omsorg for skibsfarten bestandig gav nye muligheder for dygtige søfolk. Netop fra omkring 1750 åbnedes Middelhavet for danske skibe, og fra nu af var altid et stort antal åbenråske skibe beskæftiget i dette område, hvor danske orlogsmænd ydede dem den nødvendige beskyttelse. I stedet for den spærrede tømmersejlad fra svenske havne trådte den stigende transport af trælast fra Norge til England, og herfra var der altid mulighed for returfragt til Danmark, bl. a. salt til Åbenrå. Følgende opgørelse over, hvor Åbenrå-skibene befandt sig i slutningen af 1804, er meget oplysende: 12 var i Middelhavet eller lå i portugisiske havne, 4 i kongerigske havne, 2 i engelske, 3 i havne ved Nordsøen og i Kanalen, medens der savnes oplysninger om to skibe, der var blevet kondemneret eller var forulykket; i Åbenrå overvintrede 16 skibe. Denne skibsfart var selvfølgelig stærkt påvirket af konjunkturerne (navnlig de politiske), så meget mere som det slesvigske opland spillede en stadig aftagende rolle for den, men i tiden fra 1770 til krigsudbruddet i 1807 holdt flåden sig dog gennemgående på mellem 2000 og 2300 kl.

Ligesom Åbenrås småskibsfart ganske overvejende var knyttet til Danmark (og Sverige), var byens fragtfart afhængig af den danske stats trivsel. I monarkiets hovedstad og største søfartscentrum, København, og i Norge fandt byens skippere deres sikre fragter, og den indbringende sejlad på Middelhavet forudsatte regeringens neutralitetspolitik, dens traktater med barbareskerne, de danske orlogsskibes beskyttelse og de danske konsulater i havnebyerne.

Både Rigernes og Hertugdømmernes skibe førte dannebrog og var

mærket »Dansk Eiendom«. Dertil kom, at det danske søindrulleringsvæsen knyttede sømandsstanden nøje til orlogsflåden, idet hovedreglen var den, at alle de, der i købstæder og flækker ernærede sig af skibsfart, var forpligtede til at påtage sig krigstjeneste til søs; de indførtes derfor i sørullen²⁰, og ud fra denne blev der efter behov udskrevet mandskab til flåden, såvel i fredstid til øvelsestogter som under krig. Til gengæld måtte kun søindrullerede ernære sig af søfart. Først under krigen mod England udvidedes ordningen til at omfatte Holsten²¹. I de bevægede tider før og efter århundredskiftet og under krigen 1807—14 kom forpligtelsen til at gøre tjeneste på orlogsskibene til at gribe dybt ind i mange søfarendes liv. I en by som Åbenrå, hvis flor i den grad hang sammen med søfartens trivsel, måtte de talrige søfarende, der som de eneste i byen skulle kæmpe mod fjenden, udgøre et patriotisk element, hvis stemninger forplantede sig til vide kredse.

Det bevarede toldregnskab fra 1804 viser, at der også handelsmæssigt var en levende forbindelse mellem Åbenrå og Kongeriget, navnlig København. Den overvejende del af byens udførsel (uden for Hertugdømmerne) gik til Kongeriget (produktionen fra Åbenrås betydelige teglværker, endvidere lærred, salt, kød, korn og bødkerverer). Det fremgår samtidig af listen over trafikken på havnen, at samhandelen med Holsten var af ringe omfang. Fra danske provinshavne fik man byg og havre. København var hovedleverandør af kolonialvarer: te, ris, sukker, rosiner, kaffe og krydderier.

Den livlige forbindelse med København bevirkede, at mange søfolk tog styrmandseksamen der²². Adskillige skippere ses at have fået borgerbrev i København for at føre et københavnsk skib²³. Ikke få sømænd tog på hvalfangst fra København eller deltog i den privilegerede skibsfart på Island og Færøerne²⁴. Et tegn på den danske orientering er ligeledes de danske borgerbreve, som i 1790'erne udstedtes af »Borgemester og Raad i den Kongelige Danske Stad Aabentraa«²⁵. København var også den by, hvor åbenråerne i givet fald solgte deres skibe, hvis ikke det skete i Åbenrå. (I 1804 solgtes således fire åbenråske skibe i København, medens nogle andre blev solgt i Åbenrå).

Det kan endvidere påvises, at også byens håndværkere og

handlende så godt som aldrig afsatte deres produkter i tysktalende egne. Ifølge toldregnskabet for 1804 besøgte 79 håndværkere (og handlende) fra Åbenrå markederne i fem kongerigske byer: Assens (31 håndværkere), Ribe (27), Middelfart (12), Kolding (5) og Odense (4), medens 28 besøgte markeder i seks slesvigske byer: Sønderborg (12), Haderslev (7), Nordborg (5), Husum (2), Flensborg (1) og Før (1)²⁶. Som man ser, falder af 107 besøg kun 4 på Syd-slesvig. — Det kan antages, at håndværkernes hyppige besøg på nabobyernes markeder med denne fordeling har fortsat gennem hele perioden frem til 1848; i 1837 indberettede provst Paulsen således, at det utilstrækkelige kirkebesøg bl. a. skyldtes den omstændighed, at det var nødvendigt for de talrige fattige håndværkere at rejse omkring på markederne med deres produkter²⁷.

I denne forbindelse bør det nævnes, at regeringen på forskellig vis søgte at drage håndværkere og anden faglært arbejdskraft til København. I 1781 prøvede man (forgæves) at bevæge skibstømrere fra Åbenrå til at tage arbejde ved skibsbyggeriet i København²⁸. Allerede i 1762 havde en kongelig resolution bestemt, at smede, hjulmagerne, murere og tømrere ikke kunne blive mestre, hvis ikke de i deres 5-årige svendetid havde arbejdet enten to år i København eller tre år i udlandet. I 1812 bestemte et kongeligt reskript, gældende for alle svende, at de for at blive mestre enten skulle have arbejdet to år i København eller tre år i Altona, Kiel, Slesvig eller Flensborg²⁹.

I 1735 havde man med rette talt om skibsfarten som »byens sjæl«³⁰. Også omkring år 1800 gjaldt det, at skibsfarten var byens afgørende erhvervsgren. Det var virkelig byens *egen* handelsflåde: i 1801 var den i finansiel henseende fordelt på ikke mindre end 325 skibsparter (altså kun 7 kommercelæster pr. part). Kun i få tilfælde ejede én mand et større skib.

På denne tid var der også for alvor blevet påbegyndt et betydeligt skibsbyggeri i Åbenrå (Paulsens skibsværft). I 1801 var 15 af Åbenrås skibe på tilsammen 791 kommercelæster (=35% af hele tonnagen) bygget på værfter i byen.

Takket være sin store udenlandske fragtfart var Åbenrå i løbet af det 18. århundrede blevet en anselig og velhavende købstad. Dens opland var lige som før såre beskedent. Byens blomstring afhang af fragtfartens konjunkturer, og for disse spillede de vilkår, der eksiste-

rede inden for det danske monarki, eller som skabtes gennem dettes politik, en afgørende rolle.

Krigen 1807—14 forandrede derfor gennem sine konsekvenser de forudsætninger, hvorpå Åbenrås skibsfart havde hvilet. I første række konstaterede man kun det enorme formuetab, som krigen medførte. I 1807 bestod den i Åbenrå hjemmehørende handelsflåde af 40 skibe på ialt 2368¹/₂ kommercelæster³¹. Herfra opbragtes samme år 11 skibe på ialt 789¹/₂ kl., medens 12 skibe på ialt 770¹/₂ kl. måtte oplægges i forskellige havne og for en dels vedkommende blev solgt i de følgende år³². (I Åbenrås havn lå ved krigsudbruddet kun 5 i Åbenrå hjemmehørende fartøjer, heraf to skibe og tre både)³³. Vel erhvervedes der under de følgende års hektiske krigskonjunktur flere nye skibe, og vel må det tages i betragtning, at en del skippere søgte at sikre sig ved at lade sig optage som »skinborgere« i Rostock, men det er givet, at byens tab var katastrofalt: i 1811 havde Åbenrå kun 13 skibe på tilsammen 810¹/₂ kl.³⁴. Beregnet efter tonnagen var Åbenrås tab af skibe 1801—11 på 66%. Dette var næsten dobbelt så meget som det gennemsnitlige tab for hele den slesvigske handelsflåde, der 1806—11 udgjorde 37%, og langt mere end nedgangen for Flensborgs flåde, der i samme periode var på 45%.

KIRKEN

Åbenrå havde fra gammel tid to præster, en førstepræst (Hauptpastor), der som regel tillige var provst, og en andenpræst (Diakon). Førstepræsten udnævntes af kongen, medens andenpræsten blev valgt af menighedens ca. 400 stemmeberettigede medlemmer (=husejerne). I byen kaldtes andenpræsten almindeligt for »den danske præst«, fordi det var hans særlige pligt at holde de danske gudstjenester. Det var imidlertid betegnende for den sproglige situation, at de kandidater, der stillede sig til valg, når andenpræstens embede skulle besættes, måtte holde deres valgprædiken på tysk.

I 1782 døde Erik Fabricius, der havde været diakon lige siden 1729. Kirkevisitatorerne (amtmanden og provsten) foreslog da, at valgprædikenerne skulle holdes på dansk. Dette afslog byens deputerede borgere imidlertid kategorisk. »Det tyske sprog er for ham [diakonen] hovedsprog, og for de vælgende menighedsmedlemmer

det sprog, de forstår. Den omstændighed, at han tillige holder en dansk prædiken i froprædikenen, forandrer lige så lidt som tidligere noget heri, thi denne er egentlig og alene indrettet for de danske [hermed menes alene: ikke-tyskkyndige] tjenestefolk, hvilke imidlertid ikke kommer i betragtning ved valgprædikenen.« Fra landsognet (Kolstrup) var der samtidig indgået en petition om udvidelse af antallet af danske gudstjenester, da ansøgerne og mange andre — som de skrev — ikke forstod tysk. Kirkevisitatorerne fandt dette ønske rimeligt, men deputeretkollegiet var af en ganske anden mening. Man udtrykte forundring over, at der ønskedes en så mærkbar forandring i »vor fra gammel tid eksisterende offentlige gudstjeneste«. »Vi fra borgerskabets side«, hedder det videre, kan »ingenlunde« gå med til noget sådant³⁵. Eksemplet viser det sociale skel mellem det bedre borgerskab, der forstår og holder fast ved det tyske kirkesprog, og almuen, der ønsker, at dansk får en større plads i kirken, men det viser også noget andet: de ledende embedsmænd (amtmanden og provsten) støtter det fra et kirkeligt synspunkt velbegrundede krav om flere danske gudstjenester og danske valgprædikener, medens borgerskabets repræsentanter blankt nægter at tage hensyn til bøndernes og tjenestefolkenes interesser. Disse modsætningspar støder man på lige til den tid, da de nationale modsætninger dominerede alle andre.

Gudstjenesteordningen reformeredes fra nytår 1798 i overensstemmelse med agenden af 1797, der var gældende i hele den her behandlede periode. I modsætning til hvad der var tilfældet så mange andre steder, foregik agendens indførelse fuldstændig roligt og fredeligt³⁶. Ved det 19. århundredes begyndelse var det kirkelige liv i Åbenrå organiseret på følgende måde: Om søndagen var der tre gudstjenester: dansk froprædiken ved diakonen (kl. 6 eller 6,30; før 1797: kl. 5,30!), tysk hovedgudstjeneste ved førstepræsten kl. 9 og tysk eftermiddagsgudstjeneste ved diakonen kl. 13,30 (for at give diakonen et pusterum bortfaldt eftermiddagsgudstjenesten hver 4. søndag). Nadvergudstjenester holdtes hver eller hveranden onsdag, skiftevis ved førstepræsten og diakonen. Hver onsdag formiddag holdt førstepræsten en katekisation, der overværedes af de ældre skoleelever under lærernes ledelse. Endelig skiftedes diakonen og førstepræsten til at katekisere hver anden søndag eftermiddag, således

at førsteprestens katekiserede hver 4. søndag, hvor diakonen ikke prædikede. Bortset fra den danske froprædiken foregik alle disse gudstjenester, skrifteprædikener og katekisationer på tysk, hvad enten de lededes af førstepresten eller diakonen. Der blev oven i købet sunget tyske salmer ved den danske froprædiken.

Af de kirkelige handlinger blev alle dåbshandlinger og vielser foretaget af førstepresten (diakonen var dog tilstede ved vielserne for at modtage sit offer!). Begravelserne blev efter tur fordelt mellem førstepresten og diakonen. Konfirmationsundervisningen blev givet af både førstepresten og diakonen, medens selve konfirmationshandlingen (ikke overhøringen), i hvert fald i århundredets første år, blev foretaget af førstepresten³⁷. Der findes betegnende nok fra tiden indtil 1814 (og længe efter) ingen oplysninger om, i hvilket sprog ministerialhandlingerne er blevet foretaget. Man har sikkert ved dåb, vielser og begravelser brugt dansk, hvis de pågældende menighedsmedlemmer udtrykte ønske om det, selvom vi først får sikker besked herom i 1846, da de nationale modsætninger var udprægede³⁸. Om konfirmationsundervisningen hedder det i 1782 udtrykkeligt, at diakonen skal »die Jugend in deutscher Sprache zur Confirmation vorbereiten«, og omvendt fremsætter magistraten i 1811 i anledning af sprogreskriptet det forslag, at man kunne pålægge den nye præst, der skulle udnævnes, »at forberede katekumenerne til konfirmationen på dansk«.

Af det anførte fremgår tydeligt, at der ikke fandtes en tysk og en dansk menighed med hver sin præst i byen; de to præster betjente samme menighed, og kun som en uundgåelig foranstaltning for de talrige, men lidet ansete indbyggere, der ikke beherskede det tyske sprog, blev der holdt en ugentlig dansk prædiken.

Det urimelige og kirkeligt utilfredsstillende ved denne ordning fik, som vi har set, i 1782 amtmand og provst til at gå ind for udvidelse af de danske gudstjenesters antal. I 1794 tog generalsuperintendent Adler sig af spørgsmålet om de danske gudstjenester i Åbenrå. I anledning af visitatsen i Åbenrå i marts 1794 noterede han i protokollen, at det ville være godt, hvis froprædikenen, ligesom i Flensborg, blev afskaffet til fordel for en eftermiddagsprædiken, »fordi størstedelen af åbenræerne bedre forstår dansk end tysk, hvorimod froprædikenen er ubekvem for præsten og tilhørerne«³⁹. Efter endt general-

visitats fremførte han i august samme år officielt sit forslag om indførelse af dansk eftermiddagsprædiken i Äbenrå over for overkonsistoriet på Gottorp. Bykollegierne i Äbenrå ville imidlertid ikke vide af nogen forandring. I deputeretkollegiets betænkning fra oktober 1794 hed det, at søndag morgen var den bedst egnede tid for tjenebefolkene (der for størstedelens vedkommende kun kunne dansk) og for dem af de øvrige indbyggere, som kunne bedre dansk end tysk (folk, der ernærede sig ved deres hænders arbejde). Iøvrigt skulle man lægge mærke til, »hvor flittigt de danske prædikener hidtil er blevet besøgt.« Kirkevisitatorerne var af samme mening og fremhævede, at »håndværkerne, daglejerne, lærlingene, svendene og tjenebefigerne næsten alle er danske«. Forandringen ville desuden betyde, at »de tyske« gik glip af eftermiddagsgudstjenesten. — Adler måtte bøje sig, »foreløbig«, som han skrev i sit votum⁴⁰. Det er bemærkelsesværdigt, at bykollegiernes betænkning af 1794 er præget af en langt mere positiv indstilling til de danske gudstjenester end svaret på petitionen i 1782.

I 1801 blev spørgsmålet taget op igen, denne gang af kirkevisitatorerne (amtmand Schmettau, og provst Posselt, tillige sognepræst i Løjt) og borgmester Prehn. Baggrunden var den, at diakonens ringe løn og store arbejdsbyrde havde fået ikke mindre end fire diakoner til at søge bort fra byen i de elleve år, der var gået siden 1790. Man havde i forvejen sikret sig bykollegiernes tilslutning. I stedet for froprædikenen, om hvilken de hævdede, at den besøgte »yderst lidt«, bad de om dansk eftermiddagsgudstjeneste tre søndage i træk; den fjerde søndag skulle førstepræsten, ligesom hidtil, holde tysk katekisation. De påstod, at menigheden »for størstedelen« havde erklæret sig indforstået med en sådan ordning.

Med denne bemærkning har kirkevisitatorerne formentlig tænkt på, at bykollegierne havde godkendt reformen. Det viste sig imidlertid, at menigheden var af en ganske anden opfattelse. Foreløbig gik dog alting glat: generalsuperintendenten støttede selvfølgelig denne genoplivelse af hans gamle plan, og da alle sagens parter syntes at være enige, fulgte den kongelige godkendelse af reformen allerede den 12. marts 1802⁴¹.

Da froprædikenens afskaffelse i slutningen af marts måned kundgjordes fra prædikestolen, fremkaldte meddelelsen den største op-

standelse i byen. Den afgåede herredsfoged Bendix Bödeker foranstaltede — »Gud ved, på hvilken foranledning«, som magistraten skriver — en afstemning blandt slotsgrundens beboere, og derefter, hævder magistraten, troede »de ringere borgere« sig krænket i deres ret. Med skipper Christopher Conrad Fischer (Frederik Fischers bedstefar) i spidsen blev der i hast iværksat en indsamling af underskrifter blandt menighedens medlemmer, dvs. husejerne, og allerede den 6. april indsendtes en med 130 underskrifter forsynet petition til kongen, hvori man bad om froprædikenens genindførelse. Ikke nok med det: da diakonvalget skulle afholdes den 25. april, altså før man kunne regne med at have svar på petitionen, indgav ikke mindre end 156 menighedsmedlemmer den 21. april en erklæring til kirkevisitatorerne om, at de kun ville afgive deres stemme under forudsætning af, at deres bøn om bibeholdelse af den gamle ordning blev opfyldt, »da vi ikke er sindede eller villige til blot at vælge en eftermiddagsprædikant, men tillige og hovedsageligt en froprædikant uden præjudice for vore øvrige rettigheder«. Kirkevisitatorerne havde ret, når de den 1. maj erklærede, at »dette andragende er sjældent og måske enestående i sin art«, thi helt frem til 1836 kendes der ikke nogen anden fra befolkningen udgæet petition fra Åbenrå.

I begge petitioner motiveredes underskrivernes protest med henvisninger til borgernes ret. Supplikanterne gik ud fra, at menighedens medlemmer, som de der valgte andenpræsten, også havde ret til at blive hørt ved forandringer i diakonens embedspligter. Man følte sig i opposition til den egenmægtige magistrat, der i en indberetning af 14. 7. 1802 udtrykkeligt erklærede, at den ikke ville høre supplikanterne og påberåbte sig, at kongen jo også udstedte love uden først at høre sine undersåtter. — Samtidig er det imidlertid bemærkelsesværdigt, at den danske gudstjeneste vurderes meget forskelligt af de to parter. I sin lige nævnte indberetning siger magistraten, at froprædikenen kun besøges af »nogle gamle personer fra de ved kirken liggende fattighuse og af en enkelt tjenestekarl«, der ville høre en dansk prædiken. Fra magistratens synspunkt har disse ubetydelige og fåtallige personer fået, hvad der tilkommer dem, hvis de bare kan få lejlighed til at høre en dansk gudstjeneste. For petitionens underskrivere er sagen derimod meget betydningsfuld. Menigmand kan kun gå til froprædiken, da han er optaget resten af dagen, skriver

de i et andragende til kongen 1802. »Lige så sandt er det, at han kun alt for ofte mangler beklædningsgenstande til midt på dagen at kunne lade sig se blandt sine velklædte medborgere. Det er i sandhed grusomt at berøve den trykkede del af menneskeheden den eneste trøst, som en god prædiken, en rørende sang kunne og ville give ham«. Er denne fremhævelse af froprædikenen betydning kun bestemt af religiøse motiver, eller rummer petitionen tillige et ønske om at hindre en yderligere fortykning af kirken? Vort kildemateriale gør det ikke muligt at give et sikkert svar på disse spørgsmål, men det tør dog siges, at flere forhold gør den sidstnævnte opfattelse rimelig: den energiske aktion fandt sted kort efter, at Åbenrå, som det vil blive påvist, havde været skuepladsen for et kraftigt dansk patriotisk røre i tilslutning til slaget på Reden; aktionen efterfulgtes umiddelbart af flere skridt til fordel for den danske menighed (se s. 37 f.), og endelig indtog skipperne, der må anses for at have været afgjort danskorienterede, den centrale plads blandt petitionernes underskrivere. Det, der kan siges med sikkerhed, er, at aktionen rummede en socialt betonet protest fra borgerskabets mellemste og lavere lag vendt mod den dominerende del af borgerskabet, fra hvilket bykollegiernes medlemmer rekruteredes. Generalsuperintendenten havde sikkert ret, når han i sit votum hævdede, at mange af underskriverne aldrig kom til froprædikenen. Blandt de navne på petitionerne, der kan identificeres, dominerer skipperne og håndværkerne. Til den førstnævnte kategori hører folk som C. C. Fischer, P. Th. Hübschmann, Michael og Jacob Jebsen, Hinrich Frees, Jacob Richelsen, Jürgen Frellsen, Nic. W. Lundt og Aug. Koch; der er endvidere håndværkere som Barthold Bahnsen, Chr. Daniel Müller, L. Ecklon, N. Camentz, Andr. Andresen, J. H. Böhrsmann, Gotborg Japsen og J. Glasius. Af skibsredere og købmænd er der derimod kun få: Hermann Kopperholdt og Jürgen Lorentzen, Jacob Habelin og P. B. Hansen. Endelig genkender man blandt underskriverne skibsbygger Erich Paulsen og sukkerraffinadør Hans Andresen, apoteker P. Fabritius og hans forgænger, licentiat Jürgensen, samt borgmester Kanütz' døtre.

Det lykkedes de mange underskrivere at få kirkevisitatorerne til at vakle. For at undgå »mangfoldige forvildelser, vidtløftigheder og forbitrelser« og ikke mindst faren for, at valget slet ikke kunne finde

sted, gik amtmanden ind på »at meddele den til valget forsamlede menighed, at alle kandidater havde fået meddelelse om petitionen, og at de havde erklæret sig indforstået med, at froprædikenen eventuelt blev genindført« (pro memoria 1. 5. 1802). Ved valget den 25. 4. 1802 afgav af 372 stemmeberettigede (hvoraf 310 i selve byen) 203 deres stemme. Jacob Regenburg, en søn af skipper Jes Regenburg og dermed af gammel åbenråsk familie, fik de mange utilfredses stemmer, ialt 168; 35 stemmer faldt på andre kandidater. I en indberetning til overretten 12. 5. støttede kirkevisitatorerne et kompromis: man kunne måske bevare froprædikenen om sommeren, mente de; supplikanterne havde »ikke så helt uret«. Generalsuperintendenten ville imidlertid ikke acceptere noget tilbagetog: »I en by, hvor der er lige så mange danske som tyske indbyggere, er en dansk eftermiddagsprædiken ulige mere hensigtsmæssig«, skrev han 22. 5. Magistraten ville heller ikke give sig, og resultatet blev da, at kancelliet 21. 8. lod meddele supplikanterne, at deres andragende ikke kunne imødekommes¹².

Dersom det har været supplikanternes hensigt at slå til lyd for de danske gudstjenester, kan det imidlertid fastslås, at deres aktion ikke var forgæves. Ifølge en indberetning 16. 7. 1838¹³ fra den slesvig-holstenske provinsialregering til kancelliet indførte man nemlig i 1802 (altså i forbindelse med diakonskiftet) i Åbenrå afvekslende tyske og danske nadvergudstjenester, således at hver tredje af disse gudstjenester blev holdt på dansk. Det fremgår af kirkebogen fra provst Rehoffs tid (fra 1838), at disse gudstjenester — som det også var at vente — er blevet holdt skiftevis af førstepræsten og diakonen.

Denne ordning viser, at man har kunnet regne med, at ikke alene diakonen, men også førstepræsten var i stand til at holde danske prædikener. Som bekræftelse skal eksempelvis anføres, at generalsuperintendent Adler i 1810 til gunst for en ansøger til embedet som førstepræst i Åbenrå fremhævede, at denne havde samme færdighed i dansk som i tysk og derfor var fortrinligt kvalificeret til embedet.

I 1803 blev der gjort et forsøg på at afskaffe den anomali ved den danske gudstjeneste, at der blev sunget tyske salmer til den. Hvis det er Regenburg, der har bevirket indførelsen af de danske nadvergudstjenester, er det vel også ham, der under generalvisitatsen i 1803 har henledt Adlers opmærksomhed på dette misforhold. I sin indberet-

ning¹⁴ skrev Adler, åbenbart på basis af lokale meddelelser: »Ved den danske eftermiddagsgudstjeneste i byen Åbenrå synges der endnu tyske salmer. De danske tilhørere forstår ikke disse sange, og mange tager slet ikke nogen salmebog med«. Han anbefalede, at man, ligesom i Tønder, indførte den lille danske salmebog og foreslog, at det blev påbudt magistraten at købe et antal til brug for de fattige. — Længere kom man ikke denne gang.

Langt mere radikale ændringer i gudstjenesten blev i 1811 foreslået af kirkevisitatorerne (amtmand von Stemmann og den konstituerede provst, pastor Bernth i Varnæs) i deressvar på overrettens spørgsmål i anledning af det kongelige sprogskript af 15. december 1810. I indberetningen 16./17. 2. 1811 foreslår de at give den tyske gudstjeneste en plads svarende til den, den danske da indtog; dette ville være nok til de fremmede i Åbenrå, der ikke kunne dansk. De omtaler også »den påfaldende anomali«, at der synges tyske salmer til den danske gudstjeneste; man bør i stedet anskaffe Pontoppidans salmebog. I sit votum over de indkomne svar fra myndighederne støttede Adler 22. 5. 1811 forslaget om afskaffelse af tysk salmesang ved de danske gudstjenester¹⁵.

6. 4. 1811 udtalte magistraten sig i anledning af sprogskriptet. Dens forslag var, som man kunne forudse, lige så moderat, som kirkevisitatorernes var radikalt. »Allerede nu«, skrev magistraten, »er der med hensyn til gudstjenesten den indretning, at der om formiddagen prædikes tysk og om eftermiddagen dansk«. Man indskrænkede sig derfor til at foreslå, at den nye førstepræst, hvis udnævnelse var forestående, kunne få pålæg om at prædike dansk den ene søndag og tysk den næste, og om at give dansk konfirmationsundervisning.

Som bekendt løb denne plan om indførelse af dansk øvrigheds-, kirke- og skolesprog i de dansktalende områder i Slesvig ud i sandet. Det er dog sandsynligt, at man takket være det røre, sprogskriptet vakte, fik indført dansk konfirmationsforberedelse og dansk konfirmation i Åbenrå i overensstemmelse med magistratens forslag, da der et par måneder senere blev udnævnt en ny førstepræst, den dygtige, rationalistisk indstillede Peter Paulsen (1778—1855). Ganske vist omtales dansk og tysk konfirmationsforberedelse først så sent som i 1835, da det i et privat brev fra provst Paulsen hedder, at han hver

dag har hele tre timers konfirmationsundervisning, »da vi her har en tysk og en dansk konfirmationsklasse«¹⁶, og om diakonens andel i den danske konfirmationsundervisning hører vi først i kirke- og skolekollegiets store indberetning i 1846¹⁷, hvor det ringe antal danske konfirmander hos diakonen af politiske grunde drages frem af mørket. Den sene omtale af den danske konfirmationsundervisning er dog intet argument mod den antagelse, at den kan være indført allerede i 1811, thi dels omtales konfirmationsundervisningen næsten aldrig i de officielle indberetninger, dels kom man først efter den nationale konflikts udbrud ind på at omtale det sprog, hvori kirkelige handlinger blev foretaget.

Sammenfattende kan man konstatere, at der i det 19. århundredes første årti gennemførtes en række mindre reformer til fordel for det danske kirkesprog, og at flere og større var under forberedelse. Disse forandringer faldt ganske vist i tråd med kirkenes længe nærde ønsker, men når man holder sig for øje, at denne reformvirksomhed næsten gik helt i stå i tiden efter 1814, kommer man til den opfattelse, at den egentlige drivkraft i dem ikke var rationalistiske kirkelige betragtninger, men den danskhedstendens, som gennemsyrede hele monarkiet i dets gyldne helstatsperiode, og til hvilken der i befolkningen svarede en dansk patriotisk indstilling.

SKOLEN

En nødvendig forudsætning for at opretholde det tyske øvrighedsprog i det rent dansktalende Åbenrå måtte være et effektivt skolevæsen, hvor det højere borgerskabs børn blev oplært i at forstå, tale og skrive byens officielle sprog. I 1742 vendte de deputerede borgere sig derfor mod at ansætte en underlærer Johansen som skrive- og regnemester, fordi hans gebroknede tysk ville føre til »eine kauderwelsche Sprache bey denen Kindern«. De fremhævede derfor, at byens tyske skole var det sted, hvor børnene skal nyde en grundig undervisning i god og ren tysk-skrivning¹⁸. Skolevæsenet i Åbenrå var imidlertid omkring 1800 i en sådan forfatning, at det umuligt kunne honorere tidens krav om, at alle børn i byen skulle tage del i undervisningen.

Der fandtes ved århundredets begyndelse tre af hinanden uaf-

hængige sæt skoler i byen: den kommunale byskole, den selvejende Günderothske fattigskole og et varierende antal private »biskoler«. Byskolens førstelærer kaldtes kantor; han ledede den såkaldte latinske skole for de ældste elever (ca. 10—20), af hvilke et mindre antal ved hjælp af ekstraundervisning blev forberedt til studier ved universitetet. »Skrive- og regnemesteren«, der assisteredes af en underlærer, underviste i den såkaldte tyske skole (navnet skal ses som modsætning til den latinske skole). Den besøgte af godt hundrede drenge fra ca. 10 til 14 år. En del af lærernes løn dækkedes af byens kasse, resten af penge, som forældrene betalte til skolen. Den Günderothske fattigskole, der havde egen kapital, lønnede én lærer, som i 1794 underviste 80 elever (drenge og piger); skolegangen var her gratis; provsten bestemte, hvem der skulle have adgang til den. Biskolerne var egentlig beregnet for børn under 10 år, men da skolevæsenet var forsømt, var det ikke ualmindeligt, at eleverne fortsatte til konfirmationsalderen (dette gjaldt navnlig pigerne, som ikke blev optaget i byskolen); de private skolemestre underkastedes en eksamen hos provsten, men der var intet tilsyn med deres skoler¹⁹.

Det må antages, at kun godt halvdelen af byens børn i alderen 6—14 år har gået i skole (byskolen og den Günderothske fattigskole havde omkring 200 elever, biskolerne tilsammen godt 100, mens købstaden med landsognet i 1803 havde ca. 600 børn i skolealderen). Dertil kom, at undervisningen, på grund af lærernes ringe kvalifikationer og alt for lille antal, var meget mangelfuld; fattigskolens elever synes i almindelighed at have forladt skolen ved 11-årsalderen, og bedre har det næppe stået til med det store flertal af pigerne. I en klage over skolernes tilstand i byen skriver amtsstuefuldmægtig Thomas Iwersen i 1804 om byskolens elever, at de i konfirmationsalderen »ikke har lært så meget, at de kan skrive én linje rigtigt på tysk, for slet ikke at tale om, at der hverken undervises i det latinske eller det danske sprog«²⁰.

Nødvendigheden af en skolereform blev bragt på bane i 1794 efter generalsuperintendent Adlers første visitats i Åbenrå. Magistraten forholdt sig lige så vrangvillig til en forandring af den bestående tilstand på skolens område som til Adlers forslag om en rimeligere dansk gudstjenesteordning. Skolevæsenet havde imidlertid de højere myndigheders bevågenhed, og efter over 10 års ihærdigt

arbejde fik Adler sine planer ført ud i livet. »Den såkaldte latinskole i Åbenrå svarer ikke til sit formål«, skrev Adler i sin indberetning 6. 8. 1794¹¹. »Den udgør i virkeligheden byskolens første klasse, medens de lavere klasser er rent tyske. Undervisningen af pigerne overlader man, ud fra det falske og skadelige princip, at det ikke i synderlig grad kommer an på opdragelsen af pigerne og fremtidens mødre, til biskolerne, der ikke står under noget som helst tilsyn«.

Reformens gennemførelse sinkedes i årevis af en strid mellem førsteprest Nissen i Åbenrå og provst Posselt; dertil kom magistratens finansielle betænkeligheder og almindelige konservative afvisning af forandringer. 7. 11. 1803 fik Adler, efter en ny indberetning, mandat til at tage sagen op med kirkevisitatorerne. De udarbejdede nu, uden om magistraten, et forslag til en skoleordning (dateret 5. 9. 1804). Heroverfor satte magistraten endelig, 6. 4. 1805, sit eget skoleforslag, der accepterede det, som for Adler var det vigtigste, nemlig byskolens omdannelse til en borgerskole; kun betingede man sig, at kantorpladsen fortsat skulle ledes af en litterat. Den nye borgmester, Bendix Schow, måtte endnu længe føre forhandlinger med de forskellige parter, før den nye skoleordning 13. 2. 1807 blev kundgjort af overkonsistoriet¹².

Skoleordningen, der i alt væsentligt foregreb de af skoleforordningen af 24. 8. 1814 krævede bestemmelser for borgerskolen, fastlagde følgende: Alle de bestående skoler (bortset fra fattigskolen) forenedes til en fælles byskole, til hvilken drenge og piger havde lige adgang (kantorklassen var dog kun for drenge). Latinskolen ophævedes, dog skulle kantoren privat kunne forberede elever til universitetet. Alle biskoler blev forbudt. Børnene blev skolepligtige fra det 6. år. Lærerne skulle helt lønnes af kommunen. Børnene skulle hver dag have seks timers skolegang. Undervisningen, hed det, »gives gennem alle klasser på højtysk«. I kantorklassen skulle der gives begynderundervisning i fransk¹³.

Danskundervisning nævnes slet ikke i skoleordningen af 1807. Dette var utvivlsomt ikke i overensstemmelse med de ønsker, man nærede i Åbenrå. I kirkevisitatorernes forslag til en skoleordning af 5. 9. 1804 blev der regnet med danskundervisning i 2. klasse (og kun dér), og ifølge magistratens skoleforslag af 6. 4. 1805 skulle undervisningen i kantorklassen (og kun dér) omfatte »dansk, fransk og

engelsk sprog«. Ønsket om danskundervisning var så stærkt, at skolekollegiet i Åbenrå på egen hånd indførte timer i dansk, formodentlig allerede ved skoleordningens ikrafttræden i 1807. I magistratens indberetning 6. 4. 1811 i anledning af sprogreskriptet hedder det udtrykkeligt: »I skolerne gives der danskundervisning, skønt skoleordningen ikke foreskriver det«. En timeplan fra 1812⁵⁴ viser, at 1. klasse (kantorklassen), der omfattede drenge over konfirmationsalderen, fik to ugentlige dansktimer: »dansk sproglære med rettelse af skriftlige arbejder« og »dansk sproglære med læseøvelser«. Også 2. klasse (skrive- og regnemesterens klasse), der omfattede drenge i 10—14 års alderen, havde to ugentlige dansktimer: »dansk sproglære med skriveøvelse« og »dansk læsning med grammatiske øvelser«. Til tysk sproglære var der afsat samme timetal i de to klasser, men dertil kom to timers læsning i første og tre timers læsning i 2. klasse. I pigeskolen (for de 10—14 årige) havde 1. klasse to timer »dansk sprog med læse og skriveøvelse«, 2. klasse en time »dansk sprog«. Også her svarede antallet af de danske sprogtimer til de tyske sprogtimers antal. — I underskolen og i fattigskolen blev der efter alt at dømme ikke givet danskundervisning.

Gennemførelsen af den nye skoleordning stillede meget store krav til skolens ledelse. Til de 600 skolepligtige børn rådede man over 8—9 delvis ustabile og dårligt uddannede lærere. Lokaleforholdene var elendige. Ikke desto mindre blev den store skolereform i Åbenrå i løbet af få år ført ud i livet: i 1809 havde pigeskolen fået den krævede indretning, i 1812 var kantorklassen reorganiseret, og i 1813 fik fattigskolen en ny instruks⁵⁵. Æren for det åbenråske skolevæsens fortrinlige tilstand tilkom byens nye førstepræst, Peter Paulsen.

I de første år måtte mange vigtige sider af skolevæsenet selvfølgelig henstå uløste. Mangelen på lærere og lokaler bevirkede, at det var vanskeligt at gøre noget for at forbedre skolebesøget, der i 1812 karakteriseredes som »i det hele dårligt«. Først tiden efter 1814 kunne vise, hvor meget det kom til at betyde, at alle børn i Åbenrå fra 1807 var forpligtet til at gå i tysk skole fra deres 6. år til konfirmationen.

Der kan fastslås en betydningsfuld parallel mellem udviklingen på skolens og kirkens område: Lige som de kirkelige reformer til gunst for den danske menighed blev iværksat under indflydelse af danskpatriotiske stemninger i hele monarkiet, er de lokale myndigheders

selvstændige indførelse af danskundervisning i byens skoler et andet vidnesbyrd om, at daniseringspolitikken var udtryk for befolkningens helstatspatriotisme.

DEN POLITISKE UDVIKLING

Den dansk orienterede patriotisme, som i kirke og skole fremmede en udvikling til gunst for det danske sprog, kom særlig klart til udtryk i de reaktioner, som hos Åbenrås indbyggere fremkaldtes af de krigeriske begivenheder, hvori det danske monarki blev indviklet i 1801 og påny fra 1807.

1801

Da farvandene i marts 1801 var blevet isfri og engelsk angreb kunne ventes, opfordrede statholderen, Carl af Hessen, den 12. marts søstæderne, bl. a. Åbenrå, til at træffe sikkerhedsforanstaltninger. Den 21. marts sendte magistraten en indberetning til statholderen, hvori den fremsatte sine ønsker med hensyn til forsvaret og skildrede stemningen i byen. »Borgerskabet er afgjort lige så tilbøjeligt som villigt til at gøre alt, hvad der kræves, og hvad det formår for at forsvare byen og havnen samt sikre sin ejendom«. Man har nok af dygtige sømænd, og erfarne skippere har tilbudt at gøre deres bedste. »Borgerskabet er i almindelighed også meget tilbøjeligt til at oprette et korps borgermilits af sin midte til forsvar for sin egen by«, hed det i indberetningen. Man manglede imidlertid kanoner og geværer, og bad om hjælp med hensyn til strandvagter og -patruljer.

Da budskabet om slaget på Reden sent den 3. april nåede Åbenrå, var byen stadig uden noget forsvar. Borgerskabet tog nu selv sagen i sin hånd. Man samledes i Davidsens vinstue for at drøfte, hvad der skulle gøres; en deputation af »byens mest ansete borgere« hentede borgmesteren på dennes bopæl, medens den øvrige magistrat åbenbart slet ikke blev underrettet. Borgermødet besluttede at betro byens forsvar til amtsforvalteren, kaptajn Chr. von Born, der var forhenværende officer i hæren, og til chefen for søindrulleringsvæsenet, kaptajnløjtnant Chr. P. Boldt. Efter yderligere debat lod borgmester Prehn om aftenen ved nitiden sende bud efter byfogeden, J. Chr.

Hojer, og gav denne en række instrukser med hensyn til forsvarsforanstaltningerne. Hojer forefandt, fortæller han et par uger senere, »en mængde mennesker af alle slags, som gjorde megen støj«. Han var fornærmet over, at man ikke havde betroet ham, der tillige var »stadshauptmand«, forsvaret af byen, og fandt med rette borgmesterens eller borgernes foranstaltninger latterlige: 4 fiskere skulle hele natten ro rundt i havnen, forsynede med lygter og bøsser og skyde, hvis de bemærkede noget fjendtligt; på skibbroen skulle desuden 4 sjovere eller matroser holde vagt; det var deres opgave at slå alarm i byen med to trommer, så snart de hørte skud fra havnen! Fjenden ville have besat byen, før borgerne var blevet vækket, lød Hojers kommentar.

Drivkræfterne bag borgerskabets krav om fremskyndelse af forsvarsforanstaltningerne synes at have været overretsadvokat Lorentzen og købmand Hermann Frees. Disse to (og ikke et medlem af bykollegierne) fik endnu samme aften magistratens fuldmagt til at rejse til Rendsborg for at bede om at få udleveret 8 kanoner og 200 musketter til havnens og byens forsvar. Lorentzen og Frees, tilføjes det forklarende i en skrivelse til statholderen, »har af iver for almenvellet besluttet at påtage sig denne forretning«. Den 9. 4. besluttedes det at sende to deputerede borgere samt Hermann Frees til Rendsborg efter de da bevilgede 5 kanoner og 200 karabiner.

En søn af den nævnte amtsforvalter Born, kaptajn F. W. Born, mindedes en menneskealder senere tydeligt det patriotiske røre, slaget på Reden fremkaldte i Åbenrå. I sine erindringer⁵¹ skriver han herom følgende:

»Drønet af bataljen på Københavns red den 2. april 1801 blev hørt i Apenrade. Min fader var af byens borgere blevet valgt til kommandant på de batterier, de havde opkastet til byens forsvar, hvis engelskmændene skulle finde for godt at besøge dem — hvilket kommandantskab han senere frasagde sig —, og vi børn, som så den iver, man viste ved tilberedelserne og hørte tale om (formodentligen i spøg), at vi kunne bruges til krudthåndlangere, glædede os ret til fjendens komme. Posten, som bragte efterretning om slagets udfald, havde nær gjort alle mennesker gale af glæde; og vi unge, og mange gamle, anså nu en dansk sømand for uovervindelig. Gid den ånd, der fra den dag af længe besjælede os danske, aldrig igen havde tabt sig!

— De samme sønder-jyder, som senere så ofte påstod på ægte sønderjysk, at de var tyske, sang da med ægte dansk varme: »Vi alle dig elske, livsalige fred«.

Kendskabet til denne så populære sang, hvis melodi nu er knyttet til »Langt højere bjerge«, er vel sagtens blevet bragt til Åbenrå af den kendte kongelige skuespiller H. C. Knudsen, der i sommeren 1801 »opførte koncerter« med patriotisk deklamation og sang i de danske provinser til fordel for de i slaget på Reden kvæstede og de faldnes efterladte. I Sønderjylland besøgte han den dansktalende nordlige del, inklusive Flensborg og Lyksborg. Den 3. august optrådte han i kirken i Åbenrå for ikke mindre end 345 tilhørere, der tilsammen ydede 157 rd. 1/2 sk. til det gode formål. (På programmet for hans fædrelandske rejse stod også »en krigssang af Abrahamson« med melodi af Zinck, altså »Vi alle dig elske«). Om koncertens forløb overrakte amtmand von Schmettau (ikke som i andre byer magistraten) ham et »vidnesbyrd«, hvori det hed: »Da Aabenraaes Indbyggere af samme Aand oplives, og af samme Dansk Sindelag besøges, som udmærkede hiin uforglemmelige Anden April, saa ilede og alle Byens Indbyggere til Kirken, for at tage Deel i Dagens hæderfulde Erintring . . . Aabenraaes samtlige Indbyggere, Gamle og Unge, Store og Smaae, skyldte ret megen Tak til vor Ædle Knutzen . . .«⁵⁷.

Der kan da ikke være tvivl om, at Åbenrås indbyggere i lige så høj grad som andetsteds i monarkiet delte den patriotiske begejstring, der gik hen over landet. I denne af »dansk sindelag« beherskede stemning handler borgerskabet uden om byens øvrighed, det kræver borgmesterens godkendelse af de beslutninger, man har truffet til forsvar mod fjenden, og får i sene aftentimer den trevne magistrat til at give borgerskabets tillidsmænd fuldmagt til at skaffe byen våben. En afgjort dansk-patriotisk stolthed fylder hjerterne, danske fædrelandssange er på alles læber, og byens danske navne dukker op i dansk skrevne, halvofficielle skrivelser. Fra 1803 brugte selv den danske udgave af Hof- og Statskalenderen betegnelsen »Aabenraa eller Apenrade«.

På den tid, da skuespiller H. C. Knudsen foretog sin rejse, var borgerne ved at blive kede af at holde vagt ved den træbygning, man havde opført til opbevaring af krudtet. Den 15. august 1801 bad magistraten derfor statholderen om tilladelse til at måtte tilbage-

levere de våben, man havde modtaget i foråret, »da vort fædreland blev truet med krig«⁵⁸.

Medens det patriotiske røre i Äbenrå åbenbart omfattede den væsentlige del af borgerskabet og på ingen måde var indskrænket til øvrigheds personer eller intellektuelle, er det bemærkelsesværdigt, at landdistrikterne i byens nærhed ikke synes at have været grebet af en tilsvarende fædrelandsk ildhu. Amtmand von Schmettau indkaldte nemlig, på borgmester Prehns anmodning, tolv mændene fra Løjt og Varnæs for at få dem til at hjælpe Äbenrå ved frivilligt at køre jord til batteriet på skibbroen, men han fik et fuldstændigt negativt svar. De ville på ingen måde yde den ønskede hjælp, erklærede de, da de ikke var forpligtede til det; de havde i forvejen byrder nok, og det var nu deres pløje- og såtid!⁵⁹.

1807

Om de stemninger, som krigsudbruddet i 1807 og krigens videre forløb frem til 1814 fremkaldte i Äbenrå, ved man desværre kun lidt.

De kilder, der kendes, er, med få undtagelser, af officiel karakter, og selv om de tillader en række slutninger, er de dog ikke tilstrækkelige til at give et indtryk af de mangfoldige og dybt indgribende påvirkninger, som disse lange krigsår bragte befolkningen.

Flådens tab måtte selvfølgelig gøre det dybeste indtryk i en søfartsby som Äbenrå. F. W. Born var i 1807 taget til Vestindien som letmatros om bord på et åbenråsk fregatskib (vistnok den 104^{1/2} kommercelæster store »Emanuel«, hvis kaptajn var Jes Bendixen); den 27. august blev de på hjemvejen opbragt og ført til Plymouth. Her hørte besætningen, skriver Born, »at den danske flåde var tagen, men den snak fandt ikke tiltro blandt os matroser, der aldrig kunne ane virkeligheden af dette rygte. Desværre! det stadfæstedes snart, og jeg lyver ikke, når jeg siger, at denne efterretning forårsagede mig større sorg, end jeg hidtil havde oplevet, og endnu oprøres min følelse, når jeg tænker derpå. Enhver dansk sømand følte lignende sorg; og jeg har set gamle gråskæges tårer ved denne anledning, som forbandede dem, der var skyld heri. Der opstod nu et had mod englænderne, som hos dem, der kun ser overfladen, ikke uddør før generationen«⁶⁰. Sorgen over tabet af flåden lyder også i den knappe Äbenrå-krønike, som en skipper fra byen forfattede i 1819⁶¹. »Zu-

letz kamen [sie] und namen unsere Flotte«, står der her på ubehjælpsomt tysk om englænderne i 1807. Det er værd at huske på, at denne intense følelse, hvor en dansk patriotisme byggede på næsten professionsbestemte sympatier, sammen med utallige fortællinger fra krigens tid, gennem hele det 19. århundredes første halvdel levede videre blandt Åbenrås sømænd og borgere og prægede deres syn på det danske monarki og deres forhold til det.

Den drivende kraft i de forsvarsforanstaltninger, der blev gennemført i Åbenrå, var byens nye og meget dygtige borgmester, Bendix Schow. I en kritisk fremstilling af borgernes egne, amatøragtige skridt i 1801 bad han allerede den 17. august 1807 om at få anbragt militær i byen, så at borgervæbningen kunne blive sat i stand under dettes ledelse. Få dage senere oprettedes en forsvarskommission i byen, som foruden major Chr. Sundt omfattede borgmester Schow, rådmænd J. F. Biørnsen og den deputerede borger Peter Joh. Ottzen. I december 1807 besluttede hærledelsen at opføre flere kanonbatterier ved Åbenrå, det betydeligste på Lindsnakke. Borgerne blev udskrevet til deltagelse i anlægsarbejderne⁶².

Borgerne bestræbte sig også i 1807 for at lægge deres patriotiske følelser for dagen. Det kan således nævnes, at man i Åbenrå lod bygge en kanonbåd, der efter kronprinsens datter fik navnet »Caroline«, for bidrag, tegnede af byens borgere. Kronprinsen anerkendte gaven »som et nyt bevis på indvånerens sande fædrelands kærlighed«⁶³. Der indkom ialt 2356 rd. kurant, tegnet af ca. 100 borgere i Åbenrå og 38 indbyggere i Løjt sogn. Resten af kanonbådens pris (5000 rd.) blev skudt til af den kongelige kasse. I den af borgmester Schow konciperede subscriptionsindbydelse, dat. 7. 11. 1807⁶⁴ tales der om »vort fædrelands betrængte stilling«, om »den lumske og skændige måde, hvorpå vort fædreland [Heymat], fredens og lykvens bolig, er blevet overfaldet af sørøvernationen«; kanonbåden, skriver han, vil være et tegn på borgernes fædrelandskærlighed og tillige et middel til at skaffe håndværkere og daglejere arbejde. Blandt bidragyderne finder man alle dem, der havde et navn i datidens Åbenrå: embedsmændene med amtmanden i spidsen, derpå rådmændene og de deputerede borgere, og endelig en lang række af byens øvrige velhavende skibsredere og købmænd. De allerfleste bidrag er på 10—100 rd., kun et enkelt på 1 rd.

Et par måneder tidligere (21. 8.1807), en uges tid efter krigsudbruddet, havde borgmester Schow forfattet en anden appel til byens borgere: Alle våbenduelige unge mænd blev i major Sundts navn opfordret til at slutte sig sammen til et frivilligt korps. »Jeg håber, at de herværende indbyggeres patriotisme — hedder det — vil vise sig i en så meget større beredvillighed, som enhver sikkert vil anse det for en ære også fra sin side at have bidraget det mest mulige til beskyttelsen af vort elskede fædreland«⁶⁵. 52 borgere sluttede sig til denne appel, men af disses navne genfinder man kun 4 (købmand Hans Kopperholdt, amtsfuldmægtig J. N. Iwersen, Claus Bartelsen og købmand Jes Regenburg) blandt kanonbådens abonnenter. De fleste af dem var yngre håndværkere; man finder navne som Andreas Tyroll, Peter Callesen, M. Garben, skræddermester Albert Hansen og drejer Hans Christiansen. De to appeller til befolkningens patriotisme har altså fået tilslutning fra to helt forskellige sociale lag. Dertil kommer det bemærkelsesværdige, at det tilsigtede frivillige korps slet ikke blev oprettet.

Allerede den 27. 8. rapporterede forsvarskommissionen i Åbenrå til kronprinsen, at man »hos de fleste har fundet en sådan uvilje mod sagen og så mange urigtige ideer om et sådant korps«, at planen om et frivilligt jægerkorps desværre måtte opgives. Selv skyttelaugene havde erklæret, at dets medlemmer kun ville melde sig, hvis der kom en allerhøjeste befaling til det. De fleste unge mænd var iøvrigt fraværende til søs⁶⁶. Vi får ikke at vide, med hvad motivering byens førende borgere har afvist jægerkorpset, men sandsynligheden taler for, at de ikke har villet engagere sig i et korps, der udtrykkeligt skulle udfolde sin virksomhed i landdistrikterne, altså uden for købstadens område. De to frivillige borgerkompagnier (under kommando af henholdsvis rådmand, skibsreder Balthasar Berninck og deputeret borger Lorentzen), der holdt vagt forskellige steder i byen, havde derimod god tilslutning.

Et andet eksempel på denne konflikt mellem den nye tids nivel-lerende statspatriotisme og de mange særrettigheder i det gamle samfund finder man i det følgende år, 1808, da magistraten i årets første dage pålagde alle borgere at stille folk til batteriarbejdet. Under indflydelse af den patriotiske stemning gav de fleste privilegerede huse afkald på deres særrettigheder i denne forbindelse, og magistraten gik

foran med et godt eksempel. Kun gejstligheden, præsterne Nissen og Regenburg, protesterede, og navnlig Regenburg tog voldsomt til orde mod at give afkald på sit kongelige privilegium. »De kan umuligt tage mig det ilde op — skrev han til borgmesteren —, at jeg agter på kongens ord mere end på borgmesterens befaling«. Da han derpå under trussel om bødestraf fik pålæg om at sende en karl til arbejde ved batteriet, erklærede han, at han anså dette for »en forsmædelse for mig og mit embede«. Det ville derved »blive vanskeligere eller endog helt umuligt at skaffe det guddommelige ord, jeg forkynder, indpas og optagelse hos menigheden«! Schow svarede med at kræve en skriftlig undskyldning og forklarede samtidig, at bystyret var gået ind for, at alle borgere skulle deltage i arbejdet, da det var byen, der skulle beskyttes af batterierne. Om en indsats i fædrelandets forsvar taler han ikke. Det gjorde derimod overretten i Slesvig, der i forvejen var blevet adspurgt om de privilegeredes stilling; den skrev 4. 1. 1808: »I dette som i et hvert fædrelandets forsvar vedrørende tilfælde kan og må ingen uden forskel nægte at yde sit bidrag«.

I årene 1808 og 1809 bragte langvarig indkvartering af spanske og franske soldater de europæiske krige og tidens bevægelser ind på livet af Åbenrås indbyggere. Adskillige af byens sømænd tjente som matroser og styrmænd på kanonbådene i kampen mod englænderne⁶⁶; andre tog del i kaperkrigen⁶⁷. Blandt kaptajnerne på kaperbåde finder man så kendte åbenråske navne som Jørgen Bruhn, Jacob Bendixen og Hans Kopperholdt, og blandt rederne kaptajn Johannes Frahm⁶⁸. Denne deltagelse i søkrigen måtte yderligere styrke de patriotiske følelser, der i forvejen besjælede byens sømandsstand.

Vi har ikke bevaret noget vidnesbyrd om, at de følgende års modgang, navnlig på det økonomiske område, skulle have rokket ved Åbenrå-borgernes patriotiske sindelag. Statsbankerotten i 1813 vides ikke at have fremkaldt røre i byen, og den samtidige indførelse af et fælles møntsystem for hele monarkiet faldt jo også helt i tråd med den af alle accepterede bevægelse henimod en dansk helstat. Magistratens imødekommende holdning i 1811 over for indførelsen af dansk øvrighedssprog (se s. 53) viste tydeligt, i hvilken grad man i Åbenrå var indstillet på en amalgamerings med rigets danskstyrede provinser.

I vinteren 1813—14 blev borgernes trofasthed over for monarkiet sat på sin største prøve. I december 1813 stillede borgerne arbejdskraft til rådighed for borttransporten af kanoner og af ammunition fra batterierne i byen til Middelfart og Strib. Mellem den 20. og 30. december marcherede de danske tropper gennem byen på vej nord på. Otte dage senere, den 7. januar 1814, kom den første afdeling kosakker til Åbenrå. Det var første gang siden det 17. århundrede, at udenlandske fjendtlige styrker befandt sig i byen, og dette, i forbindelse med de fremrykkende kosakkers fremmedartethed, bevirkede, at denne kortvarige fjendtlige invasion gjorde et voldsomt indtryk og blev husket gennem generationer. Den 8. januar kom general Tettenborn i spidsen for tre kosakregimenter til Åbenrå. Borgmester Schow, ledsaget af to rådmænd og to deputerede borgere, modtog generalen ved indgangen til byen, en gestus, som generalen optog meget nådigt. De følgende dage var byen fri for fremmede tropper, men en konflikt mellem amtmand Stemann og Tettenborn om rekviritionernes størrelse førte den 13. til, at et kosakregiment som represalie blev indkvarteret i Åbenrå. Striden blev bilagt ved personlige forhandlinger med Tettenborn, der befandt sig i Haderslev, men den 15. og 16. kom der yderligere forstærkninger til Åbenrå, da Tettenborn frygtede at blive afskåret af de danske tropper, der holdt Als og Sundeved. Meddelelsen om fredsslutningen gjorde ende på den spændte situation, og om eftermiddagen den 17. januar forlod de sidste kosakker Åbenrå.

Der kan konstateres en vis forskel mellem magistratens og amtmandens holdning over for general Tettenborn og den holstenske godsejer Schleiden fra Ascheberg ved Kiel, der ledsagede Tettenborn som den svenske kronprins' kommissær. Magistratens eneste mål var åbenbart at skaffe byen frelst gennem de frygtede krigstrængsler. Den registrerede med taknemmelighed generalens nådige ord og de mildnelser, der opnåedes takket være Schleidens formidling. Amtmand Stemann så i de nævnte mænd først og fremmest fjenden. Stemann noterer med harme, at Tettenborn søgte »at løsne det troskabens bånd, der binder enhver undersåt, og især hver kongelig embedsmand, til hans konge«, ligesom han finder Schleidens opførsel »noget tvetydig«⁴⁹.

Det ville dog være utilladeligt at tolke denne forskel som et udslag af større eller mindre patriotisme. Forklaringen er åbenbart den, at Stemann først og fremmest følte sig — og blev behandlet — som kongens repræsentant, medens Schow optrådte som talsmand for byens forskræmte borgere. Disse var Schow dybt taknemmelige for hans bestræbelser for at frelse byen, og ved hans 25-års jubilæum som borgmester mindedes de først og fremmest denne indsats fra hans side⁷⁰. Schow på sin side kan ikke noksom rose indbyggernes holdning: deres villighed ved borttransporten af kanonerne og den iver, hvormed de efterkom hans anmodninger under okkupationen. »Jeg anbefaler også hele vor kommune til Deres Kongelige Majestæts nåde og velvilje«, skrev han få dage efter i en indberetning; »den har tålmodigt og med udholdenhed båret alle ubehageligheder under hele krigen, opfyldt alle de krav, der blev stillet til den og udmærket sig ved troskab og hengivenhed over for konge og fædreland.«

To uger efter freden i Kiel, den 28. januar, fik befolkningen i Åbenrå lejlighed til at give udtryk for sit patriotiske og kongetro sindelag. På borgmesterens initiativ havde byens borgere illumineret deres huse i anledning af kongens fødselsdag. Der affyredes kanon-skud, og i madam Rudebecks gæstgivergård var der bal. Flere steder i byen var der opsat »skilderier«: hos borgmesteren bl. a. kongens og dronningens navnetræk med passende sentenser; på rådhuset sås handel, kunst, videnskab og agerbrug og over disse fredens genius; hos madam Rudebeck dominerede en række antikke motiver: »Aus Tod und Nacht« stod der under en fugl Fønix, der steg op af skyerne, og »Dank den Göttern« under billedet af en præstinde under offeralteret⁷¹. — Således fejrede man i Åbenrå med klassicismens gamle motiver fredens tilbagevenden, endnu ganske upåvirket af de nye tidsstrømninger, der var under fremtrængen sydfra.

Lokalpatriotisme, helstatspatriotisme og nationalitetsfølelse

Det er tydeligt, at den patriotisme, der i tiden fra 1801 til 1814 gang på gang fremtrådte i Åbenrå, var forskellig fra en senere tids nationalfølelse. Det karakteristiske for denne sidste er følelsen af at udgøre en del af et folk, der som vigtigste kendetegn har et fælles sprog, — og af disse elementer indeholdt den patriotisme, vi møder

i Åbenrå i det 19. århundredes begyndelse, lidet eller intet. Det er imidlertid også sikkert, at man var kommet langt ud over den undersåtlige ånd, som i den gottorpske tid ved hjælp af tradition, loyalitet eller frygt havde skabt en vis samfølelse mellem de ledende lag i de landsdele, som ud fra finansielle hensyn var blevet forenet under samme herskab.

Ikke helt fjernt fra en sådan opfattelse af byens forhold til staten stod vel fortsat magistraten. Når denne langt ned i det 18. århundrede i mangfoldige indberetninger gør rede for, hvordan en sag har været ordnet »zu fürstlichen, wie auch zu späteren königlichen Zeiten«, lå der bag denne formulering netop den undersåtlige indstilling: det var byens pligt at adlyde sit lovlige herskab, selv om dette skiftede; men sit egentlige liv levede byen og dens borgere i ly af deres rettigheder og privilegier. Denne bypatriotisme viste sig i borgernes beredvillighed til at forsvare byen — og i uviljen mod at gøre våbentjeneste uden for dens grænser. Bypatriotismen var også en bestemmende faktor i det ledende borgerskabs fastholden ved det traditionelle tyske øvrighedssprog.

Det er urigtigt at forestille sig, at tidens patriotisme kun rummede hengivenhed for monarken, at den altså dybest set var en undersåtlig følelse. Vel indtog hyldesten til kongen en fremtrædende plads i det politiske liv, men den gjaldt navnlig monarken som statens levende symbol. Det synes ubestrideligt, at patriotismen, som vi møder den i Åbenrå, var en langt mere omfattende og samtidig meget velforankret følelse. Den gjaldt, foruden kongen, monarkiets fælles institutioner, navnlig flåden. Den indbefattede alle landets provinser som led af monarkiet, og den gav hovedstaden København en særlig plads i borgernes bevidsthed. Helstatpatriotismen havde vokset sig stærk i kraft af regeringens politik og progressive reformer: den handel og skibsfart begunstigende neutralitet, retssikkerheden, indfødsretsloven, landboreformerne, trykkefriheden, de skelsættende skolereformer, for blot at nævne de vigtigste af de mange store regeringshandling, der bandt monarkiets indbyggere sammen til et hele.

I Åbenrå havde helstatspatriotismen en fast basis i byens søfartskredse, altså i de befolkningslag, af hvilke byens velfærd var afhængig. Åbenrås skibsfart havde gennem 100 år været et led i den glimrende udvikling, der havde præget hele monarkiets økonomiske

liv. Det var derfor i første række sømændene, der bragte begejstringen for orlogsflåden, dannebrog, kongen, kendskabet til København og hadet til monarkiets fjender til det åbenråske borgerskab.

Fra den senere nationalfølelse adskiller statspatriotismen sig som nævnt ved ikke bevidst at omfatte »folket« og »modersmålet«. De daniseringstendenser, der, på baggrund af det foregående århundredes udvikling, førte til fremskridt for det danske sprog i Åbenrås kirke og skole, var udviklet af statspatriotismen og udgjorde dennes højdepunkt. Med nationalfølelsen havde de ingen tilsigtet forbindelse. I Åbenrå opfattede befolkningen daniseringen som det naturlige udtryk for tidens patriotiske følelser, og det var ud fra denne indstilling, at magistraten i 1811 gik med til indførelse af dansk øvrighedssprog.

I magistratens indberetning af 6. 4. 1811, der uden tvivl er forfattet af borgmester Schow, hedder det snusfornuftigt, og helt i tidens ånd, at den vanskelige opgave at indføre et nyt sprog må løses med al mulig forsigtighed og omhu, »når den nu engang er blevet anset for nødvendig«. Samtidig indeholder indberetningen imidlertid følgende lovprisning af modersmålet: »Det sprog, barnet har indsuget med modermælken, hvori drengen har stammet de første toner, hvori ynglingen har lært at tænke, er så værdifuldt og dyrebart for manden, at han føler sig løsrevet fra alt, når det fratages ham, hvis han blev tvunget til i sin ikke længere bøjelige alder at lære et for ham fremmed sprog og at udtrykke sig i det, ja, erfaringen har lært, at man kan fratage mennesket alt, selv den regering og den regeringsform, han elsker, hvis blot han kan beholde sit sprog«. Disse varme ord om modersmålet tjener i indberetningen til at understrege nødvendigheden af at fare med lempe ved overgangen til det nye officielle sprog. Det interessante ved denne passus er imidlertid, at det, der har inspireret Schow, åbenbart er de protester mod danisierungsbestræbelserne i Holsten, der blandt andet var kommet til orde hos Franz Hegewisch. De vidner altså om, at Åbenrås borgmester, der var født i Rendsborg og uddannet i Kiel, fulgte med i den litteratur, der udkom i Holsten og var orienteret om de stemninger, der rørte sig dernede.

Fandtes der i datidens Åbenrå andre spirer til en nationalfølelse i moderne forstand? Man kan her nævne det sted i kirkevisitatorernes

(amtmandens og provstens) indberetning i anledning af sprogreskriptet (dat. 16./17. 2. 1811), hvor det hedder, at man i Åbenrå, »lige som i skolerne i de øvrige danske provinser« på forlangende kunne give timer i tysk. Her henregnes Nordslesvig, ud fra et sprogligt kriterium, til monarkiets danske provinser og sættes derved i modsætning til de tysktalende provinser, uanset alle statsretslige og administrative skillelinier. I samme indberetning motiveres ønskeligheden af skolens danisering med, at dansk er »børnenes modersmål«, medens magistraten alene henviser til, at det er kongens vilje, at denne forandring gennemføres. Det må imidlertid siges, at disse glimt af forståelse for sprog og folk er så sjældne, at de kun fremhæver det faktum, at datidens åbenråere slet ikke havde blik for disse spørgsmål. Dertil kommer, at man i dannede kredse, dvs. hos folk, hvis optegnelser er overleveret os, nødig udtalte sig om disse problemer, da enhver betoning af nationaliteten, for at bruge hertug Frederik Christian af Augustenborgs udtryk, blev anset for »et tegn på det dybeste barbari«.

Lige som man højst kan tale om svage spor af en nationalfølelse, bør det fastslås, at der i datidens Åbenrå ikke fandtes antydning af en slesvigholstensk særfølelse. Forbindelsen med Holsten var så svag, følelsen af monarkiets enhed så kraftig, at de administrative bånd mellem Hertugdømmerne ikke kunne danne grundlag for en fællesfølelse.

Perioden 1814—1834

ØKONOMISKE FORBINDELSER

Krigen med England endte ikke alene med Norges tab, den standsede også den udvikling henimod en helstat, der havde fremtrådt så tydeligt i løbet af det 18. og i begyndelsen af det 19. århundrede. Det skandinaviske elements dominerende stilling ophørte, Holsten, der gennem det 18. århundrede var blevet knyttet mere og mere til monarkiet og til sidst helt løst fra sin forbindelse med Tyskland, indtrådte i det Tyske Forbund, og København, hidtil den magnet, som både politisk, åndeligt og økonomisk havde holdt sammen på alle monarkiets dele, måtte nu overlade Hamborg pladsen som centrum for pengevæsen, handel og skibsfart i monarkiets provinser.

Det danske monarkis overordentlige svækkelse viste sig først på pengevæsenets område. Holstens afhængighed af det hamborgske penge- og varemarked bevirkede, at den i 1813 indførte rigsmønt aldrig blev gængs i Hertugdømmerne. I 1818 blev Slesvig og Holsten løst fra deres forbindelse med den da oprettede Nationalbank i København. Beregningen efter rigsbankdaler var vel også i Hertugdømmerne den officielle, men i erhvervslivet og mand og mand imellem dominerede lybske og hamborgske mønter ikke blot indtil Kongeåen, men også op i Vestjylland. Der var hermed skabt et for folkebevidstheden afgørende skel mellem Kongeriget med dets dårlige papirpenge og Hertugdømmerne, hvor de gode kurantmønter var det sikre betalingsmiddel.

I løbet af kort tid erobrede Hamborg handelen på hele den jyske halvø. Et godt indtryk af den dominerende stilling, som Hamborg og de øvrige nordtyske hansestæder i denne periode indtog i Slesvigs handel, får man af de lister over tilrejsende købmænd, man kan finde i Åbenrås ugeblad, »Allgemeines Wochenblatt«. Ifølge et på det nærmeste komplet antal lister for året 1829 fordelte de købmænd, der i

det nævnte år overnattede hos J. D. Hartmeyer, sig geografisk på følgende måde:

<i>Kongeriget</i>		61
København	27 (+ 1 fra Helsingør)	
Jylland	19	
Fyn	14	
<i>Slesvig</i>		113
Flensborg	85	
Øvrige Slesvig	28	
<i>Holsten</i>		61
Kiel	3	
Altona	47	
Øvrige Holsten	11	
<i>Tyskland</i>		360
Hamborg	195	
Lübeck	50	
Bremen	16	
Øvrige Tyskland	99	

På lignende måde kan Københavns svindende rolle som skibsfartscentrum aflæses i de attester for opsagt borgerskab i København, der findes i Åbenrå byarkiv fra årene 1816 til 1822. Skippere som Jacob Bendixen, Nicolai Richelsen og Hans Detlef Bruhn, der havde ført københavnske skibe, vendte nu, da det ene store handelshus efter det andet gik fallit i hovedstaden, tilbage til Åbenrå.

Her gik der ikke mange år efter krigen, før handelsflåden igen var i fremgang. Følgende tabel viser udviklingen¹:

År	Antal skibe	Antal kommercelæster	Samlet besætning
1815	25	1216	192
1816	23	1005	168
1817	23	1067	173
1818	24	1146	182
1819	31	1413 ¹ / ₂	259
1820	31	1607 ¹ / ₂	248
1821	32	1402 ¹ / ₂	230
1822	37	1658 ¹ / ₂	270

År	Antal skibe	Antal kommercelæster	Samlet besætning
1823	38	1732 ¹ / ₂	282
1824	47	2183 ¹ / ₂	329
1825	51	2551	379
1826	58	2730	385
1827	58	2940	425
1828	?	?	?
1829	60	3417 ¹ / ₂	456
1830	59	2888	445
1831	58	3518 ¹ / ₂	443

Tabellen viser, at der omkring 1820 begyndte en kraftig udvikling af flåden (dens samlede drægtighed). Allerede i midten af 1820erne var flåden lige så stor som ved århundredets begyndelse, og i begyndelsen af 1830erne var Åbenrås flåde vokset med yderligere 50 procent².

Som forklaring på denne stærke fremgang må der peges på tre hovedårsager:

For det første besætningernes høje kvalitet. Mandskabet kom overvejende fra familier, hvis medlemmer gennem århundreder havde faret til søs; den overvejende del af både skippere, styrmænd og matroser kom fra Åbenrå og (i stigende grad) Løjt; andre matroser fik man fra det øvrige Nordslesvig, Kongeriget eller Norge. Sproget om bord var den hjemlige danske dialekt; ofte blev skibsjournalen ført på dansk. Sammenholdet om bord var godt, og skippere og styrmænd havde hos befragterne ry for deres hæderlighed.

For det andet skibenes fremragende egenskaber. Disse skyldtes dels det gode håndværk, der præsteredes på skibsværfterne i Åbenrå, dels den moderne, amerikanske skibskonstruktion, der blev indført af Jørgen Bruhn (1781—1857), som fra omkring 1820 udviklede sig til den dominerende skikkelse inden for byens skibsfart og blev ved med at være det lige til sin død. Han var født på Strågård i Åbenrå landsogn; hans mor var en datter af den i København fødte provst Bargum, han selv blev norsk gift; hans unge år var præget af det danske monarkis blomstring, af fangenskab i England, kapertogter og forbindelsen med København. I 1820 lod Jørgen Bruhn, efter et i USA fremstillet dansk kaperfartøj, på Paulsens værft bygge skibet »Caravane«, der blev forbilledet for mange senere Åbenrå-skibe.

Skibet »Creole«, som han lod bygge i 1825, vakte en lignende opmærksomhed³. »Det er en sand fornøjelse at se så ypperlige skibe under det danske flag som dem, den driftige kaptajn Jørgen Bruun i Apenrade bygger og sætter ifart,« rapporterede den danske konsul i Rio de Janeiro 28. 11. 1829⁴. Et år senere (28. 8. 1830) indberettede D. Reventlow fra Rio, efter at have gjort rejsen derover med Åbenrå-skibet »Cimber«: »Jeg havde under denne rejse ofte lejlighed til at overtøge mig om, hvor udmærket den nu i Apenrade brugelige skibskonstruktion er i sammenligning med andre nationer og i særdeleshed fra sejladsens side ikke levner noget at ønske«⁴.

For det tredje kom de åbenråske skibe til at sejle i de blomstrende hamborgske handelshuses tjeneste. Efterfølgende liste angiver, hvor mange Åbenrå-skibe der anløb Hamborg havn (med vedføjelse af det antal af dem, som forlod Hamborg med syd- og mellemamerikanske havne som mål):

År	Antal skibe ankommet	Til Syd- og Mellemamerika afgik	År	Antal skibe ankommet	Til Syd- og Mellemamerika afgik
1800	4		1822	8	3
1801	2		1823	7	4
1802	5		1824	12	7
1803	0		1825	8	3
1806	2		1826	15	4
1814	2		1827	14	5
1815	0		1828	12	4
1816	2		1829	12	4
1817	4		1830	13	4
1818	3		1831	14	10
1819	4	1	1832	16	9
1820	4		1833	18	12
1821	7	5	1834	16	11

Inddeler man de 26 år, om hvilke der findes optegnelser, i to perioder på hver 13 år, får man følgende resultat:

1800—1821 anløb 39 Åbenrå-skibe Hamborg; heraf afgik 6 til Syd- og Mellemamerika. 1822—1834 anløb 165 Åbenrå-skibe Hamborg; heraf afgik 80 til Syd- og Mellemamerika.

Tabellen giver et overskueligt, men selvfølgelig langt fra udtømmende indtryk af den dominerende rolle, som Hamborg efter krigen mod England kom til at spille for Åbenrås skibsfart. En indberetning fra Åbenrås magistrat fra 1836 giver derimod en fyldestgørende fremstilling af dette forhold. I indberetningen¹¹ fremhæver magistraten, at Åbenrå-skibene på grund af deres omhyggelige konstruktion og udstyr er meget søgt af hamborgerne, der navnlig befragter dem til havne på Sydamerikas øst- og vestkyst. »En følge af denne udbredte fragtskibsfart er den nøje forbindelse med husene i Hamborg, som først og fremmest bruger Åbenrå-skibene til transport af deres varer. Skibene bliver imidlertid ikke alene befragtet i Hamborg, men alle forsikringer mod søfarer etc. bliver tegnet og afsluttet der, de får forskud til bygning, til køb og reparation af skibe, skibsrederne har deres kommissionærer i Hamborg, de er altså i såre mange henseender afhængige af hamborgerne.« Denne afhængighed tvang dem til uanset bestående forbud at lade deres skibe fortømre og reparere i Hamborg. Hvis forbudet blev opretholdt, hed det videre, måtte man sælge skibene til Hamborg, »ja, flere af de betydende redere ville forlade byen og flytte til Hamborg.«

Man kan til denne skildring af de åbenråske rederes afhængighed af Hamborg føje, at der utvivlsomt har været anbragt megen hamborgsk kapital i de åbenråske skibe. Dette fremgår indirekte af, at skibsparterne efter 1814 gennemsnitligt er langt større end før. I 1801 var den i skibene indestående kapital fordelt på 325 parter, der ejedes af åbenråske borgere (dvs. 7 kommercelæster pr. skibspart); i 1831, da flåden var 50% større, var antallet af skibsparter kun 138, dvs. 25,5 læster pr. part. Forklaringen er sikkert den, at hamborgske kapitalister (sådan som vi ved det med sikkerhed fra 1850-erne) skjulte sig bag de åbenråske parthavere.

Det er en kendsgerning, hvis betydning for byens politiske og nationale udvikling ikke kan betvivles, at på det tidspunkt, hvor borgerskabet i Åbenrå begyndte at spille en selvstændig politisk rolle, havde købmændene og navnlig de i økonomisk henseende udslagsgivende skibsredere, ganske overvejende økonomiske forbindelser med Hamborg og andre nordtyske handelsbyer, medens de mange bånd, der tidligere knyttede dem til København, var bristet.

Heroverfor må man imidlertid understrege, at de små erhvervs-

drivendes økonomiske forbindelser stort set var uforandrede. Kystfarten til de danske øer og en regelmæssig fragt- og passagerfart til København blev opretholdt, og håndværkernes rejser til de nærliggende kongerigske byers markeder fortsatte ligesom før i tiden⁷. Kystskipperne og småhåndværkerne var altså i økonomisk henseende orienteret mod nord, ligesom de altid havde været, men da det politiske tyngdepunkt lå hos skibsrederne, købmændene og de intellektuelle, kom dette forhold ikke til at spille en bestemmende rolle for disse årtiers politiske udvikling.

Skibsfartens store fremgang skyldtes, som nævnt, for en stor del skibskonstruktionens forbedring. Jacob Paulsens skibsværft fik derfor langt mere at bestille end før: medens værftet i 1816 havde beskæftiget 16 tømrere, var der i 1827 150—160 tømrere i arbejde. Intet under, at der i 1831 etableredes et konkurrerende værft i byen, anlagt af nordmanden Thorkil Andersen. Værfterne skabte også beskæftigelse for talrige håndværkere (kobbersmede, sejlmagere, rebslagere, smede osv.) Åbenrås erhvervsliv fik gennem skibsværfternes opblomstring et nyt vigtigt træk: en arbejderbefolkning, som ved sin talmæssige styrke og sin ensartethed havde mulighed for at spille en rolle i byens liv. Værftsarbejderne var enten faglærte skibstømrere eller daglejere fra byen og til dels Løjt. Skibsbyggeriet var ikke bundet til laugene, og de fleste af værftsarbejderne blev antaget for en dag ad gangen⁸. Der fandtes hermed forudsætninger for, at der mellem værftsarbejderne og byens dominerende lag kunne opstå et klassebestemt modsætningsforhold af en ganske anden skarphed end det småborgerlige surmuleri, der kendtes fra laugsmestrenes og -svennenes milieu. Mange af skibstømrerne var søværnepligtige. Andre af værftsarbejderne stammede fra landet eller var fortsat bosat der; i begge tilfælde var der tale om en dansk orientering, som skabte mulighed for, at den sociale modsætning mellem skibsværfternes arbejdere og byens ledende borgerlige kredse kunne gøre sig gældende på det nationale område.

Hele denne økonomiske udvikling førte for første gang siden midten af det 18. århundrede til en betydelig forøgelse af Åbenrås indbyggertal. I 1835 havde byen (uden landsognet) 3788 indbyggere mod 2834 i 1803⁹. Fremgangen var stort set jævnt fordelt over alle befolkningsklasser; antallet af søfarende var dog gået ned fra 147 i

1803 til 123. En lokal statistisk opgørelse over byens tilstand i 1828¹⁰ giver et bedre indtryk af forholdene end folketællingsresultaterne. Der var herefter ca. 400 borgere i byen (altså ca. en tiendedel af indbyggerne). 160 var håndværksmestre med ialt 117 svende og 124 lærlinge. Laugsprivilegier fandtes for skomagere, skræddere og rebslagere, klejn- og grovsmede, bødkere og snedkere. Langt de talrigste håndværkere var skomagerne, af hvilke der fandtes 56 mestre, 30 svende og 48 lærlinge. Byen havde 28 handlende. Man anslog antallet af tjenestefolk til 5—600; af fattige var der 157. Husdyrholdet var anseligt: 337 køer og kvier, 40 får, 16 svin og 163 heste. 95 huskere holdt køer.

KIRKEN

Den kirkelige interesse var dalet stærkt i løbet af krigen. Altergæsternes antal, der i århundredets begyndelse havde ligget på omkring 1000 om året, udgjorde i 1815 kun 367 og nåede først i 1820-ernes anden halvdel op på 7—800¹¹. Også de få oplysninger om gudstjenestebesøget vidner om, at kun en ringe del af menighedens voksne medlemmer gik regelmæssigt i kirke. I 1815, da situationen, set med præsternes øjne, så særlig sort ud, deltog gennemsnitlig kun 200 i hovedgudstjenesten, og besøget af danske eftermiddagsprædikener var næsten holdt helt op, »kun sjældent tæller man her på almindelige søndage 40 tilhørere«¹². Det tør vel antages, at besøget af hovedgudstjenesten efterhånden er steget til ca. 300, men klager over stagnerende eller aftagende besøg er hyppige gennem alle årene.

Det egentlige kirkelige hovedproblem i Åbenrå var at opnå en forøgelse af antallet af tilhørere ved de danske prædikener. Det ringe besøg skyldtes nemlig ikke, at en større del af tilhørerne nu besøgte de tyske gudstjenester, men tydelig nok, at de potentielle danske kirkegængere holdt sig hjemme. Her var altså mulighed for et stort kirkeligt fremstød. — I 1802 havde man som nævnt, mod menighedens ønske, afskaffet froprædikenen og i stedet henlagt de danske gudstjenester til om eftermiddagen. Hvad var da mere nærliggende end at søge at opnå en forbedring gennem en ophævelse af denne ordning? Kunne man så oven i købet få »en hjertelig, kristelig taler«, som provst Paulsen skrev efter Regenburgs død i 1821, ville alt være

godt. Hovedårsagen til det svigtende besøg var dog efter provstens og kirkekollegiets mening det uheldige tidspunkt, der var afsat til de danske gudstjenester, thi om eftermiddagen kunne hverken herskab eller tyende komme, og de helt fattige holdt sig borte af mangel på søndagsklæder¹³.

Diakon Regenburg døde den 14. 1. 1821. Før valget af hans efterfølger havde fundet sted, indsendte kirkekollegiet 17. 2. en forestilling til overkonsistoriet¹⁴, hvori man fremsatte ønske om, at den danske prædiken om sommeren blev en froprædiken (de holdtes senere kl. 7 om morgenen), men om vinteren fortsat fandt sted om eftermiddagen; tillige burde den danske gudstjeneste udvides således, at den fandt sted hver søndag (førstepræstens tyske børnekatekisation hver fjerde søndag skulle til gengæld falde bort). Dette forslag om en reform af den danske gudstjeneste, hed det, var fremkaldt af, at næsten alle borgere klagede over froprædikenernes afskaffelse, og af »ønsket om at gøre alt, hvad der står i vor magt, for i så høj grad som muligt at vinde borgerne for besøget af den danske gudstjeneste«. Man havde derfor ladet alle stemmeberettigede menighedsmedlemmer stemme om sagen. Af de 302 husejere havde 49 ikke stemt, 37 havde ønsket den bestående ordning bibeholdt, 73 ville have froprædiken alene, og 192 var gået ind for kirkekollegiets forslag. Den tyske katekisations afskaffelse begrundedes med, at den »ikke gerne besøges af de dansktalende håndværkere og tjenestefolk«; de kunne ikke huske, hvornår den 4. søndag uden dansk gudstjeneste indtrådte, og når de så i stedet for den danske prædiken hørte en katekisation »i et for dem fremmed sprog«, opstod der en uvilje hos dem, som bevirkede, at de holdt sig borte fra kirken.

Forslaget fremkaldte i december 1821 et modforslag fra kancelliet om indførelse af dansk katekisation hver 4. søndag¹⁴. Dette forslag besvarede kirkekollegiet med en ny forestilling den 19. 6. 1822¹⁵, efter at David Davidsen (en indfødt åbenråer, dattersøn af provst Bargum), var blevet valgt til diakon. Man advarer her kraftigt mod indførelse af dansk katekisation. Da skolesproget i byen altid havde været tysk, hed det, var børnene vant til at udtrykke deres religiøse forestillinger og følelser i dette sprog. Deres danske patois — »deres afskyelige [leidige] modersmål« — var så forskelligt fra det rene danske sprog, at de ikke ville kunne forstå en dansk lærer, endsige

svare ham. Argumentet er et tegn på, hvor stærke de gamle fordomme var, men kirkekollegiet havde sikkert ret i følgende betragtning: Dansk katekisation ville kun blive besøgt af 10—12 ukonfirmerede lærlinge og tjenestepiger fra landet, og de ville ikke gavne diakonens anseelse, når der samtidig kom over 100 børn til de tyske katekisationer.

Kirkekollegiets ønske blev opfyldt i en kongelig resolution 24. 9. 1822. De danske gudstjenester nåede hermed op på deres største antal før 1850, men nyordningen formåede ikke, lige så lidt som den nye diakons ihærdige bestræbelser, at trække byens mange fattige til kirke. Forklaringen må kirkeligt set søges i rationalisternes ufolkelighed. Mænd som Adler og Paulsen udrettede store ting for at løfte befolkningen op imod deres eget dannelsesniveau, men det var dem umuligt at tillægge folkekultur eller folkesprog nogen selvstændig værdi; almuen var for dem kun så og så mange ynkværdige skabninger, og hvad der rørte sig i disse rå masser var dem altid en gåde. »Jeg kender intet middel til at trække daglejerne i kirke!« udbrød provst Paulsen opgivende i 1830¹⁴.

Der fulgte da heller ingen nye forsøg på at »vinde borgerne for besøget af den danske gudstjeneste«. Spørgsmålet døde hen af sig selv. Årsagerne hertil var flere. Al reformvirksomhed ophørte i 1820erne, og da der igen vågnede et politisk liv efter 1830, anså de bestemmende kredse ikke længere Nordslesvig for en dansk provins, men for en del af de tyske hertugdømmer. Det vigtigste var dog, at den almindelige skolepligts indførelse forekom de lokale myndigheder at åbne en helt ny mulighed for en radikal løsning af det irriterende spørgsmål om kirkesproget. Hvis hele den opvoksende slægt ved skolens påvirkning blev tysktalende, ville behovet for et dansk kirkeliv ophøre, eller dog indskrænkes til kirkelig omsorg for dansktalende tilflyttere. Tendensen fremtræder allerede klart i Paulsens argumentation i 1822.

For den nationale udvikling kom kirken i denne periode ikke til at spille nogen væsentlig, positiv eller negativ rolle. Dertil indtog kirkelivet efter 1814 en alt for ucentral position i Åbenrå. På den anden side gør myndighedernes indstilling til de danske gudstjenester det muligt at sige nogle ord om deres holdning til dansk og tysk.

Det kan først og fremmest konstateres, at man ønskede at betjene

Provst Peter Paulsen.
(Lit. af Becker).

den danske menighed bedst muligt. Tendensen er for så vidt ubrudt fra det 18. århundrede. Det er kirkepolitiske, ikke nationalpolitiske betragtninger, der bestemmer myndighedernes forslag på dette område. Samtidig er det imidlertid klart, at disse kirkelige betragtninger anstilledes på en anden samfundsmæssig baggrund end før. Daniseringsbestræbelserne, der havde båret de kirkesproglige reformer frem i årtierne før 1814, var borte. Ingen tænkte mere på at gøre dansk til kirkens hovedsprog i Åbenrå, og selv den tyske salmesang ved de danske gudstjenester blev der ikke længere rørt ved. Udvidelsen af de danske gudstjenesters antal i 1822 skete på baggrund af det tyske elements styrkelse inden for monarkiet; derved var også det tyske kirkesprog i Åbenrå blevet konsolideret, og de forstående ord om det danske sprogs ret i Åbenrås kirkeliv blev kun en gestus, der ikke rokkede ved det tyske sprogs dominerende stilling. De danske gudstjenester havde engang været kirkeligt betydningsfulde, om end socialt lidet ansete; de spillede fra nu af og frem til 1850 hverken kirkeligt eller socialt nogen rolle i Åbenrå.

SKOLEN

Når provst Paulsen havde så let ved at slå sig til tåls med det stagnerende kirkeliv i sit sogn, skyldtes det ikke, at han var en passiv natur. Nej, forklaringen var den, at al hans energi og virkestrang fandt anvendelse på andre områder, først og fremmest inden for skolevæsenet; desuden anlagde han en sparekasse (nu Danmarks ældste) og en enkekasse, organiserede læsekredse for provstiets præster, sad i eksamenskommissionen i Slesvig, og blev ved den slesvigske stænderforsamlings oprettelse kongevalgt repræsentant for den slesvigske gejstlighed. Størst var hans fortjenester utvivlsomt på skolevæsenets område, såvel i landsognene som i Åbenrå by. Allerede i 1821 kunne Adler i sin visitatsberetning omtale ham som »en af de mest retskafne og virksomme kristelige embedsmænd i begge hertugdømmer«¹⁷. Intet under, at han fik tilbudt generalsuperintendentstillingen efter Adler, men nok så overraskende, at han afslog embedet (1834) for ikke at stå i vejen for Callisen¹⁸.

Den kommunale skoles opbygning var, som tidligere nævnt, i hovedsagen afsluttet før 1814. Paulsens særlige bidrag bestod i, at han delte de forskellige »klasser« i underafdelinger, fordelte undervisningen i drengeskolen på dens forskellige lærere, der derved kom til optræde som faglærere, indførte oprykningseksamener og nøje kontrol med elevernes fremmøde og endelig sørgede for, at lærerne fik en forhøjelse af deres usle løn¹⁹.

Medens rammerne for kommuneskolen var lagt, før Paulsen kom til Åbenrå, var den Günderothske fattigskoles nye indretning helt igennem Paulsens værk. Instruksen af 4. 12. 1815²⁰ bestemte, at de fattige børn, der henvistes til denne skole, daglig skulle have fire timers gratis undervisning i religion, læsning, skrivning og regning. Børnene inddeltes efter alder og evner i to klasser. Efter det 11. år måtte børnene tage ud og tjene om sommeren eller komme i håndværkerlære. I sidstnævnte tilfælde skulle drengene indtil konfirmationen deltage i to timers aftenundervisning de fem af ugens dage. For pigerne indrettedes der fra 1820 en såkaldt industriskole²¹.

I dette velovervejede skolesystem var kun rektorklassen, der omfattede drenge, som ville fortsætte skolegangen ud over den skolepligtige alder, et mislykket led. Denne »klasse« tilfredsstillede ikke

erhvervslivets ønsker, og den var utilstrækkelig som uddannelsesanstalt til universitetet. Foreløbig gav man dog kantorens — J. Fr. Matthiesens — mange skavanker skylden for klassens mangelfuldhed.

En alvorlig hemning for skolearbejdet var de usle lokaleforhold. De forskellige »skoler« havde til huse forskellige steder i byen. Gennemsnitlig var der omkring 100 elever i hvert lokale²². Indtil ca. 1825 søgte man at klare sig ved at dele småbørnsklasserne i et formiddags- og et eftermiddagshold; da man derefter indførte den indbyrdes undervisningsmetode, slog man igen småbørnsklasserne sammen²³. I 1827 fik pigelæreren og i 1831 skrive- og regnemesteren en hjælpelærer²⁴. Fattigskolens lærer, Hans Hansen, overkom derimod, ved hjælp af den indbyrdes undervisningsmetode, ikke alene undervisningen af de ca. 100 drenge og piger i dagskolen, men også af 40—50 store drenge i aftenskolen; det var sikkert velfortjent, at han i 1837 blev udnævnt til dannebrogsmænd. Situationen belyses også af nogle notater fra skolekollegiets møde 30. 4. 1829, hvor provst Paulsen oplyste, at der var tilmeldt 44 piger til pigeskolen, som kun havde plads til 20, og at skrive- og regnemesteren havde 85 elever, men kun ordentlig plads til 60²⁵.

Til disse vanskeligheder kom besværet med at skaffe dygtige lærerkræfter. På dette område lagde provst Paulsen en utrættelig energi for dagen, og allerede i 1821 udtalte han sig rosende om alle læreres trofaste arbejde i skolens tjeneste²⁶. Det var de nye, seminarieuddannede lærere, der muliggjorde skolevæsenets opbygning under så vanskelige ydre forhold. Kantorens klasse lededes dog lige til 1830 af den gamle, efterhånden åbenbart lidt senile J. Fr. Matthiesen (1765—1839), der ikke havde nogen læreruddannelse eller anden eksamen. Skrive- og regnemesteren, Niels Nicolaysen, der var født i 1761, ansås i sine yngre år for en meget dygtig lærer, men heller ikke han synes at have haft nogen læreruddannelse. Han afgik først med udgangen af 1835²⁷. En særstilling blandt lærerne indtog med hensyn til uddannelse åbenråeren Joh. Jürgen Dreesen (hvis fader og bedstefader begge havde været lærere ved fattigskolen); han fik 1816 (efter at have besøgt Slesvig domskole) dispensation fra seminarieuddannelse og ansattes 1819 som elementærlærer i Åbenrå, hvor han virkede lige til 1856²⁸. Da kantor Matthiesen afgik i 1830, befriedes

hans efterfølger for pligten til at lede kirkesangen og fik titlen rektor²⁹. Som rektor ansattes den i Skærbæk fødte Christian Christian- sen Schmidt (1796—1839), der efter uddannelse hos pastor Kier i Østerløgum og på latinskolen i Flensborg havde taget teologisk embedseksamen i København (1826), hvor han i to år havde undervist ved Scharlings institut³⁰.

Fra 1814 til 1834 var der ifølge de forhåndenværende oplysninger ansat ialt 15 lærere ved skolevæsenet i Åbenrå. Af dem havde 7 taget eksamen ved seminariet i Tønder, 1 var teologisk kandidat fra København (rektor Schmidt), 1 teologisk student fra Kiel (kantor Matthiesen), 1 havde fået dispensation fra læreruddannelse (Dreesen), og om 5 savnes der oplysninger³¹. Ifølge de samme kilder og folketællingen i 1845 var 6 af disse lærere født i Nordslesvig (deraf 2 i Åbenrå), 7 i Sydslesvig, medens der savnes oplysninger om 2 læreres fødested. Kendskab til dansk var en nødvendig forudsætning for lærervirksomhed i Åbenrå, da børnene trådte ind i skolen uden noget kendskab til tysk, og de større børn skulle have undervisning i dansk. I 1811 kunne kirkevisatorerne da også meddele, at byens lærere på forespørgsel havde erklæret sig i stand til at undervise på dansk. Derfor var de nævnte 13 lærere, hvis fødested er kendt, alle født i dansktalende områder med undtagelse af én, der stammede fra Wrixum på Fø.

Foruden lokale- og lærerproblemet stødte indførelsen af den almindelige skolepligt på den fundamentale vanskelighed, der bestod i store befolkningsdeles uforstående holdning over for skolegangens nødvendighed. Kort efter sin tiltræden (i 1812) konstaterede Paulsen, at skolebesøget i det hele var dårligt³². Særlig slet stod det selvfølgelig til i fattigskolen. Ved hjælp af en omhyggelig kontrol med fremmødet lykkedes det dog efterhånden at forbedre dette forhold meget betydeligt. I 1824 berettes der om henimod tredive elever, hvis forældre får bøder, fordi børnene har forsømt over den halve skoletid, men i 1833 hedder det, at kun 15—20 af ialt 700 skolepligtige børn forsømt³². Man skulle herefter kunne regne med, at almindelig skoleundervisning var fuldt indført allerede i begyndelsen af 1820'erne.

Hvordan klarede man nu undervisningen af småbørn, som begyndte deres skolegang uden at kunne et tysk ord? Der findes kun

få oplysninger om dette fundamentale pædagogiske problem, men netop denne omstændighed er utvivlsomt et vidnesbyrd om, at løsningen for længst var fundet i praksis. Den udførligste udtalelse herom har vi fra den i Åbenrå fødte elementærlærer Friedrichsen 5. 12. 1835³³. Det er en vanskelig opgave at bringe elementærskolens børn så vidt, at de kan læse tysk med nogenlunde færdighed, oplyser han, »fordi som regel intet barn forstår et tysk ord ved sin optagelse, og senere hen også uden for skolen aldrig benytter dette sprog i talen . . . Alt, hvad der kan præsteres af ham [læreren i en begynderklasse] og hans skole, består kun i stymperagtig læsning uden forståelse, i et jammerligt bogstavmaleri, i mekanisk addition og subtraktion, og endelig i yderst simple taleøvelser, som, for at blive forstået, må foregå halvt på platdansk, halvt på højtysk.« Tilsvarende oplyste elementærlærer Dreesen i 1837: »Undervisningen bliver . . ., hvor det lader sig gøre, givet på højtysk.« Samme år (1837) forklarede elementærlærer N. P. Ley (født i Flensborg): »Undervisningsformen består i de nederste elementærklasser i at foresige og forevise . . . Man tager her i særlig grad taleorganernes uddannelse i betragtning, og der holdes derfor strengt på, at det foresagte nøje gentages«³⁴.

Man ville have opnået endnu bedre resultater »i vor hensigtsmæssigt indrettede skole«, skrev provst Paulsen i en indberetning i 1821, »hvis ikke den underlige og fordærvelige sprogblending, som ikke er til at fjerne her, lagde så store hindringer i vejen for ungdommens uddannelse«. Det var jo også for at forebygge endnu større vanskeligheder, at Paulsen det følgende år så voldsomt modsatte sig indførelsen af danske katekisationer i kirken. Den møjsommelige oplæring i tysk skulle ikke modvirkes fra kirkens side, netop som kendskabet til dette sprog for første gang i Åbenrås historie var ved at blive almindeligt hos hele den unge generation.

I 1829 fik provst Paulsen lejlighed til at gøre udførligt rede for de betragtninger, der fik ham til at gå ind for bevarelsen af det tyske undervisningssprog i Åbenrå. Anledningen var et kongeligt reskript af 3. 2. 1829, der forlangte oplysning om, i hvor mange købstadsskoler i Slesvig undervisningen gaves på dansk og i hvor mange på tysk. Af den af generalsuperintendent Adler den 28. 2. 1829 indsendte fortegnelse fremgik, at kun 2 skoler i Gammel Haderslev

havde dansk undervisningssprog, mens alle andre var tyske. Den 6. 6. 1829 udgik som svar derpå en skrivelse fra kancelliet til overkonsistoriet på Gottorp, hvori det hed, at folkesproget vel også burde være dansk i andre byer, og at »undervisningen derfor kun er børnene tilgængelig på dette sprog«. Overkonsistoriet skulle derpå udtale sig om, hvad der kunne gøres »for at børnene af dansk talende forældre i sådanne byer får undervisning på et for dem forståeligt sprog«. Åbenrå skolekollegiums af Paulsen forfattede »erklæring« i denne sag er dateret 5. 8. 1829³⁷.

Der indledes med den »uforbeholdne erklæring«, at undervisningen ikke gives på dansk, uagtet »der her tales dansk af mere end tre fjerdedele af indbyggerne«. Man er derfor nødsaget til at bevise, hedder det videre, at »vi alligevel anser den bestående indretning for — uagtet dens tilsyneladende u hensigtsmæssighed — at være den eneste hensigtsmæssige.« Efter en gennemgang af den gældende skoleordning og en fremhævelse af, at man »navnlig ikke anser undervisning i dansk for en biting«, følger denne argumentation: Åbenrå hører til de grænsebyer, der er så ulykkelige ikke at have et egentlig folkesprog. »Her må man vælge det [undervisnings]sprog, som er det gængse og almindelige i deres [indbyggernes] borgerlige samkvem og i deres statsborgerlige forhold, og hvis tilegnelse altså sætter dem i stand til mest trofast at opfylde deres pligter som statsborgere og til bedst at iagttage deres fordel i det borgerlige samkvem«. Her er nu det tyske sprog »det lov- og sædvanemæssigt herskende og brugelige«, hvortil kommer, at byens borgerlige samkvem »for størstedelen, ja næsten helt, er rettet mod syd, altså til steder og byer, hvor det tyske sprog er fremherskende, og alle forretninger afsluttes på tysk«. Denne argumentation vil man, omend mindre klart formuleret, støde på mange gange senere i de nordslesvigske købstæders historie. Det interessante er imidlertid, at der efter denne formelt fyldestgørende bevisførelse følger argumenter, der vidner om, at man har indset, at det var for meget forlangt, at man skulle opretholde et tysk skolevæsen, fordi byens købmænd og skibsredere skulle lære at skrive tyske forretningsbreve.

Paulsen begyndte derfor forfra med sin argumentation: »Det er imidlertid fortsat påfaldende, at der på et sted, hvor det må indrømmes, at over tre fjerdedele af indbyggerne taler dansk, ikke bli-

ver givet undervisning på dansk i nogen skole, så at de dansktalende forældres børn ikke bliver undervist på deres egentlige modersmål«. Men, hævdes det »det patois-dansk, der tales i Åbenrå, er næsten lige så forskelligt fra det ægte og smukke danske sprog, som fra det tyske«. Hvis nu undervisnings sproget var dansk, ville børnene »netop på grund af dette elendige patois« meget langsommere, ja vanskeligere blive bragt til at tale og skrive dansk end tysk, idet »intet for-dærvet idiom stiller sig hindrende i vejen for tilegnelsen af dette« (dvs. tysk). Paulsen har dog åbenbart selv følt, at det ikke var meget bevendt med denne forunderlige påstand, og begyndte derfor endnu en gang forfra: »Hvis man nu alligevel ville påstå, at det dog lettere måtte føre til forståelse og derved være gunstigere for folkeoplysningen, at børn af dansktalende forældre først fik undervisning på dansk«, så skulle man huske på, at børnene ikke ville kunne fortsætte i de højere klasser, hvor undervisningen af hensyn til »de herværende indbygges statsborgerlige forhold og borgerlige samkvem« nødvendigvis måtte foregå på tysk. Selvfølgelig, sluttede Paulsen, der fandtes en udvej, nemlig at indrette såvel danske som tyske skoleklasser, men dette ville blive for dyrt for byen.

Forklaringen på disse vidtløftige argumenter og modargumenter er sandsynligvis den, at Paulsen har mødt indsigelse i selve skolekollegiet (formodentlig især fra amtmand Stemmanns side).

Udfra sin fornemmelse af, at det ikke stod vel til med skolesproget i Åbenrå, havde skolekollegiet afsluttet sin »erklæring« med følgende udtalelser: Vi »lover . . . i overensstemmelse med vor pligt at ville sørge for, at der i vor borgerskoles tre højere klasser [kantorskolen, drengeskolen og pigeskolen] skal blive givet en hensigtsmæssig undervisning, som fører til færdighed i at skrive og tale det danske sprog«. Dette hensyn har sikkert spillet en afgørende rolle, da man det følgende år valgte den dansk uddannede og i København virkende Chr. Schmidt til rektor. I den af Paulsen forfattede instruks for rektoren hed det om danskundervisningen³³, at eleverne ikke blot skal forstå en dansk bog, men også kunne oversætte »sinn-richtig« og så vidt muligt også »sprachrichtig« fra tysk til dansk; dette kunne ventes så meget mere, som rektorens elever allerede i skrivemesterens klasse havde erhvervet færdighed i at læse dansk.

Med denne velvillige holdning til tilegnelsen af dansk harmonerede undervisningens hele dansk-patriotiske ånd. Herom vidner nogle tilfældigt bevarede udtalelser af åbenråske lærere. Det første citerede stykke er en meget tidstypisk principerklæring fra september 1831, skrevet af den nye hjælpelærer (senere skrive- og regnemester) Iwer Jepsen (født i Braderup): »Om vort fædreland Danmark vil jeg meddele dem [børnene] mere nøjagtige og indgående kundskaber [end om de europæiske hovedlande], fordi det for os er det vigtigste blandt alle og fordi vi, før vi ret kan elske det, må lære det rigtigt at kende . . . Først og fremmest vil jeg søge at gøre dem opmærksomme på sådanne institutioner og indretninger, hvorved de opfyldes af kærlighed til kongen, såsom: galeanstalten og sindssygehospitalet i Slesvig, invalidehuset og opdragelsesanstalten for militærbørn i Eckernförde osv. Som lede-tråd agter jeg her at benytte den lille geografi for begyndere af Bruhn i København«³⁷. — Et andet eksempel: I 1833 måtte hjælpelærer ved pigeskolen, I. C. Schaumann (født i Adelby), forsvare sig mod skolekollegiets klager over, at han i sin historieundervisning havde opregnet samtlige konger fra Dan til Gorm den Gamle. »Det forekom mig imidlertid, — skriver han³⁸ — at jeg ikke helt kunne forbigå fabeltiden. Ganske vist havde det været tilstrækkeligt, hvis jeg havde anført Dan, Rolf Krake og Regner Lodbrog. Men de kunne ikke undværes, da Danmark dog er vort fædreland.« Hans grundlag var Kofods uddrag af fædrelandshistorien, og han fortalte efter eller læste op af Munthes bog.

Disse udtalelser, såvel som vort kendskab til provst Paulsens og amtmand Stemanns politiske indstilling, viser, at børnene endnu i 1830'erne, da et politisk liv begyndte at røre sig i byen, blev opdraget i afgjort helstatspatriotisk ånd. Den følgende tids liberale og separatistiske tendenser blev altså ikke støttet af skolen, der tværtimod øvede en konservativ indflydelse på stemningen i byen. Indførelsen af den almindelige skolegang fik alligevel indirekte betydning for de politiske bevægelser, for det første fordi åbenråerne, takket være den, tilegnede sig de elementære kundskaber, der var forudsætningen for en aktiv deltagelse i det politiske liv, og for det andet fordi den bevirkede, at størstedelen af indbyggerne kom til at beherske tysk i en sådan grad, at påvirkninger syd fra uhindret af

sproglige vanskeligheder kunne gøre sig gældende i de bredeste kredse.

Selvom det således er givet, at der ikke fandtes nogen modsætning mellem den tyske skolegang og den fortsat herskende helstatspatriotisme, må det, ligesom for kirkens vedkommende, betones, at myndighedernes holdning til spørgsmålet om skolesproget nu — dem ubevist — var farvet af hensynet til Hertugdømmernes særstilling inden for monarkiet. Skønt det var urimeligt og stridende mod pædagogiske grundprincipper at undervise børnene i et fra modersmålet så forskelligt sprog som tysk, gik provst Paulsen, der afgjort regnede sig for helstatsmand, alligevel ivrigt mod indførelsen af dansk undervisningssprog, — fordi »statsborgerpligten« krævede, at åbenråerne lærte tysk som Hertugdømmernes officielle sprog. Mindre end tyve år i forvejen havde tilsvarende statsborgerlige følelser bevæget magistraten til at acceptere indførelsen af dansk undervisningssprog.

Nu måtte det danske sprog nøjes med et par ugentlige timer i skolens højere klasser. Og denne danskundervisning var vel at bemærke ikke en indrømmelse til børnenes danske modersmål, men opfattedes af myndighederne som en venskabsytring over for det officielle sprog i Kongeriget, i »broderlandet Danmark«! Derfor ansås det ikke for nødvendigt at lade børnene i fattigskolen og byskolens lavere klasser lære dansk — det kunne først ske, når der var lagt en fast grund for beherskelsen af tysk.

Ikke desto mindre fik den systematiske undervisning i dansk betydning for det politiske livs udvikling. I de få dansktimer lærte børnene så meget af deres modersmål, at de mere eller mindre kunne læse og skrive dansk. I de stærke protester, der i årene efter 1840 fremkom mod Fischers danske ugeblad, finder man aldrig den påstand, at byens borgere ikke kunne læse bladet. Det udbredte kendskab til dansk skriftsprog er også forudsætningen for den succes, som Fischers danske bogsamling blev.

Endelig må det fremhæves, at den tyske skoleundervisning ikke formåede at rukke ved det danske talesprogs altdominerende rolle i Åbenrå. Forklaringen herpå må være den, at menigmand kun sjældent havde brug for det tysk, han havde lært. Det var et sprog, som anvendtes over for myndighederne og ved højtidelige lejligheder. Derpå beroede foreløbig dets styrke.

Krigen med England endte som nævnt med en katastrofe for det danske monarki. Medens monarkiet forud for 1814 både i økonomisk og åndelig henseende havde udviklet sig henimod en virkelig enhedsstat, viste det sig efter fredsslutningen umuligt at bevare riget som en helhed. Som vi har set, blev Hamborg som følge af sammenbruddet i stand til at underlægge sig Hertugdømmerne i finansiel og økonomisk henseende. Medens København hidtil ubestridt havde været monarkiets åndelige og økonomiske centrum, måtte det nu anerkende Hamborgs økonomiske overlegenhed. På kulturområdet dannede der sig ved universitetet i Kiel et med København konkurrerende centrum for åndelige rørelser, der kom til at spille en afgørende rolle i Hertugdømmernes udvikling.

Liberalismen

De ideer, som en kreds af professorer ved Kiels universitet i årene fra 1815 til 1819 plantede i alle modtagelige sind i Hertugdømmerne, var liberalismen og nationalismen. Gennem den franske revolution og Napoleonskrigene var disse tanker i mange forskellige grader og afskygninger blevet det europæiske borgerskabs fællesej. I den 30-årige periode, der sluttede i 1814, havde den danske regering på en række områder ført en politik, der kom disse idealer i møde, og netop derved opnået borgernes dybe hengivenhed. Statskatastrofen i 1814 standsede udviklingen ad denne vej. Reformvirksomheden hørte op. Det københavnske bourgeoisie, der havde været den bærende kraft i den liberalisme og nationale selvhævdelse, der sporedes overalt i riget, var for lang tid svækket af den økonomiske ruin, der i efterkrigsårene ramte København langt hårdere end nogen anden del af staten. I København var åndslivet gennem mange år optaget af æstetiske og teologiske spørgsmål, medens politikken mere livsnære problemer blev overladt til enevældens bureaukrati.

Netop på det afgørende politiske område kom Kiels universitet til at spille en livgivende og i datidens danske monarki enestående rolle. Sammen med de i Kiel uddannede embedsmænd bredte liberale, og de dermed forbundne nationale, ideer sig ud over begge hertugdømmer. Kilden til disse politiske strømninger var frihedsrøret i Tysk-

land: kampen mod Napoleons fremmedherredømme og for oprettelsen af et frit og samlet Tyskland. »Deutschland ist da durch sein Volk!« forkyndte de liberale Kiel-professorers dominerende skikkelse, F. C. Dahlmann, i 1815 i en festtale i anledning af slaget ved Waterloo. Et par måneder senere offentliggjorde han i tidsskriftet »Kieler Blätter« en artikel, der blev programskriftet for Hertugdømmernes liberale: »Ein Wort über Verfassung«. Forfatningskravet ledsagedes fra Dahlmanns side af en kraftig afvisning af alle daniseringsbestræbelser; ikke alene var Holsten en del af Tyskland, men, som han tilføjede i Waterloo-talen: »Selv om slesvigeren aldrig har været i det Tyske Forbund, han tilhørte det og han tilhører det endnu gennem sin broder holsteneren«³⁹. Eller som han sagde i en forelæsning i 1820: »Jeg forstår ikke den indbygger i Hertugdømmerne, der vil kalde sig for dansker.«

Forfatningsspørgsmålet fik aktualitet, efter at Holsten i 1815 var blevet en del af det Tyske Forbund, hvilket gav kongen af Danmark pligt til at give Holsten en forfatning. Ønsket om en forfatning var i forvejen blevet fremsat af det slesvigholstenske ridderskab, som hævdede, at dets privilegier var en rest af Hertugdømmernes gamle stænderforfatning, der var hensovet i det 17. århundrede. I sin iver for at opnå en moderne forfatning greb Dahlmann nu det både principielt og taktisk tvivlsomme middel at støtte adelens standsbetonede forsvar for sine privilegier over for enevælden. I juli 1815 var han blevet ridderskabets sekretær og optrådte fra nu af som forfatter af dets vigtigste indlæg i striden med kongen.

Spørgsmålet var imidlertid, om den gamle stænderforfatning kunne siges at have gyldighed for Slesvigs vedkommende, om den ikke, som almindeligt antaget, var blevet afløst af enevælden. Dette hovedpunkt blev taget op til behandling af Dahlmanns kollega, den lærde nordslesviger Niels Falck, som i februar 1816 udsendte bogen »Das Herzogthum Schleswig in seinem gegenwärtigen Verhältnisse zu dem Königreiche Dänemark und zu dem Herzogthum Holstein«, hvori han leverede de statsretslige argumenter til støtte for Dahlmanns »slesvigholstenske teori«.

Den slesvigholstenske liberalisme kom til verden i en meget ufolkelig, ægte professoral skikkelse, men dens chance for at vinde gehør i større kredse af befolkningen lå i, at den viste borgerskabet, på

Borgmester Bendix Schow.

hvem det økonomiske sammenbrud havde virket som et chok, en udvej af Ragnarok, en mulighed for at forebygge en gentagelse: ingen nye skatter, ingen møntforandring, ingen bankhæftelse uden en stænderforsamlings samtykke. Side om side med Dahlmanns høje tankeflugt og Falcks omhyggelige bevisførelse går henvisningen til den økonomiske ruin og til regeringens finansielle misstyre som et uophørligt akkompagnement. Med denne klokke kunne langt større befolkningskredse vækkes til lydørhed over for slesvigholstenismen.

I Åbenrå fandtes der i hvert fald to mænd, hos hvem de liberale tanker fra Kiel med deres luft af tysk frihedsbegejstring trængte dybt ind i sjælen. Det var byens borgmester siden 1805, Bendix Schow, og lægen August Wilhelm Neuber, der i 1811 var blevet fysikus i Åbenrå.

Schow var født i Rendsborg som søn af den danske oberst Jørgen Schow, der havde tilbragt størstedelen af sin tjenestetid i Hertugdømmerne. Hans mor var også af officersslægt (Scheel), og borgmester Schow var fætter til den senere som embedsmand og politiker

velkendte L. N. Scheele. Schows brødre var ligeledes officerer i den danske hær. Før sin udnævnelse til borgmester i Åbenrå havde Schow, efter juridiske studier i Kiel, været volontør i rentekammeret og i tre år kancellist i det tyske kancelli i København. I Åbenrå vandt han hurtigt ry som en dygtig og energisk embedsmand. Hans kontakt med oppositionelle kredse i Holsten forhindrede ham ikke i at være det danske monarki en fuldt loyal tjener. Det var vel også på grund af sine patriotiske fortjenester under krigen, at han 31. 7. 1815 (kongens kroningsdag) udnævntes til justitsråd¹⁰. Få måneder efter at Schow var kommet til Åbenrå indgik han ægteskab med en datter af den holstenske generalsuperintendent Johann Leonhard Callisen. Hendes farbror var den kendte læge, professor Heinrich Callisen i København, medens en fætter af hende var den senere general-superintendent for Slesvig, Chr. Fr. Callisen. Borgmester Schow var således en typisk repræsentant for Hertugdømmernes borgerlige, helstatstro embedsmænd¹¹.

Det kan ikke nægtes, at den samvittighedsfulde og dygtige Schow virker grå ved siden af den genialske, farverige Neuber (1781—1849), hvis utrættelige og urolige virketrang fik ham til at øde sine mange talenter på de mest forskelligartede opgaver. Han var en fremmed fugl i Åbenrå, han betragtedes som sådan af borgerne og følte det selv. Neuber var født i Grossensalza i nærheden af Magdeburg, og havde hernede, som alle datidens unge tyskere, modtaget uafrystelige indtryk af den bevægelse, Napoleonstiden medførte¹². I 1805 begyndte han som 24-årig at studere medicin i Kiel (han var uddannet som farmaceut)¹³, og tog i 1809 sin lægeeksamen. Allerede som student var han kommet i nær kontakt med universitetets professorer. I tre år boede han i professor Pfaffs hus¹⁴, og i professorkredsen lærte han sin tilkommende hustru at kende. Hun var datter af filosofiprofessoren K. L. Reinhold, og hendes morfar var den berømte tyske digter Wieland. I 1810 fik Neuber dansk indfødsret, og i 1811 blev han, efter en varm anbefaling fra sanitetskollegiet i Kiel, udnævnt til fysikus ad interim i Åbenrå¹⁵. I Åbenrå knyttede han hurtigt et varigt venskab med borgmesterfamilien. Han synes lige fra første færd at have boet i Schows hus. Som læge var han meget afholdt¹⁶, selv om hans mangelfulde kendskab til dansk nok har voldt ham mange vanskeligheder¹⁷. På hans mange andre foretagender så

Dr. A. W. Neuber. (Lit. af Speckter).

man derimod med adskillig skepsis. »Den driftige snakmund«, kaldte pastor Kier i Østerløgum ham i sin dagbog⁴⁸, og selv skrev Neuber i 1847 i et brev til borgmester Schows enke⁴⁹: »I mit indre er jeg stadig det glade, meddelende væsen, jeg altid har været; men i Åbenrå — De ved det lige så godt som jeg — finder mit indre liv og røre [»Regen und Weben«] ingen genklang udadtil, hvor meget man end holder af mig».

Til Neubers mange talenter hørte også digtekunsten. I 1822—23 udsendte han et udvalg af sin produktion i fire småbind. Hans digte er meget uoriginale, men de er velformede, og de virker tiltalende ved den åbenhed og umiddelbarhed, hvormed de udtrykker hans bevægelige sind. Et af dem havde da allerede skaffet ham et vist ry; det var »Dania. Ein allegorisches Drama, Sr. Königlichen Hoheit dem Kronprinzen Friedrich von Dänemark zu Höchstdero Geburtstag gewidmet«, der udkom i Kiel i 1806. Det er en så devot, underståtlig hyldest til kongemagten, at det vel næppe overgås af andre af tidens produkter i denne genre. Sejrens, fredens, frihedens og retfær-

dighedens genier kappes om at prise kronprinsen over for Dania. Således synger de i kor:

So durch jede Himmelgabe
Mit den Göttern nah verwandt
Ist er in die Welt gesandt,
Dass die Welt auch Götter habe.

Nok så interessant et indblik i digterens politiske følelser giver nogle af hans andre digte fra denne periode. I anledning af Holstens indlemmelse i Danmark i 1806, efter det tyske riges opløsning, skrev han i et hyldestdigt til kronprinseparret:

Wir reihen heut' uns dicht um *Euren* Thron,
Zu lieben *Euch* nach alter deutscher Sitte,

.....

Wenn Ketten fremder Tyrannei uns drohn,
Von Deutschland's Völkern, die einst Rom geschlagen,
Von Deutschland's freien Völkern nie getragen,
Ach Deutschland's Schutzgeist ist entflohn!

Den samme tysk-nationale frihedsromantik findes selv i nogle patriotiske sange for det frivillige jægerkorps i Kiel 1807:

Uns weihten deutsche Väter treu,
Als Hermanns Enkel, ein,
Und deutsche Mütter flössten Lust
Und Muth zum Kampf uns in die Brust,
Der Ahnen werth zu seyn.

Den danske statspatriotisme holder dog overalt den frembrusende tyske nationalfølelse på plads:

Den Feind zu verderben mit starker Hand,
Kämpft *Dania* rächend am heimischen Strand

hedder det i en af hans sange for de frivillige jægere. »Dania« var for ham landet, hvor danske og tyske lever fredeligt side om side, forenede af kongehuset.

Heil uns! . . .

. . . dass Dänen und Teutonen,
Sich gleich an Tapferkeit und Edelmuth,
Als Brüder, friedsam bei einander wohnen,
Vereint durch *Euer edeles Geschlecht* . . .

Hos disse mænd måtte den kielske liberalisme falde i frugtbar jord. Neuber stod jo i intim forbindelse med flere af professorerne, og om Schow ved vi, at han i 1816 brevvekslede med Dahlmann og nøje var inde i hans private forhold. I dette liberalt vakte hus havde også den senere historiker Andreas Ludwig Jacob Michelsen (1801—81) sin gang. Han var da en stor dreng på 14—15 år⁵¹. Da Michelsen i 1830 var blevet Dahlmanns efterfølger som professor i Kiel, skrev han i anledning af Lornsen-røret til borgmester Schow⁵¹, at han netop i Schows hus havde fået rigtig følelse af stat og folkeliv; her havde han hørt frisindet samtale og overværet oplæsningen af »Kieler Blätter«, »af hvilke hvert hefte blev hilst med jubel«, »og mangt af M. Arndts skrifter indprentede sig i mit hjerte«.

Det har nok især været Neuber, der påvirkede den unge Michelsens sind ved at vise ham vej til den tyske digtning og begejstre ham for frihedsrøret i Tyskland. Dertil svarer også, at han i 1824 til-egnede sin doktordisputats til Schow — »den faderlige ven« — og Neuber, der omtales som »hans drengetids fordums fører«⁵².

Netop i disse år henrev udviklingen i Tyskland Neuber til en række digte præget af tidens liberale og nationale idealer. I et »Lied aus der Ferne« skildrer han sin situation:

Von Deutschlands Gauen weggezogen,
Sehn wir am fernen Himmelsbogen
den Morgen deutscher Freiheit nahn.

Neubers politiske program fremgår af hans appel til Wienerkongressen:

Weh uns! wenn ihr statt Bürger Knechte,
Statt Freiheit Tyrannei begehrt;
Und, statt uns von der Schmach zu retten,
Nur wechseln lasst der Knechtschaft Ketten.

Forfatningspetitionen 1816

Disse af hjemlængsel prægede stemninger havde selvfølgelig intet med situationen i Slesvig at skaffe. Men udviklingen i Tyskland bragte hurtigere, end man kunne ane det, Slesvig ind i billedet. I 1815 påbød forbundsakten indførelse af forfatninger i alle tyske lande, »Kieler Blätter« indledte en åbenlys debat om den kommende

forfatning, og Falck forkyndte Slesvigs ret til en forfatning i fællesskab med Holsten. Forfatningsproblemet var nu for alvor rejst i det danske monarki. Ved at acceptere de nye slesvigholstenske teorier kunne Slesvig gøre krav på en forfatning ligesom Holsten.

I denne spændte atmosfære fremkaldte meddelelsen om, at kongen den 19. august 1816 havde indkaldt en kommission til udarbejdelse af en forfatning for Holsten en sand sensation i Slesvig. En kreds af liberale embedsmænd i de slesvigske byer aftalte nu med borgmester Schow som ledende skikkelse, at de ville anmode ridderskabet om i forening med købstæderne at foretage en aktion til fordel for Slesvigs forfatningsønsker. Ridderskabets andragende skulle — tænkte man sig — forelægges samtlige bykollegier til medunderskrift, eller byerne skulle ligefrem give ridderskabet fuldmagt til at føre deres sag. Den 22. september forelagde Schow denne plan for Dahlmann. Ridderskabet nægtede imidlertid at tage sig af de slesvigske byers ønske, og de liberale besluttede i stedet for, at købstæderne hver for sig skulle indsende petitioner til kongen. For ikke at komme galt af sted ved denne dristige fremgangsmåde sikrede man sig forinden den holstenske kansler, baron C. L. Brockdorffs billigelse af planen. (Brockdorff opholdt sig i København som en af Holstens repræsentanter i forfatningskommissionen). Brockdorff foreslog, at man skulle lægge vægt på en påvisning af de store ulemper, det ville medføre for Slesvig, hvis Holsten alene fik en forfatning. Sådan blev da også petitionerne udformet, og den 24. december afgik de første forfatningspetitioner til København, nemlig Flensborgs, der for eksemplets skyld var den afgørende, og Åbenrås³³.

I hele denne aktion var der fra Schows side — og det gælder sikkert også de andre liberale slesvigere — ikke noget nationalt moment, ja, heller ikke nogen bevidst slesvigholstenisme. Hovedvægten blev lagt på de økonomiske argumenter, og Brockdorffs brev, der advarede mod at påberåbe sig gamle rettigheder, kunne derfor af Schow betegnes som »over al forventning gunstigt«³⁴. Hvis slesvigerne ville udnytte den forhåndenværende situation til at få en forfatning, måtte de nødvendigvis påberåbe sig alt, hvad der vidnede om den gamle forbindelse med Holsten. Det, man ville have, var en forfatning, ikke et Slesvigholsten, men ved at knytte liberalismen i Slesvig til udviklingen i Holsten standsede man — formentlig uden

at gøre sig det klart — udviklingen henimod en danskpræget helstat.

Ønsket om en forfatning, som ridderskabet kun fremsatte med halvt hjerte, måtte nødvendigvis være et kardinalproblem for borger-skabet. I den økonomiske katastrofeperiode, man levede i, var skattebevillingsret og kontrol med pengevæsenet så lokkende perspektiver, at de forsigtige borgerrepræsentanter i næsten alle byer sluttede op om forfatningskravet.

Åbenrås borgere hørte til de hårdest ramte. Ingen anden by har lidt så store tab i krigen som Åbenrå, skrev skolekollegiet i 1819 til kongen⁵⁵. 200.000 rbd. var aldrig blevet betalt i fragter af England, af 66 store fragtskibe var de 46 faldet i fjendens hænder, og resten havde i årevis ligget stille; dertil kom, at man havde haft samme store indkvartering som Flensborg og Haderslev. Fra 1805 til 1815 var desuden byens nettogæld steget fra 42.018 rbd til 70.625⁵⁶. Det kan derfor ikke undre, at bykollegierne gik ind for forfatningspetitionen, så meget mere, som man var overbevist om, at hvis Holsten alene fik en forfatning, ville det medføre en yderligere forværring af de økonomiske forhold i Slesvig.

Åbenrås forfatningspetition af 24. 12. 1816 bad om, »at der måtte blive givet hertugdømmet Slesvig, for så vidt dette hertugdømmes politiske forhold tillader det, en lignende [»ähnliche«] forfatning som hertugdømmet Holsten«. Man beder altså udtrykkeligt — ligesom flensborgerne gjorde det — om en særlig forfatning for Slesvig; man bruger senere i petitionen to gange udtrykket »eine gleiche Verfassung mit dem Herzogthum Holstein«, hvormed man åbenbart anmoder om, at Slesvig må få samme forfatning som Holsten samtidig med dette hertugdømme. Dertil føjes det kraftige forbehold: »for så vidt Slesvigs politiske forhold tillader det«, hvilket sigter til, at Holsten, modsat Slesvig, var en del af Tyskland. Så meget mere gjaldt det derfor om at fremhæve de bånd, der knyttede Slesvig til Holsten og gjorde Slesvig afhængig af udviklingen i denne del af riget. Petitionen fortsætter derfor med en følelsesbetonet fremhævelse af Slesvigs gamle og omfattende forbindelse med Holsten⁵⁷. Med Falck som unævnt kilde hævdes det dernæst, at begivenhederne i 1658, 1660, 1721 og 1773 ikke har rokket ved denne legaliserede forbindelse, og man minder om de fælles landdage og om Åbenrå bys deltagelse i disse. Men, understreges det, man er »langt fra at støtte denne aller-

underdanigste ansøgning på tidligere rettigheder«, og vil derfor pege på ulemperne ved en adskillelse: For det første har kreditten lidt meget i disse år, og rigsbankforordningen har rystet tilliden. Det vil for Slesvigs vedkommende betyde fuldstændig ruin, dersom det skilles fra Holsten. Får Holsten alene »en tidssvarende forfatning«, vil pengene strømme dertil fra Slesvig, så at Holstens flor vil bygge på Slesvigs bekostning. For det andet vil Slesvig stå i fare for at miste de fordele, det ellers, i kraft af sin forbindelse med Holsten, har i Hamborg, Lübeck og det øvrige udland. Navnlig med Hamborg »som den fælles markedsplads for alle Hertugdømmernes produkter« står Slesvig i nøje forbindelse. En adskillelse fra Holsten ville betyde, at Hamborg ikke mere ville træde i forbindelse med Slesvig. En indblanding i slesvigske anliggender fra tysk side, som følge af Holstens tilhørsforhold til det Tyske Forbund, kan på den anden side ventes endnu mindre end tidligere, idet Tyskland nu kun er et statsforbund uden fælles overhoved. Slesvig ville få alle fordele og ingen byrder som følge af Holstens forbindelse med Tyskland. Ja, tilføjes det, Slesvig og Holsten ville også i fællesskab kunne bidrage mere til de fælles statsfinanser og dermed indirekte gavne Kongeriget.

Det er iøjnefaldende, at anden halvdel af Äbenrås petition nøje følger den linje, Brockdorff anbefalede Schow, medens man i første halvdel finder betragtninger, der vidner om Schows forbindelse med Dahlmann-kredsen. Vel er det sandsynligt, at forfatningspetitionen ikke var kommet i stand uden den tysk-nationale og liberale slesvig-holstenisme, som Dahlmann forkyndte, men ånden i den er unægtelig nærmere i slægt med den gamle jordbundne statspatriotisme end med Dahlmanns profetiske syner.

Det er svært at udtale sig om, hvilken indflydelse bykollegierne har haft på petitionens udformning, men at den har været dæmpende og modererende, er der ingen tvivl om. Til Dahlmanns forkyndelse har de næppe forholdt sig anderledes end de slesvigske studenter, der lo højt, da han i sin Waterloo-tale priste slesvigernes og holstenernes broderskab⁵⁶, og petitionens retoriske følelsesudbrud står sikkert helt for Schows egen regning. På den anden side accepterede man fremhævelsen af de gamle forbindelser med Holsten, og det må understreges, at det var første gang, man i Äbenrå tillagde dem en betydning ud over det rent administrative.

Der blev ikke foretaget nye skridt fra byens side i denne sag. »Vi byboer er nu rolige og afventer forfatningsudkastets fremkomst«, skrev Schow 23. 3. 1817 til Dahlmann. Der fulgte imidlertid ingen kongelig resolution på henvendelsen, og da Schow det følgende år var i Kiel under omslaget og blev påvirket af sine liberale venner, tilsluttede han sig synspunkter, der var langt radikalere end dem, Åbenrås petition indeholdt. Han underskrev her den såkaldte Harmonie-petition (den fik dette navn, fordi den var fremlagt i foreningen Harmonie's læseværelse). Heri hævdedes den gamle slesvigholstenske forfatnings retsgyldighed, man krævede optagelse af slesvigere i den holstenske forfatningskommission og udarbejdelse af en forfatning omfattede begge hertugdømmer⁵⁹.

For Schows vedkommende indebar denne kraftige understregning af forfatningskravet imidlertid ikke noget ønske om at rokke ved forholdet mellem monarkiets dele eller ved den rodfæstede helstatsfølelse. Takket være de højtflyvende planer om Åbenrås omdannelse til et stort badested, som Schows nære ven og meningsfælle, Neuber, i disse år søgte at realisere med Schows virksomme støtte, er der nemlig overleveret os en række udtalelser, der udtrykker den indstilling til den danske stat og til forholdet mellem danske og tyske, som på den tid var fremherskende i de kredse i Åbenrå, der stod de liberale slesvigholstenere i Kiel nærmest.

»Friedrichslust«

I 1813 havde Neuber anlagt en lille badeanstalt, som han allerede et par år senere udvidede. Da kongen i 1818 passerede Åbenrå, overrakte Neuber ham en ansøgning om hjælp til opførelse af et »Bade- und Gesellschaftshaus« i forbindelse hermed. Magistraten støttede planen i en indberetning, hvori det hævdedes, at anstalten var »det eneste middel til lidt efter lidt at bringe byen til sin under krigen tabte velstand«. Allerede Neuber havde gjort opmærksom på, at Åbenrå lå »næsten midt i hele monarkiet«. Magistraten gentog dette og tilføjede: »Anlæggelsen af en almindelig søbadeanstalt ville også være et fortrinligt middel til nærmere at forbinde de to hertugdømmer med kongeriget Danmark, idet Åbenrå i så fald i badetiden ville blive mødestedet for Danmark og Hertugdømmerne«.

Samtidig blev der også i Kiel udfoldet ihærdige bestræbelser for at få anlagt en søbadeanstalt ved denne by. Det er interessant, at sanitetskollegiet i Kiel, der støttede kielernes planer mod Neubers projekt, motiverede den ganske anderledes, end man gjorde i Åbenrå. Det fremhævede, at Åbenrå lå i Hertugdømmernes nordlige ende (hvor klimaet var barsk!), og at det, der var brug for, var »en søbadeanstalt for Hertugdømmernes indbyggere såvel som udlændinge«⁶⁰.

Selv om de to byers konkurrence har gjort sit til at få dem til at betone to modsatte synspunkter, viser Neubers egne udredninger, at helstatsfølelserne virkelig var de herskende i Åbenrå. I en brochure, han i 1819 udsendte i Hamborg⁶¹, skrev han: »Man taler her både dansk og tysk, og skikke og levevis hælder i nogle familier mere til det danske, i andre mere til det tyske, så at hverken de danske eller de tyske provinser indbyggere kan føle sig fremmede her. Her kender man heller ikke noget til den ubehagelige spænding, som i rum tid har eksisteret mellem en del af de egentlige danskere og en del af slesvigholstenerne, og som stadig ikke ganske er ophørt. Derfor ville det herværende søbad som fælles mødested for alle dannede fra Danmark og Hertugdømmerne tillige kunne få en højere politisk-sædelig betydning og blive et behageligt middel til at nærme de adskilte gemytter til hinanden, og derved bidrage til omsider at udligne den gamle, for staten så overordentlig fordærvelige splittelse.«

Neuber var ikke bange for at lægge vægt på sagens politiske side. I et brev til konferenceråd Callisen i København⁶² understreger han, at sagen — efter kielernes indlæg! — ikke kan betragtes som en privatsag, »men som et anliggende for folket og altså også for den højeste statsmyndighed«. I et næsten samtidigt brev til Adler, tronfølgerens sekretær, siger han, at Åbenrå med hensyn til søbadeanstaltens placering må have forrangen »frem for alle Danmarks øvrige byer«⁶³. I en indberetning i november 1819 fra badedirektionen, hvis leder var Schow, til kongen, hedder det i samme ånd, at man forsøgsvis har afholdt landlige fester »for at erfare, om det var muligt også at benytte den herværende anstalt til at bringe beboerne af Danmarks forskellige provinser i nærmere venskabelig forbindelse med hinanden«. Det ville gavne anstalten, ikke blot som søbad i almindelighed, men navnlig »som venskabsinstitut (Befreundungsinsti-

tut) for beboerne i Danmarks forskellige provinser«, hvis kongen og den kongelige familie undertiden ville tage ophold der.

For at skaffe kapital til opførelsen af selskabsbygningen (»Friedrichslust«) udsendtes også danske indbydelsesskrifter⁶³. Dronningens livlæge, Brandis, anbefalede aktietegningen »til enhver ædel patriot, for hvem Danmarks flor er af vigtighed«⁶⁴. Man ser da også, at anstalten ikke alene støttedes af en række rangspersoner og Åbenrås gamle velynder, grev Blücher-Altona, men også af adskillige store københavnske handelshuse og købmænd: Ryberg & Comp., Meyer & Trier, etatsråd Erichsen, Nathanson og Kolstrup⁶⁵.

De anførte citater må anses for fuldgyldige vidnesbyrd om, at man i Åbenrå omkring 1820 levede videre i den gamle helstatspatriotisme, og de bekræfter, at forfatningspetitionen i 1816 ikke må vurderes som et udslag af slesvigholstenske stemninger i byen. Spørgsmålet dansk-tysk spillede endnu slet ingen rolle, og den liberalisme, der var trængt ind i nogle få af byens førende familier, kom åbenbart ikke ud over de fromme ønskers fosterstadie.

1820erne var i Åbenrå som overalt inden for monarkiet en tid, hvor interessen for det offentlige liv og de politiske kræfter befandt sig i en bølgedal. Medens tiden frem til 1820 præges af et levende initiativ på mangfoldige områder, karakteriseres de følgende år bedst ved »Friedrichslust«s konkurs (gennemført 1826). Det enevældige monarki herskede uimodsagt. Statspatriotismen, der engang havde været udtryk for begejstret tilslutning til det danske monarki, blev i disse år et synonym for landsdelenes passive, vegeerende samliv. Neuber, der altid som en vejrføj viser os, hvad vej den politiske vind blæste i hans omgivelser, levede helt og holdent i denne statspatriotiske ånd og offentliggjorde årligt en række digte i det poetiske årsskrift »Eidora« (»die germanisch-skandinavische Najade«), som toldforvalter Gardthausen i Kappel fra 1823 til 1826 udgav i det dansk-tyske broderskabs patriotiske ånd⁶⁶.

»Allgemeines Wochenblatt«

Midt i denne stillestående og reaktionære tid fik Åbenrå et ugeblad, liberalismens fremtidige bannerfører i byen. Bladet voksede op på hjemlig grund. Udgiveren og redaktøren var Hans Kopperholdt, medlem af en gammel åbenråsk skipper- og købmandsfamilie, der

havde fået sit knæk under krigen mod England. I sin ansøgning (30. 5. 1823) om tilladelse til at udgive et ugeblad fremhævede Kopperholdt, at han havde hustru og 4 børn og måtte skaffe sig et erhverv, der kunne ernære ham. Det kom udgivervirksomheden nu aldrig til, men Kopperholdt drev ved siden af et ølbryggeri, der efterhånden helt kunne forsørge ham. Bladet skulle hovedsagelig bringe handels- og skibsfartsefterretninger og være et lokalt annonceorgan. Trods sin økonomiske modgang havde Kopperholdt formående venner, der lovede at hjælpe ham med udgivelsen af bladet. Der er næppe tvivl om, at de vigtigste af disse velyndere var Kopperholdts naboer, borgmester Schow og fysikus Neuber, og det tør formodes, at Kopperholdt tidligt har haft forbindelse med den lille liberale kreds, hvis midtpunkt Schow var. Måske er det denne kreds, der er den sande initiativtager til udgivelsen af bladet. I en meget positiv udtalelse fra magistraten (dvs. Schow), dat. 2. 7. 1823, hedder det, at også myndighederne må være interesserede i at få et blad, hvori de kan meddele sig til publikum. Hvad bladets indhold angår, udtalte Schow tilmed, uden at Kopperholdt havde givet nogen anledning her til, at selv om redaktionen selvfølgelig skal rette sig efter kancellipatentet af 4. 3. 1820 (der bl. a. forbød bladene at beskæftige sig med politik), »vil det vel være ham tilladt at meddele vigtige politiske efterretninger fra andre dagblade og aviser. Til den ende kunne det i givet fald pålægges ham hver gang at meddele politiet [det var også Schow] et eksemplar af ugebladet.« Statholderen, den ultra-reaktionære Carl af Hessen, advarede selvfølgelig mod denne slet skjulte liberalisme, og Kopperholdts privilegium af 26. 4. 1825 forbød ham udtrykkeligt at optage politiske meddelelser. Men efter alt at dømme ordnede man sig lige fra begyndelsen således i Åbenrå, at Schow vejledede Kopperholdt med hensyn til, hvad det efter de skiftende politiske konjunkturer kunne gå an at optage i bladet uden åbenlyst at krænke privilegiets ordlyd.

Det vides ikke, hvornår bladets første nummer udkom, ja ikke engang, hvad navn ugebladet havde i begyndelsen. 19. 3. 1825 udtalte Kopperholdt over for magistraten, at han ville kalde bladet »Hamburger Nachrichten«, da det hovedsagelig skulle bringe handels- og søfartsefterretninger, men i kontrakten mellem Kopperholdt og bogtrykker Rathje, dat. 23. 9. 1826, forpligter sidstnævnte sig til

at trykke ugebladet »gegenwärtig »Nordischer Mercur« betitelt«. De bevarede numre af bladet (fra og med 2. 7. 1827, idet dog årgang 1837 synes at være gået helt tabt) bærer navnet »Allgemeines Wochenblatt«⁶⁷.

Kopperholdts ugeblad er med urette kommet til at stå i skyggen af Frederik Fischers blad. Udtrykker det sidste det syn på stat og nation, der rådede hos Åbenrås dansksindede indbyggere, spillede »Allgemeines Wochenblatt« en ikke mindre rolle for den ældre slesvigholstenske liberalisme, af hvilken tyskheden i Åbenrå voksede frem. Det er heller ikke rigtigt, at »Allgemeines Wochenblatt« var en ubetydelig sprøjte. Det var både større og langt mere moderne og mangesidigt i sit indhold end de samtidige »Tondernsches Intelligenzblatt«, det haderslevske »Lyna« eller »Flensburger Wochenblatt für Jedermann«.

Ligesom de nævnte blade i nabobyerne bringer »Allgemeines Wochenblatt« før 1834 kun meget få lokale nyheder, og hvad der findes af politisk stof er selvfølgelig beskåret af censuren. Vi finder også yderst få redaktionelle bidrag, der kunne give os et indblik i de tanker og følelser, der rørte sig hos datidens åbenråere. Men under ét giver bladets brogede indhold os dog et svar på spørgsmålet om, hvilket samfund der prægede åbenråerne.

Bladets underholdende del: moralske, geografiske, historiske og biografiske stykker, er næsten udelukkende taget fra tyske blade. Annoncerne fra byens borgere er ganske overvejende tyske, selv om der ikke sjældent forekommer danske annoncer, især fra Kongeriget. Man får et stærkt indtryk af, i hvilken grad tysk var det eneste sprog, en åbenråsk borger anvendte skriftligt. Bladets afdeling med indenlandske efterretninger (udenlandske fandtes ikke i bladet) viser imidlertid, at åbenråernes politiske og kulturelle horisont var alt andet end tysk. Her dominerer meddelelser fra Kongeriget, og specielt København, i en sådan grad, at man fristes til at betegne »Allgemeines Wochenblatt« som et tyskskrevet dansk blad. Nyheder fra Sydslesvig, endsiges Holsten, forekommer yderst sparsomt. Underretningerne fra Kongeriget er til gengæld meget alsidige: Begivenhederne ved hoffet belyses selvfølgelig nøje, men er langt fra fremherskende. De københavnske blade, især det liberale »Kjøbenhavns-Posten«, men også »Nyeste Skilderie« og andre, citeres hyppigt.

Rahbeks, Grundtvigs, Øhlenschlägers, Ingemanns og H. C. Andersens nyeste værker omtales ved deres fremkomst; det samme gælder udsendelsen af Baggensens — »vor landsmands« — tyske værker. Øhlenschlägers doktorpromotion i Lund finder plads såvel som artikler om Thorvaldsen. Særlig påfaldende er det at finde adskillige digte og artikler aftrykt på dansk — uden oversættelse. Dette gælder ikke blot artikler fra Kongeriget, men også lokale bidrag, f. eks. af pastor Aagaard i Agerskov om sygehuse i middelalderen (29. 10. 1831) eller »En ældre Beskrivelse af Amtet Apenrade« (13. og 20. 10. 1832). Som ovenfor nævnt (s. 20) finder man endogså en prøve på Åbenrå-dialekt i »Allgemeines Wochenblatt«. Der forekommer tillige tyske artikler med dansk motto, som f. eks. »Landets Vel, Kongens Held« over en beskrivelse af prinsesse Carolines og prins Ferdinands bryllup.

Denne tolerante holdning over for de to sprog var typisk for de nordslesvigske byer; den er uden tvivl tegn på, at den gamle helstatspatriotisme stadig var fremherskende, men den stred heller ikke mod den ældre liberalisme og dens verdensborgerlige idealer. 11. og 15. december 1828 aftrykte »Allgemeines Wochenblatt« uddrag af en tale, »Fædrelandskærlighedens væsen og virke«, som den kendte kiel-ske kameralist, professor Niemann, havde holdt den 1. november: »Den frie mand søger sit fædreland efter frit valg«, hedder det heri, og videre: »hvor han har forstået det høje kald at være, at leve som medlem af en statsfamilie og i denne som borger af verdensfamilien . . . dér er hans fædreland«. Sådan formuleredes idealet for de dan-nede.

For den jævne borger var kongehusets fester anledning til at udtrykke sin glæde over at være medlem af den danske statsfamilie. Kopperholdts ugeblad viser, at det virkelig drejede sig om folkebegivenheder. Da Frederik den 6.s datter Vilhelmine Marie i 1828 blev gift med den senere Frederik den 7., fejredes dagen i Åbenrå på følgende måde: Borgmester Schow, doktor Neuber og rådmand Frees åbnede en subscription til opførelse af et arbejds- og sygehus til minde om begivenheden; foreningen »Harmonie« besluttede, at den hvert år den første november ville uddele klæder til to fattige skolebørn; flertallet af borgerne deltog i skiveskydning; om aftenen var der fællesspisning; byens fattige fik en gave af byen; fra kl. 4 til 5^{1/2} lod postmester Petersen affyre kanonskud med 1 minuts mellemrum;

af de mange private arrangementer omtales særlig et festfyrværkeri affyret af skipper I. Iwersen; hele byen var illumineret, og gaderne var »lige til midnat fyldt med en bølgende menneskemængde«. På Brundlund slot læste man følgende i transparent brændende inskription:

Margaretha
sendte det Bud:
Miin gamle Borg
festlig smykkes skal paa denne for Riget
saa høitidelige Dag!

Til disse loyale folkefester bidrog lokale digtere, bl. a. Neuber, med til lejligheden forfattede sange, som vidner om borgernes danskfarvede patriotisme. Her er nogle eksempler:

Til Frederik den 6.s fødselsdag, den 28. januar 1828, skrev Neuber et digt, hvori det hed:

Innig vereine der Jubelgesang
Dänemarks Völker beim Becherklang!

Men denne omtale af, at monarkiet omfattede flere folk, er sjælden. I almindelighed kaldes hele befolkningen danskere, ganske som før 1814. I »Harmonie« afsang man ved festen for kongens fødselsdag (der deltog da 150 gæster i spisningen) bl. a. et digt med følgende for en dansk søfartsby som Åbenrå typiske linjer:

Seht Ihr das Dannebrog?
Wie herrlich glänzt es noch!
Stolz ist, wer's führt.
Ja, fröhlich, stolz und kühn
Darf Dän'sche Flagg' er ziehn!
Sie schützt und ehret ihn
In ferner Zon'.
.....
Drum wackre Dänen klingt [!]
Auf Friedrichs Wohl.

Efter Lornsen-affæren i 1830 dæmpede »Allgemeines Wochenblatt« betydeligt sine referater af kongefestligheder, i 1833 således med en påstand om, at de bringer så lidt stof for en beskrivelse, men

patriotiske digte i den kendte ånd støder man fortsat på. Til nytår 1831 aftrykes et dansk digt af Julin-Fabricius (senere slesvigholstensk redaktør af »Nordslesvigsk Tidende«):

Velsign vort Danmark, hver dens Borger,
Hvis Hjerte slaaer for Danmarks Fremtidsheld!

I anledning af kongens fødselsdag 1832 bragte bladet et digt, der taler om »Danias Sonne«, og et par måneder senere fulgte et digt om Niels Ebbesen:

Muthig er stritt für's Vaterlands Wohl,
Gleich Tell und Hofer für Schwyz und Tyrol.
Lasst treu sein Gedächtniss uns ehren!

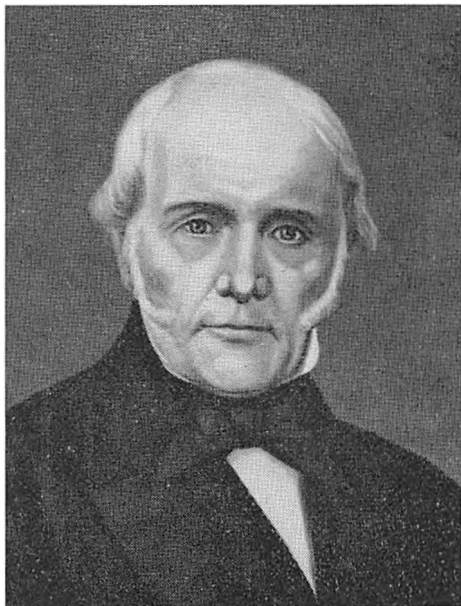
Regeringsjubilæet i 1833 fejres med et digt af pastor Wulff i Rise:

I, Danmarks lykkelige Sletter,
Fra Skagens Od, til Elbens Bred:
Lovsynger Frederiks Idrætter,
Hvis Hu og Daad er Kjærlighed!
. . . . .
O, kommer, kommer alle! synger
Du, Angul, Launborg, Holsterland!
Og i eet Folkesamfund klynger
Om Frederiks Throne Jer med Dan . . .

Et vidnesbyrd om den levende forbindelse med dansk kulturliv har man også i en subskriptionsindbydelse fra bogtrykker Rathje (27. 3. 1830) på en tysk oversættelse af Ewalds »Rolf Krage« foretaget af »den herværende købmand Alb. M. Michelsen« (den synes aldrig at være blevet trykt); det tilføjes, at den vil blive efterfulgt af en oversættelse af »Balders Død« på vers.

Personlige forbindelser

Forbindelserne med Kongeriget fremtrådte ikke mindst som personlige kontakter. Pastor Jacob Regenburgs sønner Theodor August Jes (1815—95) og Friedrich (1820—48) fik begge deres uddannelse i Kongeriget. Den første kom efter uddannelse hos pastor J. H. Prehn i Bjolderup i 1829 på Sorø akademi og fik derefter sin uddannelse i

Kaptajn Michael Jebsen (1790–1863).

København. Broderen Friedrich (Fritz) blev løjtnant ved dragonerne i Næstved og døde af de sår, han havde fået i slaget ved Bov. To andre Regenburg'ere fra Åbenrå: Jes (1806—68) og Carl (1809—53), begge sønner af købmand Jes Regenburg, studerede også i København og blev senere læger i Kongeriget⁶⁸. — Skibsreder Jørgen Bruhns søn Hans (1813—93) blev efter skolegang på Strågård, i Åbenrå og Løjt sendt til København, hvor han boede hos den i Åbenrå fødte kaptajn Johannes Frahm, medens han gik i skole på Christianshavn (1827—29) og blev konfirmeret i Vartov kirke⁶⁹. Den senere kendte skikkelse inden for Åbenrås danskhed, købmand Dethlef Damm (1804—87) var 1821—26 i købmandslære i København⁷⁰. Også om den senere murmester Peter Callesen vides det, at han tilbragte en del af sin læretid i København. Blandt de temmelig mange københavnere, der bosatte sig i Åbenrå, var lægen Carl Wilhelm Carlsen (ca. 1795—1838); han ægtede i 1820 en datter af sukkerraffinadør Hans Andresen. Den senere som dansksindet advokat, embedsmand og publicist kendte Maximilian Franciscus Blaunfeldt (1799—1888), hvis fader var hattemager i Åbenrå, lærte 1822 i sin fødeby sin senere hustru,

Emilie Rafn, at kende; hun var datter af kommitteret i kommercekollegiet, botanikeren C. G. Rafn, og havde efter faderens død sammen med moderen taget ophold hos bedstemoderen i Åbenrå. I 1823 flyttede de, ledsaget af Blaunfeldt, tilbage til København. Her lærte Blaunfeldt sin tilkommende svigermors værge, regimentskirurg J. F. W. Herholdt og dennes broder, professor J. D. Herholdt, at kende. De var begge født i Åbenrå, den førstnævnte gift med en datter af købmand Peter Lorentzen i Åbenrå⁷¹. To af byens kendte mænd, branddirektør, advokat Joh. Lindenhan og sukkerraffinadør Andr. Andresen var begge gift med københavnere⁷².

Medens mange personlige tråde således knyttede Åbenrå til København (en systematisk undersøgelse ville sikkert fremdrage mange flere forbindelser), var de personlige forbindelser med byens økonomiske centrum, Hamborg, meget fåtallige. Overfor de relativt mange ægteskaber mellem kendte åbenråere og kvinder fra Kongeriget kan man i denne periode kun pege på én tilsvarende forbindelse mellem Åbenrå og Hamborg; det drejer sig om kaptajn Michael Jebsen (1790—1863), som i 1827 ægtede en datter af den hamborgske marineinspektør Peter Ehlers, og dermed blev den første åbenråske skipper, som fik tysk hussprog⁷³. Kun én åbenråer synes på denne tid at have gjort karriere i Hamborg, nemlig Ambrosius Heinrich Hartmeyer (1786—1855), en søn af vinhandler J. G. Hartmeyer (1754—1863); han giftede sig ind i et hamborgsk firma, der udgav »Hamburger Adressbuch« og »Hamburger Nachrichten«, og blev fra 1821 indehaver af det⁷⁴.

De toneangivende åbenråske skipper- og skibsrederfamilier var i høj grad indgiftet i hinanden. Ægteskabelige forbindelser med tysktalende familier synes at have været yderst sjældne. Nordslesvigske tilflyttere af købmandsstanden og ligestillede sociale lag giftede sig derimod hyppigt ind i dette milieu.

Langt mere varierede var naturligvis embedsmændenes og akademisk uddannede borgeres ægteskabelige forbindelser. Da uddannelsescentret var Kiel, er adskillige af dem blevet gift ind i tysktalende familier. Det gjaldt således overretsadvokat Jürgen Christian Meyland (1785—1869), en præstesøn fra Felsted; efter et kortvarigt ægteskab med den i Lübeck fødte Anna Maria Friderica Wittig, der var enke efter apoteker Ingwer Petersen i Åbenrå, ægtede han i 1824 Ca-

roline Christiane Dorothea Niemann, en datter af professor Niemann i Kiel⁷⁵. Hans kollega R. J. Chr. Reuter (1801—84), søn af pastor J. N. Reuter i Horsbøl, giftede sig 1832 med en datter af afdøde herredsfoged G. M. Sievers i Åbenrå; broderen, orgelbygger A. P. W. Reuter var gift med en holstenerinde.

Medens der således blev knyttet betydeligt flere ægteskabelige forbindelser mellem byens borgerskab og familier i Kongeriget, end mellem borgerne og de sydlige byers tysktalende indbyggere, har de sydlige egne formentlig spillet en dominerende rolle, hvor det drejede sig om uddannelsen. Man må antage, at langt flere håndværkere forbigående har haft arbejde i Sydslesvig eller Holsten end i Kongeriget. Det samme har sikkert været tilfældet med købmændene.

Om de studerende fra Åbenrå foreligger der udtømmende besked. Ved bedømmelsen af de efterfølgende oplysninger må dog på den ene side tages i betragtning, at antallet af akademikere var så beskedent, at en statistisk behandling kun kan foretages med stor forsigtighed, og på den anden side, at det såkaldte biennium, dvs. pligten til at studere mindst to år i Kiel, hvis man ville være embedsmand i Hertugdømmerne, i høj grad indsnævrede studenternes bevægelsesfrihed. I de tyve år fra 1814 til 1834 optog 20 i Åbenrå fødte personer studierne ved et universitet⁷⁶. Heraf studerede 4 helt eller delvis i København. Dette var under gennemsnittet for hele tidsrummet 1750—1864, da 23 af 85 i Åbenrå fødte akademikere studerede i København. Af de nævnte 20 studenter var 6 børn af embedsmænd, som på det tidspunkt, da børnene fødtes, virkede i Åbenrå, men som ellers ikke havde snæver kontakt med byen; af de resterende 14 var de 2 børn af embedsmænd og kun 12 børn af næringsdrivende borgere i Åbenrå. De 20 fik hovedsageligt deres virke i følgende egne:

Nordslesvig	8
Sydslesvig	3
Kongeriget	3
Sverige	1
Holsten	1
Tyrkiet	1
Ukendte eller uvisse	3

Det vil ses, at selv akademikerne, til trods for at det store flertal

fik deres uddannelse i Kiel, kun i ringe omfang bosatte sig i Holsten, men søgte ansættelse i dansktalende egne (de tre anførte åbenråere i Sydslesvig boede i Flensborg, Vanderup og Sønder Løgum).

Helstatspatriotisme og slesvigholstensk separatisme

Hele det her fremlagte materiale viser, hvor fast forankret den helstatspatriotiske følelse var i Åbenrå; ingen, tør man med sikkerhed sige, forestillede sig en opløsning af monarkiet; alle følte sig som statsborgere i det danske monarki. Denne patriotisme tærede imidlertid af fortiden; den havde i lang tid ikke fået ny næring. Femten år efter freden i Kiel havde regeringen stadig ikke genoptaget sine bestræbelser for at udvikle monarkiet til et hele. Alle daniseringsbestræbelser var opgivet i Hertugdømmerne, ikke blot i Holsten, men også i Slesvig; ja i Nordslesvig blev end ikke de beskedneste sproglige reformer ført ud i livet, skønt urimeligheden i den bestående tilstand var iøjnefaldende.

Der opstod i stigende grad et skel ved Kongeåen. Medens Nordslesvig tidligere var blevet omtalt og havde opfattet sig selv som en af monarkiets danske provinser, fremstod »Hertugdømmerne« nu mere og mere som en del af monarkiet i søsterlig forening med »Kongeriget« eller, som man oftere og oftere sagde, »Danmark«. Kendskab til tysk fremtræder nu som en »statsborgerpligt« for alle Slesvig-Holstens under fælles administration forenede beboere. For udviklingen af denne slesvigholstenske separatisme spillede monarkiets økonomiske splittelse en væsentlig rolle. Hertugdømmernes handel og skibsfart levede op gennem forbindelsen med Hamborg, medens båndet til København svandt ind.

Helstatspatriotismen kom for en stor del til udtryk i glæden over regeringens store socialpolitiske reformer: bondefrigørelsen, trykkefriheden, skolereformen. Nu, i slutningen af 1820erne, var der i lang tid ikke blevet rørt ved samfunds- og statsstrukturen, skønt krigstidens sår var lægt, og den kraftige udvikling af Hertugdømmernes økonomiske liv gjorde sådanne reformer til en nødvendighed for det mere og mere indflydelsesrige borgerskab. Offentliggørelse af statsbudgettet, indflydelse på skatteudskrivningen og udgifternes fordeling, rationalisering af administrationen, reform af kommunestyret,

trykkefrihed, befolkningens ret til ved valgte repræsentanter at udtale sig om statens problemer med rådgivende eller besluttende stemme var krav, der i disse år drøftedes i byernes små liberale kredse. Her fremstod nu en ny fare for monarkiets enhed, idet Hertugdømmernes yngre akademikere såvel som den liberale del af borgerskabet havde tilegnet sig den fra Kiels universitet udgæede påstand om, at Slesvig sammen med Holsten ejede en blot hvilende forfatning, som man kun behøvede at genoplive, medens Kongeriget derimod for bestandig var underkastet enevælden. Hvis regeringen ikke kom det slesvigholstenske borgerskabs forfatningskrav i forkøbet med egne reformer, ville dette krav, under de givne omstændigheder, ikke blot uddybe skellet mellem Hertugdømmerne og Kongeriget, men også knytte Slesvig langt kraftigere til Holsten, end administrationen alene havde formået at gøre det.

Det Lornsenske røre

Forfatningskravet inden for det danske monarki blev som bekendt rejst i Hertugdømmerne, af Lornsen, en af den slesvigholstenske administrations egne mænd, i skriftet »Ueber das Verfassungswerk in Schleswigholstein« (1830). Det er et hensynsløst og udfordrende, men samtidig levende og begejstrende opråb til Hertugdømmernes borgere om at genoptage bestræbelserne for at opnå en fælles forfatning for Slesvig og Holsten. Monarkiet foreslås omdannet til en realunion. »Lad os hånd i hånd som brødre, hver med sin frie, selvstændige udvikling, med kongen i spidsen, gå fremtiden i møde«, skrev Lornsen. Det var den konsekvente legalisering af monarkiets faktiske opdeling, der hermed blev foreslået. Uheldssvangert lød det, at de af Lornsen foreslåede reformer skulle løfte Slesvigholsten op til »Tysklands mest blomstrende provins«. Lornsen forkyndte også klart, hvilken kraft i samfundet han henvendte sig til med sit program: »som resultat af de forgangne tiders store kampe har den sandhed udformet sig og gjort sig gældende, at det for fremtiden alene er den overbevisning, som råder hos den store middelstand, hvor den fysiske såvel som den intellektuelle magt bor, der vil komme til at regere verden, og at alt, hvad der rejser sig mod denne overbevisning, magtesløst vil knuses mod den.« Det var det selvbevidste borgerskabs program. Ingen henvisning til ridderskabets privilegier, ingen påbe-

råbelse af gamle dokumenter og rettigheder! Et så revolutionært program var tiden ikke moden til. Det vakte ikke alene forfærdelse hos regeringen og administrationen og forenede kongehuset med augustenborgerne i enig afsky, det stødte også dem bort, der skulle have båret kravene frem. Lornsen blev svigtet af den middelstand, han havde lovet verdensherredømmet.

Ene af de nordslesvigske byer blev Åbenrå draget med ind i det røre, Lornsens agitation skabte⁷⁷. Kontakten mellem Kiel og Åbenrå etableredes af den tidligere nævnte A. L. J. Michelsen, der nu som Dahlmanns efterfølger var professor i historie i Kiel. Han var en af Lornsens ivrigste støtter, om end mere moderat i sine synspunkter end denne — og havde fra barndomsårene tilknytning til Åbenrå, ikke alene til Schow og Neuber, men også til Kopperholdt. I Åbenrå syntes der således at være gode muligheder for en genoplivelse af petitionsbevægelsen til gunst for en forfatning. Michelsen sendte derfor samme dag, Lornsens pjece udkom (5. november 1830), otte eksemplarer af den til Kopperholdt med anmodning om hurtigt at udbrede dem. I en ledsageskrivelse hed det: »I det elskede Åbenrå, min fædrene by, vil sagen gå godt, da en i sandhed liberal borgmester med patriotisk indstilling står i spidsen«⁷⁸. Nogle dage senere (9. 11.) skrev Michelsen et brev til Schow⁷⁹ (i mellemtiden havde han åbenbart sørget for, at Schow havde fået tilsendt et eksemplar af Lornsens skrift). Hensigten var at få Schow til at tage initiativet til en ny forfatningspetition. »Tiden er gunstig i hele Europa«, skrev Michelsen. »Ingen vil mere være tilfreds med en landsstændersk, dvs. aristokratisk forfatning, tiden kræver bydende en repræsentativ, en virkelig folket repræsenterende forfatning«. Men hvor meget end Michelsen smigrede Schow med minder om dennes store politiske bedrift, kunne Schow ikke andet end afvise dette revolutionære program. Den 12. november svarede han Michelsen, at han som embedsmand ikke kunne være med, at tiden ikke var den rette, og at sagen blev drevet »ordnungsvidrig«! »Man vil dog vel ikke forberede uroligheder som i Belgien i vort elskede fædreland?« spurgte han. Heroverfor hjalp det ikke, at Michelsen i et nyt brev (16. 11.) skrev til Schow: »De har kun betænkeligheder, i hovedsagen er De dog enig med os.«

Trods al sin forsigtighed var Schow alligevel på et hængende hår

Allgemeines Wochenblatt.

Apentade, Montag den 8. November 1830.

Verantwortlicher und Verleger von H. Kopperholdt.

Vermischte Nachrichten.

Kiel den 5. November.

Unter dem Titel: „Ueber das Verfassungswert in Schleswig-Holstein“, ist so eben eine Schrift von dem Kanzleirath W. J. Rosen, Landvogt auf der Insel Selt, bisher Comtoirchef der Schlesw. Holst. Laubm. Kanzelei, erschienen, deren folgende Kraft sich aus dem vorläufigen Kund thut. Jeder wird finden daß sie Wahr heit redet. Die Sache geht hier schon starken Charactèr weiter. Die Bürger und Einwohner ersuchen mit zahlrei chen Unterschriften den Magistrat und die Bürgerdeputirten um Einsetzung einer Petition an den König, welche für Schleswig-Holstein eine Repräsentativverfassung in jetzige mäßiger Form bittet. Die Schleswigischen Städte müssen am wenigsten zurückbleiben, da Holslein sehr wohl Ver setzung erhalte und dadurch in die würdige Stellung eines deutschen constitutionellen Staats erhoben wird, bei Schlewig aber von oben Zweifel erhoben werden könnten, die wir von untern nicht müssen aufkommen lassen.

Wesfderungen und Abgang.

Schlesw. Holst. Laubm. Kanzelei. Den 14. Sept. ist die Wahl des Diaconus in Eick, C. H. Hennrichsen zum Prediger in Labland, Probstei Lauenb. allerge nädigt erwählt worden. Den 21sten ist der Physikus in der Landtschaft Eiderdithmarschen Dr. Med. P. W. Weidner in Weidars auf Ansuchen seines Amtes in Gna den entlassen worden. Den 28sten ist der Pastor in Hobbøje T. Augustini zum Prediger für Wobbe und Fahrens seldt, Probstei Wotterf; der Subrector an der Domschule zu Schleswig A. F. Weism zum Prediger für Etarup und Etarup, der Probstei Hadersteden; der Prediger zu Scharburg, J. Hagen zum Prediger für Südel, Probstei Sonderburg; der Hordbreugt in der Hundsbj. und Nordbreugstrup-Herde, Justizrath A. Warbenburg zum Subre: vort der Rued; und Eidertrungstrupherde im Amte Apent:

rade; der Bürgermeister und Syndicus in Eutin, C. W. F. Wolquarrè zum Landvogt der Landtschaft Etapelhelm ernannt. Den 5ten Octbr. ist die Wahl des Pastors in Reummenbick J. Hansen zum Prediger für Etrop, Prob: steil Wotterf. und die des Candidaten der Theol. G. Jun: sen zum Rector an der gelehrten Schule in Lauenb. allerge nädigt confirmirt worden. Den 12ten ist der Commis: sion in der Kanzelei, Kanzleirath A. J. Kornjen zum Land: vogt auf Eick ernannt. Den 19. ist der Landcommis: sion in dem westlichen Holssteinischen Districte, Justizrath P. No: schelm zum Cancellar, Rang No. 9. der 3ten Classe, er: nannt; die Wahl des Cand. Theol. C. P. W. Lüdemann als Adjunctus Ministeri an der Inselsai Kirche zu Kiel allerge nädigt beståtigt. Den 20sten ist der 3te Secretair beim Holsl. Laubm. Obergerichte, Kanzleirath A. D. G. Langreuter zum Bürgermeister und Stadtrathgeber in Cens: derburg, so wie auch zum Landvogt der Eiderherde, Amte Sonderburg, ernannt.

Todesfälle.

Justizrath und Rämmerer Olde in Altona. Zoll: verwalter P. J. Lund in Henslodt. Kaplan J. H. E. v. Westlin in Kiel 66 Jahr. Kantor F. Semmer in Garding 57 Jahr. Pastorin Fredericæ Wailand, geb. Edermann in Wilsoworth. Major D. C. v. Relding und Professor medicinae, Dr. M. C. Möbbel in Kopen: hagen. Andr. Ehr. Schæder, auf Raane-Mühle 20 Jahr.

F r a g m e n t e
über den Werth oder Unwerth der Marktsunde mit Bezug auf die Rüge des Kieler Corres: pondenzblattes.

Unglückliche Conjecturen zerstört in den letzten 10 Jahren den Wohlstand des Landmannes in Holslein. — Eschen das Äußere Bild zwar krenlich, daß die Erträge der Hryzgethämmer nicht so sehr dadurch gelitten.

Das Königreich Dänemark mit seinen Provinzen

Forste side af »Allgemeines Wochenblatt« for 8. 11. 1830.

blevet draget ind i Lornsen-sagen, idet man i Slesvig mente, at han ikke havde opfyldt sine pligter som censor af »Allgemeines Wochenblatt«. Samtidig måtte han foretage politundersøgelser mod Kopperholdt og holde øje med de liberale grupper i byen, der ønskede at gå i Lornsens fodspor.

Da Kopperholdt havde modtaget Lornsens skrift og Michelsens

brev, blev han så begejstret, at han med visse udeladelser lod brevet sætte som en selvstændig artikel, der kom til at lyde som en fanfare. Kort før bladet skulle gå i trykken, forelagde han som sædvanligt artiklen for Schow. Denne gav sin tilladelse, da, som han senere indberettede, artiklen kun opfordrede de slesvigske kommuner til at gøre brug af deres petitionsret; dertil kom, at Lornsens skrift var udkommet under censur, og at artikler om det derfor måtte være tilladte. Offentliggørelsen af brevfragmentet trådte tilsyneladende i stedet for et optryk af selve Lornsens skrift. Af en indberetning fra Schow af 4. 12. 1830⁶⁶ fremgår nemlig, at man i Åbenrå opfattede opfordringen til at udbrede skriftet som et ønske om at få ugebladet til at trykke det.

I ugebladet for den 8. november kunne åbenråerne da læse om udsendelsen af Lornsens skrift, »hvis sejrige kraft fremtræder aldeles umiskendeligt. Enhver vil finde, at det taler sandhed. Sagen går her [i Kiel] videre med stærke skridt. . . De slesvigske byer må mindst af alle stå tilbage, da Holsten nu vel får en forfatning . . ., medens der for Slesvigs vedkommende oppefra kan rejses tvivl, som vi nedefra ikke må lade komme frem.« Den sidste sætning henviste til det tvivlsomme retsgrundlag for en forfatning for Slesvig. — I bladets næste nummer (11. november) offentliggjorde Kopperholdt en af ham selv skrevet artikel i klar slesvigholstensk ånd. »Faren for at Slesvig muligvis kan blive skilt fra Holsten og forbundet med Danmark — begyndte denne politiske leder — har bevirket en almindelig ophidselse i begge hertugdømmer.« »Lornsens skrift«, hed det videre, »har tændt slesvigholstenerne et lys om deres vigtigste anliggende, som ingensinde kan slukkes . . . ingen tænkende mand kan længere stå ligegyldig over for denne højvigtige sag for fædrelandet.« Fra Kiel, Slesvig og Flensborg ville der i nær fremtid indgå petitioner herom. For at berolige ængstelige sjæle fortsatte artiklen med at gengive rygter om, at kongen havde planer om at give både Hertugdømmerne og Danmark en forfatning, og mundede ud i en royalistisk hyldest til kongen, »sine undersåtters fader«. — Bladet for den 13. november fortsatte kampagnen ved at aftrykke Falcks afhandling om petitionsretten fra »Kieler Blätter« i 1816.

Inden næste nummer af »Allgemeines Wochenblatt« udkom, havde myndighederne sat en stopper for Kopperholdts begejstrede forkyn-

delse af de Lornsenske ideer. Den 13. november pålagde overretten i Slesvig borgmester Schow at tage Kopperholdt i forhør i anledning af artiklen i bladet for 8. 11., straks at indsende protokollen herom og Kopperholdts privilegium, samt selv at afgive en erklæring om, »hvordan bladet har kunnet blive udbredt med en sådan artikel«. Det var herefter i Schows personlige interesse at fremstille Kopperholdts aktion i så mildt et lys som muligt. Kopperholdt bedyrede, at han havde troet, at regeringen selv ikke var imod en forfatning, ja, at kongen forinden havde læst manuskriptet til Lornsens skrift. Nu beklagede han »af hjertet« offentliggørelsen af brevet. Schow forsikrede på sin side: »Fremtidig skal sådanne artikler ikke få plads i vort ugeblad«. Trods gentagne opfordringer indsendte han derimod ikke Michelsens brev; først den 30. 1. 1831 sendte han en afskrift af det, samtidig med at han meddelte, at originalen var brændt⁸¹.

Det var imidlertid ikke nok, at Kopperholdt undskyldte sig bag lukkede døre. Stillet over for faren for at miste sit privilegium offentliggjorde han i det følgende nummer af »Allgemeines Wochenblatt« (15. 11.) en erklæring, hvori han beklagede, at han den 8. 11. havde indrykket brevet fra Kiel: »Flere agtede mænd har rettet alvorlige og, som han nu desværre for sent indser, berettigede bebrejdelser mod udgiveren af dette ugeblad«; han havde imidlertid ikke bemærket brevets »ophidsende tendens« og »angrede smerteligt«, at han ved at offentliggøre det havde »gjort sig skyldig i en ubesindighed«. Hans »forhastede handling« skyldtes imidlertid kun en »fejlagtig opfattelse«, ikke et »forkasteligt sindelag«. Det er sandsynligt, at der med de agtede mænd, som Kopperholdt henviste til, navnlig sigtedes til provst Paulsen. Denne synes at have opholdt sig i Slesvig i disse dage og dér at have oplevet den opstandelse, artiklen i ugebladet vakte i embedsmandskredsene. I Slesvig skrev Paulsen 13. 11. en erklæring, beregnet på offentliggørelse i Kopperholdts blad, i hvilken han udtaler, at den famøse artikel har fyldt »hver ægte ven af fædrelandet og hver trofast undersåt af vor konge . . . med levende og ægte uvilje«; artiklen er skrevet »i en ånd af pligtstridig ophidselse«, hedder det videre. Man måtte med afsky vende sig bort fra »sådanne egoistiske og forfængelige skrihalse«⁸¹.

Med Kopperholdts offentlige afbigt var det Lornsenske røre imidlertid ikke standset i Åbenrå. Kopperholdt havde ret, da han skrev,

at der var tændt et lys, der ingensinde kunne slukkes. Også i Åbenrå var der kredse, som opflammedes til at gøre en kraftanstrengelse for at få en forfatningspetition i stand. »Der fandt enkelte sammenkomster sted, snart på det ene og snart på det andet sted, men uden udtrykkelig aftale«, indberettede borgmester Schow 30. 1. 1831 til undersøgelseskommissionen, idet han dog tilføjede, at tanken om en petition kun havde fundet »meget få deltagere«. Disse liberale kredse lod sig åbenbart ikke genere i deres politiske aktivitet af de skridt, der var taget mod Kopperholdt. I et selskab i byen blev der oplæst et af overretsadvokat Reuter forfattet udkast til en forfatningspetition, og de tilstedeværende blev opfordret til at underskrive petitionen. Amtmand Tillisch, der få måneder forinden havde tiltrådt sit embede i Åbenrå, indberettede dette den 18. 11.⁸² med den tilføjelse, at, foruden Reuter, havde advokat Bruhn og købmand Knud D. Dethlefsen været særlig virksomme med indsamling af underskrifter. Så snart borgmester Schow, fortæller Tillisch videre, havde fået nys om sagen, satte han de pågældende stævne i provst Paulsens hus, hvor disse to førende embedsmænd i byen søgte at få dem til at opgive deres forehavende. »Da de på ingen måde lod sig bevæge hertil«, fik Schow dem til at love, at de foreløbig ville lade sagen hvile, ligesom de forpligtede sig til at give ham meddelelse, hvis de siden ville foretage sig noget lignende. »Senere blev denne idé helt opgivet af dem«, hedder det i Schows indberetning.

Vi kender altså navnene på fire medlemmer af den liberale kerne i Åbenrå. Deres sociale placering er typisk for den liberale bevægelse. To af dem tilhører byens velhavende borgerskab, to er frit stillede akademikere. Kun Kopperholdt var åbenråer. Knud D. Dethlefsen var født i Tønder, i 1815 var han blevet borger i Åbenrå, og i 1824 medlem af byens deputeretkollegium (senere blev han dets ordfører). Reuter var som nævnt en præstesøn fra Horsbøl syd for Tønder; han havde 1825 bosat sig i Åbenrå som sagfører, og var 1829 blevet overretsadvokat. C. W. J. H. Bruhn var søn af amtsforvalteren i Husum og var i 1830 blevet underretsadvokat i Åbenrå. Han var et uroligt gemyt, og selv om han hurtigt vandt en plads i byens offentlige liv, var han ikke anset.

Det lykkedes som sagt med stort besvær at få de liberale i Åbenrå til at opgive deres forfatningspetition. Det betød imidlertid ikke, at

de liberale kræfter i byen vendte tilbage til 20ernes passivitet. Den politiske uro varede ved. Den 13. 12. 1830 aftrykte »Allgemeines Wochenblatt« ridderskabets henvendelse til Frederik den 6., hvori det nok tog afstand fra Lornsen, men samtidig bad kongen om at vise sig lydhør over for landets ønsker, samt kongens svar af 4. 12., af hvilket man kunne se, at Slesvig og Holsten hver ville få sin særlige forfatning. Den 11. 1. 1831 fulgte det kongelige reskript om, at der skulle udarbejdes forslag til to stænderforsamlinger og en fælles øverste domstol for Hertugdømmerne, og den 28. 5. 1831 offentliggjordes grundtrækkene i den kommende stænderforfatning. Den 6. juni 1831 samledes bykollegierne til et fælles møde for at påhøre oplæsningen af den kongelige erklæring. Man besluttede at overrække kongen en takkeadresse under hans forestående nærværelse i byen⁸¹. Den 8. 6. valgtes en deputation af fire deputerede borgere til overrækkelse af adressen; størst stemmetal (7) fik Marcus Hojer Lüders. Dette valg tør udlægges som et vidnesbyrd om de liberales styrke i deputeretkollegiet. Lüders (1786—1864) var født i Tønder som søn af husfoged Fr. C. Lüders; han var broder til overretsråd Peter Lüders, der var medlem af undersøgelseskommissionen i Lornsen-sagen, medens en tredje broder var købmand i Sønderborg. I 1817 var han blevet borger i Åbenrå og i 1831 deputeret borger. Han var lige til sin død en af den liberale slesvigholstenske bevægelses kendteste og mest agtede repræsentanter i Åbenrå. Henholdsvis 6 og 5 stemmer fik sukkerraffinadør A. Andresen og byens rigeste mand, skibsreder Jørgen Bruhn, som begge måtte henregnes til de liberales højre, helstatstro fløj; deputationens fjerde medlem, købmand A. H. Hartmeyer, var foreløbig farveløs i politisk henseende, men fulgte senere som rådmænd den dominerende slesvigholstenske retning.

Spirende modsætning mellem dansk og tysk

Der fulgte nu nogle afventende år, i hvilke stemningen var rolig som før det Lornsenske røre. De liberale befæstede deres stilling. I 1834 blev Knud D. Dethlefsen formand for byens klub, »Harmonie«, og Lüders en af dens direktører. Dette førte til, at Schow, Neuber, provst Paulsen og herredsfoged Wardenburg udmeldte sig i 1834—35. De moderate liberale: raffinadør Andresen og købmand Ahl-

mann, der havde udmeldt sig sammen med de nævnte, lykkedes det at få til at trække deres udmeldelse tilbage. »Allgemeines Wochenblatt« vendte tilbage til sin gamle helstatsvenlige holdning. Dets meddelelser fra Kongeriget var så talrige som nogensinde, og der blev snarere bragt flere bidrag på dansk end før. Det føles som en understregning af de liberales overbevisning om, at deres politiske program indbefattede folkenes harmoniske samliv, og da specielt i forholdet mellem Hertugdømmerne og Kongeriget. Spørgsmålet for dem var slet ikke dansk—tysk, men liberal — eller tilhænger af enevælden. Som professor Michelsen havde skrevet i sit brev til borgmester Schow den 12. november 1830: »Mellem de liberale og konstitutionelle i hele det dannede Europa hersker der en præstabiliseret harmoni«!

Alligevel er det fra denne tid, vi har bevaret de første vidnesbyrd om, at man begyndte at blive sig modsætningen mellem dansk og tysk bevidst i Åbenrå. Provst Paulsens hustru, en nordslesvigsk præstedatter, skrev i 1832 til sin søn Peter i Slesvig, at familien Paulsen under et besøg i Fiskebæk ved Gråsten havde truffet en nygift slægtning med dennes i København fødte hustru: »Friedrich var ankommet med sin københavnske kone, som ingen imidlertid syntes særlig godt om. Hun var så fuldstændig dansk og alle andre tyske.« Og Paulsen skriver om samme dame: »Den stakkels kone, der ikke forstod tysk, befandt sig meget dårligt blandt »de tyske Damer« (de sidste ord står på dansk i det tyske brev)⁶¹. Dette er vistnok det ældste kendte tilfælde, hvor en nordslesviger fra Åbenrå betegner sig selv som »tysk«.

I 1834 udsendte den i Åbenrå fødte kaptajn W. F. Born sine erindringer: »Mine Hændelser«. Han har uden tvivl samtidens åbenråere i tankerne, når han om stemningen i 1801 skrev de tidligere citerede ord: »De samme sønder-jyder, som senere så ofte påstod på ægte sønderjysk, at de var tyske, sang da med ægte dansk varme: »Vi alle dig elske, livsalige fred« osv.«

Fra samme tid (1832) stammer en skildring af Åbenrå, som I. C. Lange i begyndelsen af 1833 offentliggjorde i sit blad »Nyeste Morgenblad«. Skildringen er interessant ved at vise, at man i København efter det Lornsenske røre begyndte at interessere sig for danskhedens kår i Slesvig. Sønderjylland kaldes i indledningen »en ældgammel

dansk provins, og navnet »Labenraa« sættes i overskriften i parentes efter den da fremherskende betegnelse »Apenrade«. »Et mærkværdigt særsyn er den måde, hvorpå det danske sprog behandles i Apenrade, lige som i flere af Sønderjyllands stæder«, hedder det. »Overalt på landet hører man et tungemål, der stemmer med Nørrejyllands i alle dets særegenheder; det samme er tilfældet med tjenestetyendets og overhovedet almuens sprog i selve Apenrade; endog handelsklassen taler temmelig godt købstaddansk, på enkelte fremmede udtryk nær, som har indsneget sig ved omgang med holstenerne, hvilket jo endog ofte har sted hos københavnere, som har rejst udenlands. Da altså dansk er almensproget her, må man højlig undres, at i denne, ligesom i flere sønderjydske købstæder, både skoleundervisning, det kirkelige foredrag og forretningsvæsenet er langt mere beregnede på at fortrænge det danske sprog end at fremme dets udbredelse eller vedligehold.« Efter en omtale af den tyske salmesang ved de danske gudstjenester hedder det: »Alle offentlige indskrifter er på tysk, hvilket naturligvis anlediger, at også handlendes og andre næringsbrugeres skilte er affattede i samme sprog, uagtet ejerne forstår og taler dansk; dog gør udsalget for kapt. Bruhns mølle en undtagelse: dets indskrift er dansk«. Natvægteren har efter 1814 råbt på tysk, men den offentlige udråber bruger »bredt sønderjysk«. »Et vink fra regeringens side ville uden al tvivl være tilstrækkeligt for i Sønderjylland at hævde og beskytte fædrenesprogets rettigheder«.

Der er i disse eksempler tale om en spirende nationalfølelse og en svækkelse af den patriotisme, der indtil da havde forenet alle monarkiets indbyggere. Denne splittelse var forberedt gennem en gradvis udvikling, hvis forudsætninger var Hertugdømmernes administrative afsondring fra Kongeriget, Hamborgs økonomiske beherskelse af Hertugdømmerne (specielt den åbenråske skibsfarts afhængighed af Hamborg) og indførelsen af tysk skoleundervisning for alle. Som den dybestliggende bevægende kraft i denne proces må man betragte den økonomiske tvedeling af monarkiet. Den underbyggede Slesvig-holstens administrative særstilling og gav den et skær af naturnødvendighed; den orienterede Åbenrås dominerende skibsfartskredse mod syd og gjorde denne politisk bestemmende befolkningsgruppe særlig modtagelig for liberalismen i dens slesvigholstenske udformning, ligesom den, i forbindelse med den tiltagende separatisme i Her-

tugdømmerne, medførte, at det blev umuligt at rokke ved den tyske skoleuddannelse, hvilket igen bidrog til at styrke fornemmelsen af, at tysk var det åndelige livs naturlige sprog. Endnu havde disse fremvoksende historiske kræfter dog kun i meget små kredse påvirket den traditionelle helstatspatriotisme. Hverken enevældens tilhængere eller modstandere ønskede, at harmonien mellem dansk og tysk blev brudt. I hele Slesvig, og således også i Åbenrå, frygtede alle de smertelige konsekvenser, som dette ville indebære for en befolkning, hvis særpræg netop var en blanding af danske og tyske elementer.

Perioden 1834—1848

ØKONOMISKE FORBINDELSER

Året 1834 danner kun i politisk henseende et skel i Åbenrås historie. De økonomiske forhold i byen udviklede sig i rolig fortsættelse af det nye afsnit, der var indledt efter 1814.

Der fandt ikke mindre end tre folketællinger sted i denne periode: i 1835, 1840 og 1845. De viste, at indbyggertallet fortsatte med at stige indtil 1840 (3788 i 1835, 4021 i 1840), men at det derefter stagnerede (4086 i 1845; hertil kom 447 i landsognet). Det er bemærkelsesværdigt, at denne stagnation faldt sammen med en forbigående standsning i skibsfartens fremgang, et nyt tegn på denne erhvervsgræns afgørende betydning for Åbenrå.

Følgende tabel viser flådens udvikling¹:

	Antal skibe	Drægtighed (kl.)	Gnstl. størr.	Antal redere	Kl. pr. part	Procentdel (kl.) bygget i Åå
1821	32	1402,5	43,8	149	9,4	35
1831	58	3518,5	60,7	138	25,5	47,4
1841	60	4559	76	218	20,9	78,4
1847	79	4523,5	57,3	230	19,7	71,8

Det fremgår heraf, at tonnagen efter en kraftig fremgang i 1830-erne aftog lidt i 1840erne. Skibenes gennemsnitsstørrelse faldt meget kraftigt efter 1840. I disse år var der tillige nogen tilbagegang for den del af Åbenrå-skibene, der blev bygget på hjemlige værfter, men her er det iøjnefaldende dog, at der i løbet af godt 25 år skete en fordobling af den i Åbenrå byggede del af tonnagen samtidig med, at den samlede tonnage mere end tredobledes. Et andet interessant træk er det fra begyndelsen af 1830erne stigende antal redere (= parthavere) og parternes aftagende gennemsnitsstørrelse. Det må være et tegn på stigende velstand i Åbenrå, at flere og flere borgere kunne købe skibsparter.

Til stilstanden i skibsfartens udvikling svarer betegnende nok en stagnation i det antal Åbenrå-skibe, der anløb Hamborg. Medens der her fra tiåret 1817—26 til tiåret 1827—36 var en stigning fra 72 til 152 skibe, blev Hamborg i tiåret 1837—46 kun anløbet af 150 Åbenrå-skibe. Samtidig var der en stadig stigning i antallet af de Åbenrå-skibe, der fra Hamborg afgik til Syd- og Mellemamerika: 1817—26: 27, 1827—36: 85, 1837—46: 107². Når antallet af de Åbenrå-skibe, der anløb Hamborg, stagnerede, er forklaringen delvis den, at Åbenrå-skibene fik fragter, der førte dem længere og længere bort fra europæiske havne; foruden at anløbe brasilianske og argentinske havne, gik de nu i stigende grad rundt Kap Horn, og i midten af 1840erne indtog Valparaiso andenpladsen blandt de havne, der blev anløbet af skibe fra Åbenrå. De sejlede nu på den amerikanske vestkyst helt op til Oregon. Fra nu af begyndte også Ostindien og Kina at spille en stigende rolle for Åbenrås skibsfart (i 1846 var 3 skibe i havne på disse kyster)³.

Hamborgs overherredømme på det finansielle område og med hensyn til den stadig mere betydningsfulde handel med industriprodukter var fortsat ubestridt, ligesom København på disse områder vedblivende spillede en ubetydelig rolle for Åbenrå. Af 340 handelsrejsende, som i 1838 ankom til Åbenrå, var kun 1 fra København; 282 kom fra Tyskland, 54 fra Holsten (heraf 41 fra Altona), 57 fra Slesvig (heraf 54 fra Flensborg)⁴.

Et nyt træk i denne periode er Holstens tiltagende betydning for byens handel. Hvis man foretager en procentvis fordeling af Åbenrås havnetrafik med Slesvig, Holsten og Kongeriget efter skibenes drægtighed, får man følgende resultat for årene 1804 og 1845⁵:

	Procentvis fordeling efter drægtighed (kommercelæster)			
	Indgåede skibe		Udgåede skibe	
	1804	1845	1804	1845
Slesvig	35	23	40	24
Holsten	6	18	4	16
Kongeriget	59	59	56	60

Tabellen viser, at Holsten i de 41 år fra 1804 til 1845 tre-firedoblede sin andel i havnetrafiken i Åbenrå. Forøgelsen skyldtes navnlig den stærkt stigende udførsel af landbrugsprodukter over Kiel til Hamborg, men også en tiltagende afsætning af holstenske industri-

produkter⁶. Mere forbavsende er det, at den store trafik på kongerigske havne har holdt sig praktisk talt uforandret, samtidig med at den samlede omsætning i havnen fordobledes. Også i samhandelen med Kongeriget var det udførslen, der spillede hovedrollen; i 1847 blev næsten hele teglværkernes produktion afsat i Kongeriget (især 3 millioner mursten)⁷. Indførslen fra København var helt uden betydning: i 1845 kun godt 1%; derimod aftog hovedstaden ca. 1/4 af udførslen fra Åbenrå⁸.

Om de holstenske forbindelsers stigende betydning vidner også den omstændighed, at der nu foruden to småskibe, der gik i rutefart mellem Åbenrå og Kiel, også var indsat et åbenråsk dampskib («König Christian VIII») på denne rute: det sejlede ugentlig to gange mellem Åbenrå og Kiel og én gang mellem Kiel og Flensborg. Derved var der sikkert skabt mindst lige så mange muligheder for passagerforbindelse med Kiel som den, der præsteredes af de fire skibe, der gik i rutefart mellem Åbenrå og København.

Åbenrås rolle som handelsby var fortsat meget ringe. I midten af 1840erne var Åbenrå, næst efter Ærøskøbing, den by i Slesvig, der havde de laveste toldindtægter⁹. Byens landhandel var tilsvarende ubetydelig. Skibsproviantering o. l., der havde været af stor betydning tidligere, da en anelig del af byens skibe hvert forår blev udstyret til nyt togt i Åbenrå, ophørte nu, da næsten ingen af de hjemlige skibe viste sig i havnen. I en udførlig oversigt over Åbenrås tilstand, som provst Paulsen skrev, før han forlod byen i 1837¹⁰, hævder han ligefrem, at byen »synligt forarmes«, »hovedsageligt fordi den egentlige handel her næsten er ophørt«, og fordi de småhandlende og håndværkerne ikke længere har deres fortjeneste af skibenes udrustning. Mange håndværkere måtte, som tidligere anført, rejse rundt på markederne og faldbyde deres varer. Også provst Rehhoff udtalte i en tilsvarende oversigt¹⁰ (fra 1842), at Åbenrå, bortset fra tømmerhandelen, ingen egentlige købmænd havde, »men kun sådanne, som driver kræmmerhandel«. Han fremhævede ligeledes byens mange fattige (Rehffoffs målestok er, at over halvdelen af årets 200 lig begraves gratis), men gjorde dog med hensyn til håndværkerne opmærksom på, at skibsbygningens opblomstring også gav en del af håndværkerne fortjeneste.

Sammen med skibsfarten var det nu skibsværfterne, der bar Åben-

rås økonomi oppe. Til Paulsens og Thorkil Andersens værfter kom i 1841 endnu ét, oprettet af den i Vejle fødte Mads Michelsen. I de 11 år fra 1836 til 1846 var den gennemsnitlige årsproduktion 342 kommelæster fordelt på fem skibe¹¹. Værftsarbejdernes antal var stærkt svingende, men synes ved fuld beskæftigelse at have ligget på 2—300 mand. Dertil kom så de kobbersmede, sejlmagere, rebslagere, bødkere etc., der arbejdede for værfternes regning. For at holde den store arbejderskare i ave traf værftsejerne ligefrem aftaler om, at en tømrer ikke kunne få arbejde hos en anden mester uden sin gamle principals samtykke; da en dygtig tømrer i 1839 klagede over dette arrangement, støttede magistraten, som man kan tænke sig, mestrene; en opfyldelse af tømrerens ønske, hed det i magistratens beretning¹², ville betyde, at mestrene mistede det eneste middel, »hvorved de hidtil har kunnet regere denne menneskemasse«.

Skibsværftsarbejderne kom overvejende fra Åbenrå og Løjt. I 1845 betegnede 62 indbyggere sig som skibsbyggere, 3 som mestre¹³. Hertil kom så et stort antal daglejere. Af de 62 i Åbenrå bosatte skibsbyggere var 26 født i Åbenrå, 22 i det øvrige Nordslesvig, 12 i Kongeriget og 2 i Sydslesvig. Et interessant vidnesbyrd om skibsværfternes nordslesvigsk-kongerigske orientering har man i en liste over de søværnepligtige skibstømrerlærlinge, der arbejdede på Thorkil Andersens værft i 1841¹⁴: Af 12 lærlinge var 8 fra Nordslesvig (ingen fra Åbenrå), 1 fra Flensborg og 3 fra Kongeriget.

Åbenrå-skibenes besætning var sammensat på lignende måde, men efter alt at dømme således, at løjtingerne dominerede. Ifølge folketællingen i 1845 boede der 157 søfarende i Åbenrå og 225 i Løjt sogn. Af 53 personer, der i 1845 betalte skipperskat i Åbenrå, var 23 bosat i Åbenrå og 22 i landsognet og på Løjt¹⁵. Den ofte gentagne påstand (den findes også i samtidige dokumenter) om Åbenrå som en by, hvor de fleste konfirmerede drenge gik til søs, er altså i bedste fald i overensstemmelse med drengenes ønsker. Blandt alle disse »søfarende« fra Åbenrå og Løjt fandtes 1 i Tyskland født skipper, nogle enkelte var født i Sydslesvig, lidt flere i Kongeriget, alle andre i Nordslesvig. Det store flertal har nok sejlet med Åbenrå-skibe. For 1838 foreligger oplysninger om, hvilke skibe 59 indrullerede sømænd fra Åbenrå var forhyrede med: 41 sejlede med skibe fra Åbenrå, 7 med skibe fra Hamborg, 2 med engelske og 2 med flensborgske skibe,

1 med et københavnsk skib, 1 med et skib fra Altona og 1 med et preussisk skib¹⁶. En række konsultsrapporter fra Hamborg giver et indtryk af Äbenrå-skibenes besætning: »Johanne« havde 1836 en besætning, hvoraf 5 var fra Nordslesvig (inkl. Äbenrå), 2 fra Sydslesvig og 2 fra Kongeriget; »Creole« havde 1837 8 matroser fra Nordslesvig, 2 fra Kongeriget, 1 fra Sydslesvig, 1 fra Harburg (3 matroser, der var deserteret i New York, var henholdsvis fra København, Kappel og Sønderborg); »Columbus« havde 1837 21 matroser fra Nordslesvig, 2 fra Kongeriget og 1 fra Norge¹⁷. — Skibsjournalerne blev fortsat i mange tilfælde ført på dansk.

Følgende tabel giver, på grundlag af folketællingen 1845, en grov oversigt over den sociale lagdeling i byen. Første gruppe (I) rummer de mere eller mindre besiddende lag (skibsredere, købmænd, skipper og styrmænd, rentierer, samt tjenestemænd og intellektuelle), anden gruppe (II) håndværkerne (mestre, svende, lærlinge) og de dem socialt nærstående »andre mandlige selvstændige næringsdrivende«, medens den tredje gruppe (III) udgør underklassen (sømænd, daglejere, fattige, tyende og »andre kvindelige selvstændige næringsdrivende«, en gruppe, der overvejende omfatter syersker, spindekoner o. l.) Samtidig er personerne i hver gruppe fordelt efter fødested:

Fødested	I	II	III
Äbenrå	157	268	438
Nordslesvig	45	189	311
Kongeriget	19	77	109
Norge	2	5	1
Sydslesvig	27	51	38
Holsten	9	16	7
Tyskland	7	21	4

Samler man disse kategorier i tre grupper efter fødeegns sprog (idet Sydslesvig opretholdes som en mellemgruppe), får man følgende resultat:

	Dansktalende fødeegn		Sydslesvig		Tysktalende fødeegn		Ialt	
		%		%		%		%
I	223	84	27	10	16	6	266	100
II	539	86	51	8	37	6	627	100
III	858	95	38	4	11	1	907	100
I—III	1620	90	116	6,5	64	3,5	1800	100

Alt i alt kan det siges, at Åbenrå fortsat var finansielt afhængig af Hamborg, og at den industrielle udvikling i Holsten knyttede det nærmere til denne landsdel end tidligere. Medens denne situation var den almindelige for hele Slesvig, kom hertil for Åbenrås vedkommende det særlige træk, at skibsfarten, der bestemte byens trivsel, var blomstret op gennem sin nøje forbindelse med hamborgske handels-huse. Skibsrederne, som fra gammel tid havde været de toneangivende i Åbenrå, var altså ved den nationale kamps begyndelse i materiel henseende i højere grad orienteret mod syd end i nogen anden nordslesvigsk by. For Åbenrås lokale skibsfart og håndværk havde de økonomiske forbindelser med Kongeriget bevaret deres tidligere betydning. Den voksende, ensartede gruppe af værftarbejdere udgik fra et befolkningslag, i hvilket den tyske indflydelse var mindre end i alle andre.

KIRKEN

For kirkens vedkommende gælder, ligesom for det økonomiske liv, at udviklingen fortsatte i de gamle rammer¹⁸. Med hensyn til fordelingen af de danske og tyske kirkelige handlinger skete der slet ingen ændring. Kirken holdt sig i langt højere grad end i den foregående periode uden for de samfundsmæssige strømninger. Den indtog ikke længere en dominerende stilling og spillede ingen dynamisk rolle inden for kulturlivet, men levede sit eget liv, afsondret fra tidens egentlige åndelige udvikling. Rationalismen betegnede ud fra dette synspunkt et kraftigt forsøg på at lade kirken tage initiativet med hensyn til en række samfundsproblemer, hvis løsning var påkrævet, ikke mindst på skolevæsenets område. Forsøget var i stor udstrækning vellykket, men den udadvendte virksomhed undergravede kirkens indre liv. Som reaktion herimod vendte den nu fremvoksende ortodokse retning ryggen til samfundet og dets praktiske problemer. Denne koncentration af kræfterne skabte et mere intenst kirkeliv, men medførte rigtignok også, at kirken i Nordslesvig kom til at stå uden for de historisk afgørende begivenheder, der udspillede sig på det politiske og nationale område.

I Åbenrå var provst Paulsen en fuldgyldig repræsentant for rationalismen. Hans efterfølger, Johannes Andreas Rehhoff, var en lige så udpræget tilhænger af den ortodokse retning.

For Paulsen synes de sidste år i Åbenrå ikke at have været lykkelige. I et af sine breve til sønnen Peter efter ankomsten til Altona (dat. 13. 11. 1837) udtrykker han sin glæde over søndagene der, »medens de i Åbenrå — skriver han — så ofte var dage fulde af smerte og brændende bønner om forandring af min menigheds sindelag«¹⁹. I sine kortfattede dagbogsoptegnelser giver sejmager A. J. Cornett os et indtryk af, hvordan man i menigheden så på provstens bortrejse: »D. 27de Reiste han til Altona uden Geleit blodt Sin Søn — Lieg-Konen og Klinkpung-Manden Gick til Dykiær for at hilse af med ham«²⁰.

Kort før sin afrejse forfattede Paulsen en udførlig beretning om Åbenrås forhold i kirkelig, intellektuel og økonomisk henseende²¹. Han kommer her bl. a. ind på det dårlige besøg af de danske gudstjenester: »En hovedårsag ligger sikkert i, at undervisningen i skolerne er tysk, og de fleste indbyggere derfor er vant til at udtrykke deres religiøse tanker og følelser med tyske ord, ligesom de forstår dem bedre og opfatter dem dybere, når de foredrages i dette sprog«. Om menighedens moral har han, lige så lidt som andre i datiden, noget ondt at sige. Han søger dernæst at forklare, hvorfor der ikke kommer flere folk i kirke. Her henviser han til, at mange er fraværende til søs, og at de talrige fattige håndværkere må rejse rundt på markederne med deres produkter; de bliver derved vænnet fra at besøge Guds hus »og til slut ligegyldige over for offentlig opbyggelse. Der-til kommer, at jeg alt for tit har lagt mærke til, at en led [»leidiger«] religiøs indifferentisme udvikler sig hos de søfarende, som foretager lange rejser og kommer meget sammen med andre religioners tilhængere«.

Paulsens efterfølger, Rehhoff, var i lige så høj grad som Paulsen ægte slesviger. Hans far, der var født i Munkbrarup som søn af en teglbrænder, blev 1795 præst i Tønder, 1818 i Broager. Sønnen Johannes Andreas blev født i Tønder i 1800. Efter tre års virksomhed som diakon i Tellingstedt blev han i 1830 arkidiakon i Tønder. I 1831 blev han gift med Inge Kristine Wilhelmine Winding, en købmandsdatter fra Flensborg. En søster til hende giftede sig i 1834 med pastor Conrad Prehn i Bjolderup, en brodersøn af provst Paulsens hustru²². Der opstod derved et nært personligt forhold mellem Paulsen og Rehhoff. I 1833 fik Rehhoff i Tønder besøg af Paulsen. Reh-

Provst Johs. Andr. Rehhoff. (Lit. af Speckter 1853).

hoffs kirkelige indstilling var selvfølgelig ikke efter Paulsens hovede: Rehhoff bliver »mere og mere ortodoks, og desværre også stadig heftigere og mere utålsom«, skrev Paulsen 2. 8. 1833 til sin søn. Dertil kommer — fortsatte han —, at »han hælder til det lede konventikelvæsen«. Men ved nærmere bekendtskab vandt Rehhoff Paulsen om ikke for sine anskuelser, så for sin person. Ved Paulsens afgang fra Åbenrå var det derfor hans udtrykkelige ønske, at Rehhoff skulle efterfølge ham: »Jeg ville anse menigheden for at være lykkelig, hvis Rehhoff blev min efterfølger«, hed det 8. 4. 1837 i et brev til sønnen. Generalsuperintendent Callisen gav 28. 6. 1837 Rehhoff det bedste vidnesbyrd²⁹: Han omtalte ham som »den levende, åndfulde Rehhoff«, roste hans ypperlige evner som prædikant, fremhævede hans

gode administrative talent og undlod ikke at nævne, at han beherskede »det af folket talte platt dansk, som Rehhoff kender og har talt fra barns ben«. Amalie Nielsen fortæller om ham: »Han talte godt dansk, bedre dansk end nogen anden af de andre sønderjydske præster på den tid«²⁴.

Under Rehhoffs ledelse blomstrede kirkelivet i Åbenrå op. Antallet af altergæster nåede hurtigt op på over 1000 (i 1847 endog over 1200)²⁵. Kirkebesøget hos Rehhoff var allerede i 1842 godt 300²⁶. I 1846 indberettes, at den tyske gudstjeneste besøges af 3-400. »Selv langvejs fra kom man for at høre den berømte mand prædike — hedder det i en nekrolog over ham—. Således kørte f. eks. de augstenborgske herskaber af og til den ikke korte vej for at overvære en gudstjeneste i Åbenrå«²⁷. På få år havde Rehhoff således skabt sig en stor og meget hengiven menighed, et forhold, der ikke var uden betydning under den nationale konflikt.

Det er en misforståelse at tro, at Rehhoff direkte blandede sig i det politiske liv. Det ville have været i modstrid med hele hans religiøse indstilling. Da han i april 1848 besvarede den danske regeringskommissions spørgeskema, der udsendtes for at opklare embedsmændenes forhold til oprøret, skrev han heri: »Borset fra den videnskabelige historiske vej har jeg aldrig beskæftiget mig med politiske sager«. Han misbilligede »princielt alle bestræbelser fra gejstliges side på at virke i politisk henseende... Som tysk bypræst og som provst for et dansktalende distrikt har jeg, der kendte de enkeltes delte politiske meninger og den lidenskab, som undertiden kan have blandet sig i disse meningsforskelle, af princip undgået enhver demonstration, aldrig underskrevet en petition eller lignende, ligesom jeg heller ikke er blevet opfordret hertil, aldrig overværet et offentligt møde, ja, endog undgået samtaler af denne art i blandede selskabelige kredse for som gejstlig at kunne være den samme, dvs. en gejstlig for alle medlemmer af min menighed.«²⁸

Denne erklæring er sikkert subjektiv sand. Rehhoff ønskede på ingen måde at være politiker. Men han sluttede sig med årene mere og mere til den konservative slesvigholstenisme, som var gængs blandt embedsmændene, og hvis hovedstykke var, at al tilnærmelse til Kongeriget var af det onde. Det, der bragte Rehhoff i vanry i danske kredse, var, til at begynde med, at det — som han skrev i sin lige

nævnte erklæring fra 1848 — ikke lå i hans karakter »at lægge skjul på sin personlige overbevisning om vort lands forhold og rettigheder, for hvilken overbevisning jeg imidlertid ikke mener at være ansvarlig over for nogen, for så vidt den ikke går over til handling«. Nu var stejthed og herskelyst fremtrædende karaktertræk hos Rehhoff — »den strenge mand var almindelig frygtet«, hedder det i Carstens' nekrolog²⁹ — og under den nationalpolitiske spænding måtte der uundgåeligt frembyde sig mangfoldige lejligheder, hvor hans hvasse tunge skabte ham fjender i den danske lejr. Dertil kom, at hans politiske meninger ikke kunne undgå at præge hans embedsførelse, navnlig på skolens område. Formodenligt har han slet ikke anset det for politisk partitagen, når han gjorde, hvad han kunne for at bekæmpe »den danske propaganda« blandt skolelærerne.

Den kraftigste kritik blev før 1848 rettet mod Rehhoff i en skrivelse fra den kendte Nis Hansen til kong Christian VIII, hvori Rehhoff ikke alene kaldes »en af de værste »Dänenfresser« i Hertugdømmerne«, men ligefrem beskyldes for ikke at holde sig sprogreskriptet af 1840 efterrettelig³⁰. I et brev fra fhv. provst Paulsen til F. F. Tillisch, dat. 4. 12. 1849³¹, hedder det imidlertid om disse beskyldninger, at det lykkedes amtmand Chr. Ludvig Tillisch (F.F. Tillisch's broder) at fjerne den mistillid til Rehhoff, »som usalige propagandister havde vakt hos denne ophøjede monark« (Christian VIII), idet Tillisch fik kongen til personlig at aflægge besøg i amtets skoler. Der synes heller ikke senere at være fremkommet klager over Rehhoff, og det korrekte forhold mellem ham og den danske regering gjorde sig også gældende i april 1848, da det var Rehhoff, der holdt gravtalen over kaptajn Hegermann-Lindenchrone, der var blevet såret i slaget ved Bov og døde i Åbenrå. Begravelsen formede sig som en national dansk tilkendegivelse, men Rehhoffs tale var, som et øjenvidne skriver, »ganske passende«, idet han omtalte den døde som »et af de første ofre i en sørgelig kamp mellem to beslægtede stammer«³².

Når misstemningen over for Rehhoff var så stærk i Åbenrås danske kredse, skyldes det, at man til en vis grad opfattede ham som en frafalden. Til et af de første numre af sit ugeblad (20. 11. 1839) havde Fr. Fischer skrevet en lille opsats om den urimelige tyske salmesang ved den danske gudstjeneste. Et par uger senere (11. 12. 1839) skrev han til Flor, at adskillige troede, at artiklen var skrevet af

Rehloff³³. I et brev fra Fischer til J. W. Marckmann (11. 2. 1843³⁴) hedder det, at Rehloff »i førstningen af sin ankomst hertil ytrede sig meget utilfreds ved den vanvittige indretning, at der bruges en tysk salmebog i den danske gudstjeneste [og] erklærede, at han blot var uenig med sig selv om, *hvilken* dansk salmebog der burde indføres«. Efter sprogreskriptet af 1840 kom Rehloff imidlertid på andre tanker. »Også provst Rehloff er nu vor erklærede fjende og modstander«, skrev Fischer 11. 8. 1840 til Flor³⁵, og 30. 8. meddelte han, at Rehloff til en privatlærer Petersen havde udtalt, at han foragtede Fischers »Dänischtümlei«.

Meget citeret er den kendte højskolemand Kristen Kolds fortælling om sin samtale med Rehloff i 1841, da han søgte ansættelse som skolelærer i Åbenrå provsti, åbenbart fordi Rehloff var kendt som anti-rationalist. Da Kold naivt oplyste, at han ville læse Ingemanns romaner for børnene (»det er noget, de kan have godt af«), havde han forspildt sine chancer. Rehloff udrød: »Vi er ikke danske. Gudbevarer«³⁶. Eksemplet viser, hvor svært det var for Rehloff at holde sin politiske overbevisning ude fra sine embedshandlinger. — Fra slutningen af 1842 stammer en anden kendt udtalelse som tillægges Rehloff, Fischer skrev 28. 12. 1842 til Flor: »Provst Rehloff omtaler nu jævnlig i sine prædikener »unser deutsches Vaterland!!!«.«³⁷. Forudsat, at udtalelsen virkelig er citeret rigtigt (Fischer selv kom ikke i kirken), er der grund til at gøre opmærksom på, at Rehloff kun kan have haft »de tyske hertugdømmer« i tankerne.

I 1846 forfattede Rehloff den tidligere omtalte indberetning om sprogforholdene i Åbenrå (se også nedenfor), i hvilken han med næb og kløer forsvarede den bestående tingenes tilstand på kirke- og skolesprogets område. Medens Paulsen i 1829 havde lagt hovedvægten på at forklare, at kirke- og skolesproget i Åbenrå måtte være tysk, uagtet indbyggerne faktisk var dansktalende, lod Rehloff i 1846 folkesproget forsvinde i en sky af snak. Udgangspunktet for ham var, at hovedsproget i kirken efter reformationen havde været tysk, hvorfor han ikke behøvede at ofre ord på at forsvare skolens tyske undervisningsprog: »Kirken har grundlagt skolen, og følgelig måtte skolesproget være tysk, som det stadig er«.

Den tyske salmesang ved de danske gudstjenester går han kraftigt ind for. Den politiske ophidselse i slesvigholstenske kredse efter ud-

stedelsen af det åbne brev har sat kraftige spor på denne indberetning. Derom vidner også hans gnavne bemærkninger om, at der er blevet kværuleret (»bekrittelt») over denne tyske salmesang »af folk, der dømmer overfladisk«, og hans vrissen ad den »herværende ugebladsskriver«.

Det turde være unødvendigt yderligere at dokumentere, at Rehhoff var en ivrig modstander af den danske bevægelse, at han lejlighvis udtrykte dette med klare ord, og at han inden for sit embedsområde gjorde, hvad han kunne, for at holde den danske smitte ude. I sidstnævnte henseende fortsatte Rehhoff dog kun i Paulsens fodspor, som i sine senere embedsår udnyttede sin myndighed i ganske samme retning. I februar 1834 gav Paulsen således gennem sin søn pastor Mommsen et vink om at søge det ledige kald i Nørre Løgum; han tilføjede: »Jeg ville kunne gøre noget for ham og frygter, at vi ellers får en dansker«. Nogle måneder senere (18. 6. 1834) skrev han til sin søn, at provstiets præster havde opfordret ham til at knytte forbindelser med det danske bibelselskab og at afbryde dem med det slesvigholstenske. »Jeg har imidlertid nægtet det og afværget dette«, slutter han sin omtale heraf. —

Derimod er der intet, der tyder på, at Rehhoff har deltaget i det politiske liv, og P. Lauridsens³⁶ påstand om, at Rehhoff sammen med Schow og Neuber ledede »byens tyske parti«, må afvises som ganske ubegrundet³⁷.

I 1839 fik Åbenrås mangeårige danske præst Davidsen et bedre kald i Aller, og til hans efterfølger valgtes Erich Peter Friedrich Raben (1805—93, der var født i Hatting sogn i Vejle amt som søn af Haderslevkøbmanden Friedrich Raben. Han var uddannet i Kiel, havde et par år været kapellan i Kellinghusen og talte — skønt dansk præst — altid tysk i Åbenrå⁴⁰. Han fik ved præstevalget 94 stemmer mod sin nærmeste medbejlers 93 stemmer; af 423 stemmeberettigede deltog kun 219 i valget.

Medens det er svært at udtale sig om, hvordan Rabens position i byen var i forhold til sin forgængers, er der ingen tvivl om, at han måtte stå helt i skyggen af Rehhoffs personlighed. Disse forhold var medvirkende til, at det danske sprog i kirken nu kom ind i sin svageste periode, svagere end både før og siden. Medens de ikke-tysktalendes kirkebesøg tidligere havde været et hovedproblem for byens

gejstlighed, tillod man sig nu af politiske grunde at lade det være helt ude af betragtning.

I den af Rehhoff forfattede sprogindebretning fra 1846¹¹ hedder det, at medens den tyske gudstjeneste søndag efter søndag besøges af gennemsnitlig 3-400 tilhørere, besøges den danske af 30-40. »Og hvad der siger endnu mere, de fleste af dem, der bruger eftermiddags- eller froprædikenen, er de samme, som regelmæssigt hører den tyske prædiken; med undtagelse af nogle få tjenestefolk, er det åbenråere, der behersker dansk og tysk lige godt . . .« For at illustrere, i hvor ringe grad det danske sprog søges, anfører Rehhoff også diakonens konfirmerationsundervisning, der efter frit valg foregår på tysk eller dansk: »Ved dette helt frie valg forlanger intet Åbenrå-barn dansk undervisning, og der er hvert år kun 1-2 børn af fremmede, som gør det; i de 7 år, pastor Raben har været her, har han i alt kun konfirmeret 12 børn på dansk«.

Nu er Rehhoffs indberetning som nævnt stærkt præget af tidens politiske lidenskaber. Der er først og fremmest meget, der ikke oplyses. Vi får ikke at vide, hvordan de kirkelige handlinger (dåb, bryllupper og begravelser) fordelte sig på dansk og tysk, eller hvor ofte præsterne talte tysk med deres søgnebørn. Kirkebøgerne indeholder ikke noget herom. Men Rehhoff selv (ikke diakonen) har omhyggeligt år for år oplyst, hvor mange der kom til hans tyske og danske altergudstjenester. I de 8 år fra 1838 til 1845 lå antallet af Rehhoffs danske altergæster på gennemsnitlig 21% af det samlede antal altergæster hos ham, altså et langt gunstigere forhold for den danske del af menigheden end det, der fremgår af indberetningens tal for deltagelsen i de danske og tyske gudstjenester. Det tør vel antages, at en forholdsvis endnu større procentdel af diakonens altergæster har deltaget i den danske altergang¹².

Tallene på danske og tyske kirkegængere blev altså i slutningen af perioden 1834-48 udnyttet som argumenter i den nationale strid. I virkeligheden egnede den kirkelige statistik sig kun dårligt som barometer for den nationale stilling i byen. Ser man bort fra den lille kerne, for hvem deltagelsen i kirkelivet var et religiøst behov, var det først og fremmest indbyggernes sociale placering, der bestemte kirkegangen. Fattigfolk, og det vil sige mindst halvdelen af byens befolkning, gik slet ikke i kirke eller kom der kun ved særlig højtidelige lej-

ligheder. Tilhørte man derimod det bedre borgerskab og havde grund til at lægge vægt på den offentlige menings dom, overværede man jævnlige førstepræstens gudstjeneste. Sådan var det i hele første halvdel af det 19. århundrede, hvad enten helstatslige eller slesvigholstenske stemninger overvejede i borgerskabet, og sådan var det også efter 1850, da hovedgudstjenesten blev dansk; i 1860 gik de ni tiendedele af kirkegængerne til dansk og kun én tiendedel til tysk gudstjeneste¹⁷. At gå til andenpræstens gudstjenester betød at placere sig selv uden for byens bedre selskab. Endnu en omstændighed bidrog til at reducere diakonens betydning: det stadig bedre kendskab til tysk, der gjorde det muligt for praktisk talt alle, der havde fået en normal skolegang i byen, med udbytte at påhøre en tysk prædiken. Undervisningsvæsenet var af langt mere direkte betydning for den nationale udvikling end kirken.

SKOLEN

Kirkens centrale stilling i samfundslivet gik altså tabt, og der kan kun konstateres en svag og indirekte forbindelse mellem den kirkelige og den nationale udvikling (spørgsmål som kirkesprog, gudstjenesteordning eller besættelse af præsteembeder stod indtil 1848 helt uden for den nationale strid). Derimod spillede ingen side af det åndelige liv uden for politikken en så stor rolle for udviklingen på det nationale område som skolen. Dens rolle for det politiske liv var ikke indskrænket til den sproglige påvirkning, der er særlig påfaldende i en indtil da rent dansktalende by som Åbenrå. Skolen bidrog både ved sin almindelige systematiske oplæring og opdragelse af børnene og ved sin direkte indpodning af politiske meninger til at skabe den uniformitet i alle statsborgeres åndelige habitus, der var en nødvendig forudsætning for dannelsen af en nationalfølelse. Denne kendsgerning bør dog ikke forlede nogen til at tro, at skolens mænd var pionerer på det politiske område; man konstaterer tværtimod, at lærerne var talsmænd for de efter tid og sted dominerende ideer.

Skoleensretningen var dog kun nogenlunde effektiv for de elevers vedkommende, der gennemgik rektorskolen (i 1840 38 elever) eller skrive- og regneskolen (i 1845 112 elever), dvs. godt halvdelen af drengene i byen. Undervisningen af pigerne var langt ringere; i 1845

havde pigeskolen 160 elever, der undervistes af to lærere, og pigerne havde årligt 500 skoletimer mindre end drengene. Helt primitiv var undervisningen i fattigskolen med dens 100 elever i dagskolen og 40—50 om aftenen¹⁴.

Undervisningens elementære karakter fremgår bl. a. af den kendsgerning, at man først fra omkring 1845 fast indførte læsebøger i skrive- og regneskolen og pigeskolen. Kongen havde under sin rejse i 1840 bemærket, at man i flere byer brugte bibler og salmebøger som læsebøger. På en forespørgsel fra provinsialregeringen på Gottorp måtte Rehhoff (23. 1. 1841) svare, at det ikke stod bedre til i Åbenrå. Når børnene havde lært at læse, opøvede man læsefærdigheden ved hjælp af Wilmsens læsebog og den Calw'ske bibelhistorie. I hovedskolen (for de 10—14 årige) behøvedes der ingen læsebog, hævdede Rehhoff, da formålet var kristendomsundervisning, og erfaringen havde vist, at en læsebog læstes igennem hjemme i løbet af et par uger. — Denne tilstand stred imidlertid mod skoleloven af 1814 og måtte ændres. I 1842 meddelte skolekollegiet, at man efter grundig prøvelse havde valgt »Der Jugendfreund für Schule und Haus«, men først i 1845 hedder det i lærernes indberetninger, at denne læsebog er indført i undervisningen¹⁵.

Det må heller ikke glemmes, at der gennem hele denne periode fandtes et ikke uanseligt antal analfabeter i byen. Vi ved det med sikkerhed, fordi de liberale den 29. 12. 1837 ville afholde et møde til drøftelse af en finanspetition og derfor sendte et par skoledrenge ud med indkaldelser. Mødet aflystes på den konstituerede borgmester Georg Schows forlangende, og for at få nøje kendskab til forsyndelsens omfang holdt han forhør over de to drenge og spurgte dem bl. a., om de selv havde været klar over, hvad mødet gjaldt. Dette svarede de ja til; det var nemlig blevet pålagt dem, at de »mundtlig skulle forklare opfordringens indhold for de folk, der ikke kunne læse«¹⁶. Analfabetismen var altså endnu så almindelig, at man ikke kunne nøjes med at indkalde skriftligt til et møde. Man forstår på denne baggrund også, hvorfor byens offentlige udråber spiller en sådan rolle i Fischers skildringer af den nationale tilstand i byen.

Samtidens klager over byens skolevæsen samlede sig navnlig om rektorskolen, der hverken var den realskole, som byens næringsdrivende borgere var interesseret i, eller en forberedelsesskole til univer-

sitetet. I de 20 år fra 1830 til 1850 afløste ikke færre end 6 rektorer hinanden¹⁷. Bortset fra rektor Chr. L. Nissen (1845—50) søgte de alle over i præstekald, såsnart et sådant blev ledigt. Klager over svigtende disciplin lyder ud af hver eneste indberetning. I september 1844 fremsatte deputeretkollegiet ønske om at få rektorskolen omdannet til en realskole¹⁸, og under rektor Nissen blev der omsider iværksat en omfattende reform af rektorskolen. Der gennemførtes en inddeling i klasser (fra påsken 1847 4 klasser) med et tilsvarende antal lærere. Til dækning af de øgede udgifter skulle der betales 10 rd. årlig pr. elev (der var 8 fripladser). Dette var utvivlsomt i modstrid med skoleordningen, der påbød fri undervisning. For at have sin ryg fri, lod man formelt den énklassede, gratis rektorskole bestå, og talte om »den dermed forbundne højere læreanstalt«. Resultatet af reformen var altså en langt bedre, men ganske udemokratisk ordnet højere skole. Intet under, at forandringen fremkaldte protest fra indbyggernes side.

Det interessante ved protesten er, at den betegnedes et fremstød fra byens danske parti, lige som de lokale skolemyndigheders indlæg i sagen bærer præg af, at de er klar over, at det mere drejer sig om et politisk end et pædagogisk anliggende. Aktionen indledtes den 21. 3. 1847, da 9 borgere (hvoriblandt farver M. I. Festersen, købmand D. Damm og tobaksfabrikant J. H. Middelheus) bad skolekollegiet om nærmere oplysninger om reformen. I efteråret 1847 (16. 10.) tog Fischer sagen op i sit ugeblad. I artiklen »Et skoleanliggende« hævdedes det, at det stred mod skoleordningen, at den nye privatanstalt var knyttet sammen med byskolen. Den 16. 10. sendtes en petition, der støttede den i ugebladet fremførte opfattelse, forsynet med 95 underskrifter direkte til regeringspræsident Scheel i Slesvig. Blandt underskriverne møder man et meget stort antal af danskhedens førende mænd, der her for første gang samledes om en offentlig petition. Rektor Nissens svar (dat. 15. 12. 1847) var præget af samme usociale ånd, som den, der havde fået ham til bevidst at udelukke de elever af rektorklassen, »som på grund af fattigdom ikke regelmæssigt besøger eller kan besøge skolen og derfor vil skade sig selv og andre« (skrivelse, dat. 1. 9. 1846). Han fremdrog nu, at de 95 kun betalte $\frac{1}{7}$ af skolebidragene (hvilket svarede nøje til gennemsnittet), og han udtrykte forfærdelse over, at der blandt petitionisterne fand-

tes folk, der slet ikke betaler skolebidrag («ja endog, man skulle ikke tro det, slet intet betaler»).

Striden om den Nissenske skolereform afslørede det sociale skel, der fandtes mellem den af det velhavende borgerskabs synspunkter prægede slesvigholstenisme og den danske bevægelses småborgerligt-demokratiske indstilling.

Den fremherskende slesvigholstenisme prægede mere og mere skoleundervisningen. De helstatstro synspunkter forsvandt fra slutningen af 1830'erne, og var ti år efter, så vidt man kan dømme ud fra de få bevarede oplysninger, erstattet af slesvigholstenske vurderinger, skønt det næsten uden undtagelse var de selvsamme lærere, der underviste børnene i hele perioden fra 1830 til 1850. Om den halvprivate rektorskoles undervisning i geografi oplyses således i 1847, at man efter Brauners lærebog har gennemgået bl. a. »Tyskland, Ungarn, Galicien, Siebenbürgen, Preussen, Slesvig; — Skandinavien: Sverige, Norge, Danmark«, altså udfra et klart tysk-nationalt synspunkt helt har skilt Slesvig fra Danmark¹⁰. Fra rektor P. Hansen hører vi i 1845, at han i geografi- og historieundervisningen »lejlighedsvis ikke har undladt at pege på de nuværende politiske tilstande . . ., så ofte det kunne tjene til at stille eleverne på det rette standpunkt ved bedømmelsen af de jordiske, forgængelige, foranderlige anliggender«¹¹. Vi ved ikke, hvad rektor Hansen har anset for »det rette standpunkt«, men oplysningen viser, at man som en selvfølge har knyttet skoleundervisningen til politisk påvirkning af ungdommen. — Medens man i 1834 i den nyindførte sangundervisning havde brugt »100 Gesänge der Unschuld und Tugend«, var de samme to lærere (Ley og Prehn) i 1842 gået over til at benytte »Sechzig deutsche Lieder« i deres særlige sangskole¹².

Den almindelige antidanske tendens ramte også danskundervisningen. Allerede i 1837 havde rektor Damm foreslået at slette den ene af de to ugentlige dansktimer i rektorskolen¹³, og i 1845 fremgår det af rektor P. Hansens indberetning¹⁴, at der kun blev givet 1 ugentlig dansktimer i rektorskolen (denne nedskæring er sikkert blevet gennemført i 1837). I skrive- og regneskolen blev danskundervisningen ligeledes halveret, tilsyneladende til fordel for sangundervisningen¹⁵. (Om danskundervisningen i pigeskolen foreligger der ingen oplysninger efter 1837). — Samtidig skabte imidlertid indførelsen af

dansk øvrighedssprog i landdistrikterne og den danske bevægelse i Nordslesvig i det hele taget et stigende behov for undervisning i dansk. I den halvprivate rektorskole, hvor borgerskabets ønsker var bestemmende for undervisningsplanen, blev der derfor — trods de ledendes slesvigholstenske indstilling — indført flere dansktimer end man nogensinde tidligere havde haft i Åbenrå: i 1847 blev der i 1. klasse givet 1 ugentlig time i dansk, i 2. klasse 3, i 3. klasse 2, og i 4. klasse 3 timer⁵⁴.

Bortset fra rektorskolens lærere var lærerpersonalet fra 1834 til 1848 uforandret. Af i alt 17 lærere, hvis fødested er kendt, var de 10 født i Nordslesvig (heraf 6 i Åbenrå), 6 i Sydslesvig, 1 i Holsten. Af de 6 rektorer var 4 uddannet i Kiel og 1 i København. Af seminaristerne kom 5 fra Tønder, 3 fra Skårup seminarium. Det var altså nu som før hjemlige og dansktalende lærerkræfter, der virkede ved skolerne i Åbenrå.

Til trods for at der i denne periode voksede et dansk parti frem i Åbenrå, ja, at danskheden i Nordslesvig havde et af sine vigtigste agitationscentre i Åbenrå, fremkom der før 1848 slet ingen offentlige protester mod skolens tyskshed. Kredsen omkring Frederik Fischer ønskede selvfølgelig det danske sprog indført som skole-, kirke- og øvrighedssprog, men i agitationen synes dette krav at have spillet en ganske underordnet rolle. En række oplysninger viser, hvor stærk en stilling det tilvante tyske undervisningssprog havde hos datidens åbenråere, og at sympatien for den tysksprogede skole ikke følte som et nationalt kendetegn. I 1850 vedtog bykollegierne i Åbenrå, at skolesproget fremtidig skulle være dansk. Åbenrå var da under dansk styre, bykollegierne sammensat af førende mænd fra det danske parti, og folkestemningen afgjort prodansk. Alligevel er det tydeligt, at deputeretkollegiet ikke uden modstand gik med til denne reform. Amtmand Heltzen skrev 6. 11. 1850 til Regenburg: »Borgerrepræsentanterne i Apenrade fik vi da til at indgive andragende om at få skolesproget gjort dansk. Magistraten, provsten og jeg var enstemmigen enige«⁵⁵. Om folkestemningen beretter pastor Leth 1856 følgende:⁵⁶ »Siden 1851 er dansken indtrådt i sine naturlige rettigheder og har afløst højtysken som undervisningssprog. Den heftige forbitelse, som denne foranstaltning i begyndelsen vakte hos mange, endog blandt de loyale, kan nu betragtes som nogenlunde dæmpet.«

Medens dansk skolesprog i Åbenrå før 1848 var et krav, som man fra dansk side undlod at bringe i forgrunden, blev gennemførelsen af tysk skolesprog i 1864 til gengæld fra tysk side betragtet som en sag, hvis rejnsning måtte være i tysk favør. Endnu før freden var undertegnet lod de tyske myndigheder derfor den 10. oktober 1864 indbyggerne stemme om, hvorvidt de ønskede dansk eller tysk skolesprog. Til trods for at en række andre afstemninger i årene efter 1864 viste betydeligt dansk flertal, stemte 412 for tysk og kun 264 for dansk skolesprog⁷⁷. Det er sikkert rigtigt, når Fischer fremhæver, at afstemningen kom overraskende for de dansksindede, og at en fair tilrettelæggelse havde givet et andet resultat. Hovedsagen er imidlertid den, at de tysksindede her udnyttede et svagt punkt i den danske front.

DEN POLITISKE UDVIKLING

Den liberale bevægelse 1834–39

Den 15. maj 1834 udstedtes omsider den forordning, der nærmere bestemte stænderforsamlingernes indretning og valg. Slesvig fik sin fra Holsten adskilte forsamling. Samtidig oprettedes imidlertid nye fællesinstitutioner for de to hertugdømmer: en overappellationsret med sæde i Kiel og en slesvigholstensk provinsialregering på Gottorp. De nye institutioners indstiftelse var et vidnesbyrd om, at slesvigholstenske fællesskabsbestræbelser støttedes af monarkiets regering, for så vidt de holdt sig inden for helstatens ramme; om dette hovedpunkt var der på denne tid ingen principiel uenighed mellem regeringen og den liberale opposition. Der er derfor intet mærkeligt i, at alle politisk vågne kredse i Hertugdømmerne var enige om at betragte den af statsretslige motiver bestemte adskillelse af den slesvigske og den holstenske stænderforsamling som en hindring for Hertugdømmernes fremadskridende forening, en hindring, der ville blive fjernet i takt med forfatningsinstitutionernes udvikling.

De liberale i Hertugdømmerne måtte nødvendigvis se med fortrøstning på fremtiden. Deres mål — en forfatning, der gav middelstanden, dvs. det højere borgerskab, magten — kunne ikke blot støtte sig til en historisk argumentation, hvorefter forfatningskravet i Hertugdømmerne var et retskrav, men navnlig på det faktisk forhån-

denværende fællesskab mellem Holsten og Slesvig med hensyn til administration, øvrighedssprog, lovgivning, pengevæsen, kirke og skole. Medens den Dahlmann'ske slesvigholstenisme fremtrådte som en udløber af det tyske frihedsrøre under og efter Napoleonskrigene, og den samme tradition havde inspireret Lornsens betoning af Hertugdømmernes tyskhed, domineredes slesvigholstenismen i tiden efter 1834 og i større eller mindre grad helt frem til 1846 af tanken om opbygning af en selvstyrende slesvigholstensk stat inden for monarkiet.

Denne tanke havde sit tyngdepunkt hos de slesvigske liberale førere, der vel ønskede at bevare tysk sprogs og kulturs dominerende stilling, men ikke kunne acceptere Slesvigs optagelse i det tyske forbund eller dets adskillelse fra Danmark. En ivrig forfægtter af denne opfattelse var advokat C. Heiberg i Slesvig, der i årene 1835—40 udgav tidsskriftet »Schleswig-Holsteinische Blätter«. Gennem sin forbindelse med redaktøren af »Allgemeines Wochenblatt« i Åbenrå, Hans Kopperholdt, kom han i udstrakt grad til at bestemme de åbenråske liberales syn på deres forhold til Kongeriget, Slesvigholsten og Tyskland. I 1840 sammenfattede han sin anskuelse i følgende ord: »Hvad imidlertid vor tid angår, så skulle vi tage meget fejl . . ., om ikke de nuværende bestræbelser med alle deres modsætninger havde den dybere betydning ud fra de historiske elementer at konsolidere Slesvigholsten som en statshelhed⁵⁶. Og videre: »Staten er hovedsagen for vor tid . . . . Da Slesvig-Holsten tilslutter sig disse tidens bestræbelser, så besvares spørgsmålet om, hvorvidt man med rette eller ikke med rette benytter det nye udtryk »Staten Slesvig-Holsten«, af sig selv«⁵⁷. Kendetegnet på nationalitet var for Heiberg fælles retsvæsen, fælles forfatningsbestræbelser; han kunne derfor skrive: »Vor nationalitet er et faktum og er synlig for det svageste øje«⁵⁸. Heiberg var klar over, at denne af statsenheden bestemte »nationalitet« i kraft af, at den omfattede danske elementer i Slesvig, ville formidle forbindelsen med Danmark⁵⁹. De slesvigholstenske bestræbelser ville på ingen måde medføre en ophævelse af helstaten, men »forøge deltagelsen i det danske folks nationale løftelse og anstrenge ånden for at vække, fremme og forøge helstatens intellektuelle og materielle interesser«⁶⁰. I det sidste nummer af »Schleswig-Holsteinische Blätter« (tidsskriftet blev forbudt af regeringen), skrev

Heiberg om forholdet mellem Slesvigholsten og Kongeriget: »Vi kan ikke ønske, at det [Slesvigholsten] som selvstændig statsenhed bliver adskilt fra Danmark«. Men som statsenhed blev Slesvigholsten først og fremmest holdt sammen af det tyske rets- og administrations-sprog, der tillige var »de dannedes sprog«, og over for dette måtte »særlige folkesprog« nøjes med »en underordnet plads«¹³. Den afgørende forudsætning for oprettelsen af den slesvigholstenske stat var altså, at de »danske elementer« i Slesvig ikke krævede ligeberettigelse for deres sprog.

For fremvæksten af en slesvigholstensk fællesskabsfølelse fandtes der nu en god jordbund i Åbenrås borgerskab. Tanken om, at »middelstanden« var moden nok til at overtage magten i samfundet, måtte nødvendigvis appellere til den del af byens borgerskab, der styrede byens sager eller følte sig kaldet til det, altså skibsrederne og købmændene og den mest velhavende del af håndværkerne. Til disse lag knyttede sig naturligt de intellektuelle af borgerlig herkomst — advokater, læger og lærere—, der kunne tage ordet ved festlige lejligheder, og som formulerede de liberale tanker og fordringer i artikler og petitioner. Lige fra den liberale bevægelses opkomst findes da også de liberale kerne i selve bykollegierne, først og fremmest i deputeretkollegiet, medens magistratens medlemmer længe følte sig hæmmet af også at skulle udøve øvrighedsfunktioner. Tysk sprog var ikke noget problem for dem, de var fra gammel tid vant til at have tyske højere myndigheder, og, langt fra at tilstræbe en revolution, greb de med iver de kielske professorers lærde konstruktion, der forkyndte, at Hertugdømmerne havde ret til en forfatning, ja, at den gamle stænderforfatning kun »hvilede« og uden videre kunne sættes i kraft igen. Kongeriget med dets enevælde på Kongelovens klippegrund kom heroverfor til at stå som et stakkels, reaktionært land med et urimeligt stort administrationsapparat, med et pengeslugende hof og med en underudviklet økonomi.

Man gav kun nødig slip på den gamle helstatspatriotisme og nærede længe illusioner om, at stænderinstitutionen havde styrket den. De ideale bånd, der forenede de liberale nord og syd for Kongeåen, var imidlertid for spinkle til at holde stand over for de reale interesser og krav, som vendte Åbenrå-borgernes blik mod syd. På baggrund af den forbindelse, der bestod mellem Åbenrås skibsredere og

købmænd og det driftige, blomstrende Hamborg og Holsten, kunne der ikke være tvivl om, hvad valg de ville træffe, hvis det kom til en alvorlig konflikt mellem Hertugdømmerne og Kongeriget.

Denne klare bevidsthed om forskellen mellem monarkiets to hoveddele betød ikke, at man ønskede tilslutning til Tyskland. Det åbenråske borgerskab var ganske klar over, at Slesvig, og specielt Nordslesvig, ikke var tysk, og når borgerne talte om at vælge mellem tysk og dansk, forestillede de sig selv placeret mellem disse to parter i striden; at vælge »det tyske« betød under de givne forhold, at man ville forsvare Slesvigs særstilling. Slesvigholstenismen var for dens fleste tilhængere i Slesvig et forsøg på at undgå en national stillingtagen.

I modsætning til den her fremsatte opfattelse, hvorefter det åbenråske borgerskabs tilslutning til den liberale slesvigholstenisme ses som en følge af, at det, på baggrund af Hertugdømmernes administrative særstilling, orienterede sig ud fra sine materielle og politiske interesser, har man, fra såvel dansk (P. Lauridsen, K. Fabricius) som tysk (L. Andresen) side, villet finde den dybeste forklaring på slesvigholstenismens dominerende stilling i Åbenrå forud for 1848 i påståede antidanske traditioner fra den tid, da Åbenrå (1544—1713) tilhørte den gottorpske del af Slesvig. Denne »gottorpske« forklaring fremsættes aldrig i den af os behandlede periode, skønt det da iøvrigt svirrede med alle mulige påstande, der kunne bruges til støtte for de stridende parters opfattelser, og der er fra datiden ikke bevaret noget vidnesbyrd til gunst for denne hypotese. Dens tilhængeres synes at have overset, at der mellem den gottorpske tid og slesvigholstenismens opkomst ligger en lang periode, i hvilken en danskorienteret patriotisme beherskede byens indbyggere. Her er ikke stedet til at gendrive hypotesens argumenter om en forskel i national udvikling mellem på den ene side de »kongelige« byer Haderslev — Flensborg og de »hertugelige« byer Åbenrå — Tønder (skønt det selv uden et historisk studium er iøjnefaldende, hvor forskellig Tønders nationale udvikling lige fra begyndelsen er fra Åbenrås). Det er tilstrækkeligt at understrege, at den gottorpske hypotese er ganske overflødig: den nationale udvikling i Åbenrå kan forklares fyldestgørende uden at ty til den.

I 1834 spillede sprogspørgsmålet ingen politisk rolle i Slesvig. Man

var vant til at betragte patriotismen som en følelse, der var helt uafhængig af sproget. Det oftest omtalte eksempel herpå er Flensborg, hvor dansk sindelag har haft faste rødder uanset indbyggernes tyske omgangssprog. Tilstanden i de nordslesvigske byer i første halvdel af det 19. århundrede illustrerer imidlertid lige så godt som det flensborgske eksempel indbyggernes rent saglige, rationalistiske opfattelse af sprogets plads i samfundet. Dels følte de dansktalende købstadsborgere intet unaturligt ved det tyske øvrighedssprog, som skolen havde bibragt dem kendskab til, dels havde borgerne og bystyret gang på gang oprigtigt lagt deres patriotiske følelser for dagen i dette sprog, og ingen havde ventet af dem, at de skulle gøre det på dansk. Omvendt var deres afvisende eller tøvende holdning over for de forskellige ønsker om større plads for det danske sprog i byen med rette aldrig blevet opfattet som tegn på et upatriotisk sindelag.

Den gamle helstatspatriotisme var endnu i 1834 og de nærmest følgende år den eneste, der kom offentlig til udtryk i Åbenrå, og, efter alt at dømme, også den eneste patriotiske følelse, der besjælede byens borgerskab. Da Åbenrås liberale således den 28. maj 1836 (lige som i Kongeriget) fejrede stænderforordningens femårsjubelium, bragte »Allgemeines Wochenblatt« referatet af festen under mottoet

O Dania!

Was glüht bei Deinem Namen
Mir Wang' und Busen durch!

...

Es ist Liebe zu Dir!
Mein Vaterland!

Dagen, hedder det videre, er »vor genoplivede nationalånds fødselsdag« og kan gøre krav på navnet »nationalfestdag«. Artiklen rummer derimod ingen antydninger om en slesvigholstensk særfølelse. Det var i god overensstemmelse med denne helstatspatriotisme, at man i de mange skåler især hyldede stænderforsamlingen i Roskilde (»Måtte de øvrige forsamlinger træde i dens fodspor«), medens den slesvigske forsamling måtte finde sig i kritik, og de holstenske stænder slet ikke blev nævnt⁶⁴.

Ud fra denne helstatspatriotisme var de liberale kredse i Åbenrå langt fra at ønske en afskaffelse af de for hele monarkiet fælles institutioner. Dette gjaldt også holdningen til det ærkeslesvigholstenske

krav om et særligt møntsystem for Hertugdømmerne. 24. 9. 1835 hed det f. eks. i en redaktionel artikel i »Allgemeines Wochenblatt«: »I betragtning af den fuldstændige fasthed, som pengevæsenet i Danmark nu snart har nået, er det i overensstemmelse med statsforbindelsen, at der i begge monarkiets dele findes én og samme beregningsmåde.«

Forbindelserne med de liberale i Kongeriget var levende. »Allgemeines Wochenblatt« bragte til stadighed oversættelser af de københavnske liberales indlæg i »Kjøbenhavnsposten« og »Fædrelandet«. Pressesagen mod professor David behandledes aldeles som et fællesanliggende for alle liberale; dommen i sagen blev bragt som et 4-sidet tillæg. Kopperholdt fulgte med stor interesse det nyoprettede trykkerifrihedsselskab i Kongeriget og dets virksomhed; fra dets tidsskrift »Dansk Folkeblad« bragte han flere gange artikler. Forhandlingerne i stænderforsamlingerne i Roskilde og Viborg blev selvfølgelig refereret lige så udførligt som Hertugdømmernes.

Også personlige bånd knyttede de liberale i Åbenrå sammen med de kongerigske liberale. Den kendte jyske politiker, herredsfoged With, var således Kopperholdts ven og sendte ham oplysninger om forhandlingerne i Viborg⁶⁵. Gennem kandidat Kr. Sick, der er kendt for sin interesse for den sønderjyske sag, kom Kopperholdt i forbindelse med Orla Lehmann⁶⁶, der tog sig af Kopperholdt og fik københavnske blade til at offentliggøre materiale om konflikten mellem ham og myndighederne i anledning af censuren af hans blad, medens Kopperholdt på sin side nøje holdtes underrettet om den for Nord-slesvig skelsættende brevveksling mellem P. Hiort Lorenzen og Orla Lehmann⁶⁷. Efter forbudet mod »Allgemeines Wochenblatt« i foråret 1839 blev Kopperholdt kommissionær for »Fædrelandet« i Åbenrå og bevarede denne stilling, medens det slesvigholstenske stormløb mod Fischers danske blad fandt sted under Kopperholdts kraftig deltagelse, lige til han i 1841 forlod Åbenrå⁶⁸.

Modsat den livlige politiske forbindelse mellem de liberale kredse i Åbenrå og Kongeriget var den tilsvarende kontakt med Holsten (Kiel) åbenbart meget svag. »Jeg korresponderer ikke med nogen dér«, skrev Kopperholdt 24. 12. 1838 til P. Hiort Lorenzen og bad ham skaffe oplysninger om, hvordan kielerne stillede sig til hans blad⁶⁹.

De liberale i Haderslev (Hiort Lorenzen), Sønderborg (Ahlmann) og Flensborg (Jochimsen og Bremer), for slet ikke at tale om de skriftkloge advokater i Slesvig, var dog de meningsfæller, man i Åbenrå kendte mest til, og blandt de nævnte jurister dominerede som nævnt overretsadvokat C. Heiberg, en gammel ven af den dansk-sindede professor Chr. Paulsen. Efterhånden som årene gik, blev påvirkningen fra Heiberg kraftigere, vejledningen mere indtrængende. Til det åndelige discipelforhold, hvori Kopperholdt stod til Heiberg, kom fra 1837 et politisk-praktisk, idet Kopperholdt betroede Heiberg varetagelsen af den juridiske side af konflikten om »Allgemeines Wochenblatt«. »Siden da har jeg ubetinget overgivet mig til hans førelse, og jeg vil også i fremtiden følge hans bedre indsigt«, skrev Kopperholdt 3. 12. 1838 til Hiort Lorenzen⁷⁰. Som følge af denne åndelige påvirkning og under indtryk af den politiske debat, der udviklede sig i og omkring stænderforsamlingen, blegnede helstatspatriotismen hos de liberale i Åbenrå til fordel for den langt mere aktuelle og levende slesvigholstenske fællesskabsfølelse.

I midten af 1830'erne bestod den liberale kerne i Åbenrå af en kreds af mænd tilhørende byens velhavende borgerskab. Det var delvis de samme, som allerede var kommet i søgelyset i forbindelse med Lornsen-røret i 1830, og de vedblev at indtage deres førende stilling lige til 1848, da de i ikke ringe grad blev fortrængt af mere radikale folk. Deres talsmand og naturlige centralskikkelse var ølbrygger og redaktør Hans Kopperholdt. Til hans nærmeste venner hørte købmændene Knud D. Dethlefsen og M. H. Lüders og bager Asmus Lorenzen. De blev alle, i henholdsvis 1824, 1831 og 1836, medlemmer af deputeretkollegiet; Dethlefsen var dettes formand fra 1839⁷¹. Af de tre synes navnlig Asmus Lorenzen at have stået Kopperholdt nær⁷². Nøje knyttet til disse mænd var også overretsadvokat Reuter og Kopperholdts svoger, skibsreder C. Bartelsen; af og til dukker også navnene A. H. Hartmeyer (deputeret borger 1821—39, rådmand 1839—50) og navnlig skipper og skibsreder Michael Jebsen (deputeret borger 1842—50) op i forbindelse med de andre.

En kreds af yngre, mere radikale liberale samlede sig om den i Sønderborg fødte købmand Lorenz Karberg (deputeret borger 1840—ca. 1849) og læge Gustav Paulsen, en søn af provst Paulsen. I december 1835 oprettede denne kreds, åbenbart for at have et legalt

samlingssted, den selskabelige forening »Concordia«. Medlemmerne var overvejende unge købmænd og kommis'er. Dens formand blev Gustav Paulsen, som i 1840 afløstes af Lorenz Karberg. Blandt medlemmerne finder man mænd som M. Marcus, F. C. Raben, Jürgen Lorentzen, Jacob Voetmann, Johannes Harboe og Detlev Damm, der i de følgende år alle fremtrådte som slesvigholstenske støtter. Gustav Paulsen synes at have været det åndelige midtpunkt i denne kreds, ligesom Kopperholdt i sin. Modsat Kopperholdt var Gustav Paulsen kun i ringe grad knyttet til Äbenrå. Han havde slået sig ned her som læge, fordi han håbede, at han i Slesvig var uden for rækkevidde af den preussiske undersøgelseskommision, som forfulgte de akademikere — bl. a. ham —, der som ledere af en forbudt, radikal »Burschenschaft« i Halle var anklaget for højforræderi. Gustav Paulsen tog dog ganske fejl, når han troede sig i sikkerhed i Äbenrå. I 1835 måtte han gentagne gange stille til forhør i Kiel⁷³. Den preussiske indflydelse rakte så vidt, at kancelliet i København, trods provst Paulsens energiske bestræbelser for at opnå mildnelse for sin søn, ophævede Gustav Paulsens konstituering som fysikus i Äbenrå (efter Neuber)⁷⁴. Vi finder hos Gustav Paulsen en tysk-slesvigholstensk indstilling, der står i tydelig modsætning til borgerskabets slesvigholstenske separatisme. I januar 1834 afviste han over for sin broder i Slesvig tanken om at tage kirurgeksamen i København for at blive regimentskirurg; han udbrød i den anledning: »For altså at blive ansat som læge i fædrelandet, ved det fædrelandske militær, er det ikke tilstrækkeligt, at man er eksamineret i fædrelandet, men man skal i et fremmed land, på et udenlandsk universitet underkaste sig en barbereksamen. Hvor er vi slesvigholstenerne dog lykkelige mennesker!«⁷⁵. Det tør trygt antages, at der på det tidspunkt ikke fandtes ti mennesker i Äbenrå, der havde givet Gustav Paulsen ret i, at Danmark var et fremmed land.

I den ældre generation var en ganske modsat opfattelse af Slesvigs stilling i monarkiet almindelig. Ingen anden end Gustav Paulsens fader, provst Peter Paulsen, gav i den slesvigske stænderforsamling tydeligt udtryk for dette syn. Den 7. juli 1836 motiverede professor Falck her i sit forslag om en forening af den slesvigske og den holstenske stænderforsamling, idet han dog ganske undgik en »slesvigholstensk« argumentation. Efter ham tog provst Paulsen ordet for at

Skibsreder, agent Jørgen Bruhn.
(Fot. efter 1850).

oplæse et indlæg, som forsamlingens vicepræsident, justitiarius Jaspersen (der var forhindret i at deltage) havde nedskrevet; han var så meget mere rede hertil, sagde han, som »han for største delen var i overensstemmelse med det«. Efter bl. a. at have fremhævet, at Jyske Lov var Slesvigs grundlov, medens Sachsenspiegel m. fl. var Holstens, gik han over til de langt vigtigere politiske forskelle mellem de to hertugdømmer. Slesvig var »fra gammel tid en integrerende del af den danske stat«, medens Holsten tilhørte det Tyske Forbund. »For hertugdømmet Slesvig ville enhver nærmere forbindelse med dette statsforbund altid forekomme ham skadelig [unzuträglich]«⁷⁰. Provst Paulsen stod i Åbenrå ikke alene med denne opfattelse. Sukkerraffinadør Andresen, der var byens repræsentant i stænderforsamlingen i 1836, havde åbenbart et lignende »slesvigsk«-helstatsligt standpunkt. I november 1839 foreslog kancellipræsident Otto Moltke kongen, at skibsreder Jørgen Bruhn fik titel af agent. I sin motivering skrev han, at Bruhn var Åbenrås største skibsreder, og at han »altid har holdt sig lige så fri for den nyhedssyge at betragte Slesvig som et fra

de danske stater afsondret land, som hans loyale indstilling har holdt ham fjernt fra de ultraliberales rumlerier [Umtriebe]«⁷⁷. Ved samme lejlighed udnævntes klejnsmed og deputeret borger Andreas Tyroll til dannebrogsmænd. Der blev ikke givet nogen politisk motivering for dette skridt, men fra Frederik Fischers breve vides det, at også Andreas Tyroll var antislesvigholstensk indstillet og nærmest må betegnes som dansksindet.

Det er tydeligt, at det er i de ældre og mere konservative⁷⁸ kredse, man finder fremhævelsen af Slesvigs tilhørsforhold til Danmark og ængstelsen ved en for nøje tilknytning til Holsten. For så vidt er billedet klart: en loyal, »slesvigsk« indstilling hos den ældre generation, en moderat slesvigholstenisme hos dem, der var kommet til politisk bevidsthed i forbindelse med Lornsens fremtræden, og en pro-tysk løsrivelseslinje hos de yngste. Det måtte herefter forudses, at den radikale retning i årenes løb ville gøre sig mere og mere gældende og forvandle Åbenrå til en tysk by, først politisk og kulturelt, og dernæst også i sproglig henseende. De følgende års politiske historie synes at bekræfte dette udviklingsskema. Åbenrå kom i offentlighedens bevidsthed til at stå som en klart »slesvigholstensk« by. Så meget større blev overraskelsen på såvel dansk som tysk side, da det i 1848-49 viste sig, at Åbenrå ikke blot havde et dansk parti, men at dette endog havde overvægt.

*

Stænderforfatningen gav i købstæderne valgret til borgere, der ejede en fast ejendom til mindst 1600 rbd., medens valgbarhed var betinget af en ejendom til mindst 3200 rbd. På dette grundlag fik kun 69 personer valgret i Åbenrå⁷⁹, men karakteristisk nok var der ingen, der antydede nogen utilfredshed med vælgerkredsens omfang. Af de 69 stemmeberettigede borgere var 34 købmænd, skibsredere, skippere o. l., 20 håndværkere o. l., 10 embedsmænd og intellektuelle, medens 5 tilhørte andre grupper eller er ubestemmelige.

Det første stændervalg i Åbenrå fandt sted den 2. september 1834. Vælgerne havde, som det var at vente, næsten ikke forberedt sig til valget. Af de 69 stemmeberettigede afgav 53 deres stemme (hver havde to stemmer, idet der også valgtes en suppleant). De faldt på ikke mindre end 13 kandidater, af hvilke 7 var udenbys. Kun bykollegiernes medlemmer havde tydelig nok truffet aftaler om, hvem de

ville give deres stemmer: alle magistratens medlemmer stemte på de to konservative kandidater: justitsråd Drøhse, Tønder, og agent Jensen, Flensborg; og 9 af de 10 deputerede borgere, der havde stemmeret, gav deres ene stemme til den liberale M. H. Lüders (der selv stemte på justitsråd Ahlmann fra Sønderborg og P. Hiort Lorenzen). Det højeste stemmetal fik Lüders (25 stemmer), det næsthøjeste (20 stemmer) den moderate sukkerraffinadør Andreas Andresen. Da Lüders, der nødig trådte offentlig frem, ikke modtog valget, blev Andresen Åbenrås første stænderdeputerede⁸⁰. De regeringstro kandidater Jensen og Drøhse fik henholdsvis 14 og 8 stemmer. De liberale stemmer blev afgivet meget spredt: den hjemlige Michael Jebsen fik hele 11 stemmer, og P. Hiort Lorenzen, de slesvigske liberales fører, ikke færre end 9, af hvilke de 8 udpegede ham som hovedkandidat (flere end nogen anden). Provst Paulsen blev en af de to kongevalgte repræsentanter for den slesvigske gejstlighed i Stænderforsamlingen.

Sukkerraffinadør Andresen var af den Paulsenske retning og følgelig ikke en mand efter de liberales ønske. De store problemer: skattebevillingsret, stændernes forening osv., holdt han sig borte fra og tog mest ordet i sager, der berørte Åbenrås materielle interesser, og da han endelig kom ind på storpolitiske problemer, var det for at foreslå oprettelse af en ny helstatsinstitution: han ville have statsgælden stillet under en folkevalgt »nationalforvaltning«⁸¹.

Kopperholdts ugeblad kritiserede Andresen, fordi han før sin afrejse til Slesvig kun havde rådført sig med de stemmeberettigede borgere. Nu krævede en række ikke-stemmeberettigede åbenråere i indlæg i bladet, at der blev afholdt et møde mellem Andresen og alle politisk interesserede borgere⁸². På Kristi himmelfartsdag (12. 5.) fandt det ønskede møde sted på rådhuset. Der blev her fremlagt og godkendt 5 petitioner til stænderforsamlingen. De 4 af dem er bevarret. Blandt de første underskrivere på hver petition finder man navnene på kendte liberale fra byen (Hartmeyer, Reuter, Dethlefsen osv.), og da en af petitionerne anmoder om forening af hertugdømmernes stænderforsamlinger og en anden om offentlige stændermøder, er man tilbøjelig til at antage dem for den liberale slesvigholstenismes første åbne fremstød i Åbenrå. En nærmere undersøgelse viser imidlertid noget andet.

For det første er ingen af petitionerne præget af »den slesvighol-

stenske lære«. Stænderforeningspetitionen er, i overensstemmelse med Falcks forslag i stænderforsamlingen, meget tilbageholdende og undlader at påberåbe sig en historisk ret. Man anfører ganske vist, at »samme bånd, sprog og skikke« gennem århundreder har forenet Slesvig og Holsten, men betoner især praktiske hensyn. Også dens slutord svarer til Falcks argumentation: »Og når begge hertugdømmer er forbundet under ét kongeligt kancelli, én provinsialregering, ligesom de har en fælles overappellationsret: hvorfor skulle så heller ikke begge hertugdømmers rådgivende stænder forenes?« »Det er det, vi endnu savner«, sagde Falck også to måneder senere som afslutning på sin forelæggelsestale⁸³. — I en anden petition, der opfordrede til at skaffe balance på budgettet ved hjælp af besparelser, røber sætningen om, at finanssagen ligger »slesvigeren og broderfolket i Holsten og i Danmark« mest på hjerte, forfatterens og underskrivernes slesvigsk-helstatstro indstilling. — Petitionen om offentlige stændermøder synes at rette en kritik mod Andresen. Underskriverne erklærer nemlig, at offentlige stændermøder ville gøre det muligt for vælgerne at kontrollere, om de havde valgt rigtigt eller ej; de ville derved få lejlighed til at undgå et fejlgreb i fremtiden. — Den fjerde petition, der vendte sig mod sporteltaksternes vilkårlige størrelse, luftede et af tidens mange reformkrav over for embedsmandsstyret.

For det andet blev petitionerne svigtet af de kredse, der siden var slesvigholstenismens sikre støtter. De fire petitioner fik næsten lige stor tilslutning, selv om det er karakteristisk, at 104 skrev under på sportelpetitionen, mens kun 92 krævede forening af de to stænderforsamlinger (de to andre petitioner fik hver 95 underskrifter). Af de 69 stændervalgberettigede — som ved senere valg næsten en bloc stemte på de slesvigholstenske kandidater — underskrev kun fra 9 til 16 personer disse petitioner. Ser man specielt på stænderforeningspetitionen, var kun de 14 underskrivere (=15%) skibsredere, købmænd o. l., medens 67 var håndværkere, og til disse skal man sikkert regne de fleste af de 9 underskrivere, der ikke har kunnet identificeres. Kun 2 hørte til gruppen »embedsmænd og intellektuelle«⁸⁴.

Det kan herudfra fastslås, at liberalismen i Åbenrå som aktiv politisk bevægelse først fremtrådte med et demokratisk reformprogram, der i første række tiltrak håndværkerne. For Åbenrås fra gammel tid dominerende slægter: skibsrederne osv., var der meget lidt tiltræk-

kende ved dette socialt betonedede program. For dem stod spørgsmålet om magten i staten som det afgørende. Deres tid var endnu ikke kommet, og derfor holdt de sig foreløbig tilbage.

På linje med disse petitioner lå også den aktion, der åbenbart i disse år har optaget Åbenrås borgere mere end de nævnte politiske problemer, en aktion for indførelse af almindeligt valg af deputeretskollegiets medlemmer. Kravet var så populært, at deputeretkollegiet 14. 1. 1835 enstemmigt tilsluttede sig dette »de dannede borgeres længe nærede ønske⁸⁵«. Aktionens leder var Kopperholdts ven, bager Asmus Lorenzen, på hvis initiativ der 12. 9. 1836 blev indsendt en af ikke mindre end 177 borgere underskrevet petition til gunst for denne reform til provinsialregeringen i Slesvig. Magistraten afpærede elegant fremstødet ved få dage senere, den 23. 9., at vælge den heftigt protesterende Asmus Lorenzen til deputeret borger⁸⁶. Ligesom hos magistraten blev forslaget mødt med en kold skulder af næsten hele skibsreder- og købmandsstanden. Kun de mest overbeviste liberale støttede det (bl. a. købmand B. B. Jessen, kaptajn M. Jebsen og advokat Reuter). Hos de stændervalgberettigede fik petitionen kun 19 underskrifter. Af de 177 underskrivere var 26 (=15%) skibsredere o. l., 3 intellektuelle og 120 håndværkere (+ 28 uidentificerede). Hvad enten det drejede sig om stændernes forening eller direkte valg af borgerrepræsentanter ydede skibsrederne og købmændene altså kun 15% af underskrifterne⁸⁷. Det politiske røre havde tydelig nok et for plebejisk præg for dem.

Lige siden Lornsens fremtræden i 1830 havde de liberale i Åbenrå altså været forkæmpere for en demokratisk reformbevægelse, hvis endelige mål vel var en forfatning — og her var en fællesforfatning for Slesvig og Holsten den mest nærliggende —, men som med deres afsky for »aristokratisme« og alle »stilstandsmænd« først og fremmest appellerede til håndværkerne. Så længe liberalismen bevarede dette stærkt demokratiske præg, fik den i købmandsstanden kun aktiv støtte hos nogle få idealister. Dette forhold forandrede sig først, da den almindelige udvikling i Slesvig trængte de demokratiske reformkrav i baggrunden til fordel for de statslige, nationale.

I Åbenrå forberedtes og fremmedes dette omsving af to konflikter, som i årene 1837—40 dominerede den politiske debat i byen:

regeringens kamp mod Kopperholdts ugeblad og striden mellem den konstituerede borgmester, Georg Schow, og de liberale.

Under den ældre borgmester Schows (Bendix Schows) milde tilsyn havde Kopperholdt haft lejlighed til at bringe forbavsende meget liberalt stof. Da bladet imidlertid i begyndelsen af 1835 bragte udførlige referater af pressesagen mod professor David, og den 5. 2. endog efter »Fædrelandet« gengav forsvarsskriftet for ham, blev det regeringen på Gottorp for meget. Den 10. 2. fik Schow i den anledning en tilrettevisning, og Kopperholdt måtte acceptere en forensur fra Schows side⁶⁶, men den har under hans stadig hyppigere sygdomsperioder næppe været synderlig effektiv.

Hvor stærkt spørgsmålet om trykkefriheden på denne lokale baggrund optog sindene, viste sig i det følgende år (1836), da en petition til stænderforsamlingen om opretholdelse af den lovlige pressefrihed i Slesvig fik ikke mindre end 152 underskrifter (til sammenligning skal anføres, at en tilsvarende petition fra Haderslev kun var underskrevet af 66 borgere). Tonen i petitionen var, ligesom i de andre åbenråske petitioner fra 1836, moderat liberal på basis af en slesvigsk-helstatslig patriotisme. Man mindede i petitionen om den liberalitet, der i sin tid var blevet vist pressen »i vort fædreland«, og håbede, »at den stat, som vi har den lykke at tilhøre«, igen måtte blive et forbillede for andre stater »og bringe, først vore brødre hinsides Ejderen, og siden måske hele det store ædle tyske folk [Volk der Deutschen] den så smerteligt savnede pressefrihed.« Blandt underskriverne var der 39 skibsredere og købmænd, 18 intellektuelle og 72 håndværkere (+23 uidentificerede). Købmandsstandens andel af underskrifterne nåede her på 26 %; sammen med de socialt lige stillede intellektuelle stammede endda 37,5 % af underskrifterne fra byens bedre borgerskab.

I 1837 forværredes borgmester Bendix Schows helbredstilstand så meget, at hans søn Georg Heinrich Leonhard Schow (1810—89), der gentagne gange havde assisteret faderen under sygdomsperioder, den 28. april 1837 blev konstitueret i den ældre Schows embeder⁶⁷. Georg Schow var blevet dimitteret fra skolen i Rendsborg, han havde studeret jura i Kiel og ved universiteter i Tyskland og var efter sin eksamen i 1832 blevet ansat som kancellist hos regeringen på Gottorp. Han var en meget begavet og dygtig ung mand, til hvem man

Borgmester Georg Schow.
(Fot. ca. 1855).

stillede store forventninger. Provst Paulsen udtalte sig gang på gang meget venligt om ham i sine breve. Georg Schow var imidlertid ikke mindre ærgerrig end begavet; han hældede altid til de magthavendes side, og da regeringen i disse år havde bekæmpelsen af de liberale øverst på sit program, var hans holdning givet. Det måtte yderligere styrke hans standhaftighed, at han ved at vinde sine foresattes bevågenhed kunne håbe på at bevare borgmesterembedet for sig. Ingen borgmester i Åbenrå havde i mands minde udøvet en så autoritært regimente, som det, han indledte i 1837. Med sit selvsikre og hovne væsen blev han en udfordring for hele det dominerende borgerskab i Åbenrå, og de liberales kamp mod ham fik derved karakter af et forsvaret for borgerskabets selvstyre. Hans faders fætter, L. N. Scheele, skrev i 1847, da han var regeringspræsident i Slesvig, til kancellipræsident Carl Moltke, at Schow i virkeligheden var »en harefod«, som altid havde sin fordel for øje⁰⁰. Som barnefødt i Åbenrå beherskede Schow selvfølgelig det danske sprog og talte det, efter hvad Fischer skrev i 1839, jævnlige⁰¹.

Allerede i juni 1837 indledtes det uundgåelige sammenstød mellem Kopperholdt og Georg Schow¹². Kopperholdt erklærede, at han ikke var forpligtet til at forelægge Schow bladet til censur før trykningen, og Schow svarede, at han så fra sin side ville forhindre bladet i at optage artikler om inden- og udenrigspolitik. Heri fik Schow foreløbig ikke støtte hos regeringen i Slesvig, der nøjedes med at true Kopperholdt med strengere forholdsregler, men ellers var han så god som sit ord: Hver gang han fandt en mislibig artikel i bladet, lod han hele oplaget beslaglægge. Den endelige afgørelse lå hos provinsialregeringen, men denne godkendte ufravigeligt Schows afgørelser, lykkelig over at råde over en så nidkær embedsmand. Beslaglæggelserne kunne ikke appelleres til nogen domstol, ja, Kopperholdt kunne ikke engang få oplyst, hvilken artikel der havde givet anledning til beslaglæggelsen. Vilkårigheden øgedes ved, at Schow, skønt part i sagen, uden tøven også greb ind i tilfælde, hvor hans egen person berørtes (nummeret for 6. 12. 1837 beslaglagdes f. eks., fordi det optoges af en fremstilling af konflikten mellem Kopperholdt og Schow)¹³. Beslaglæggelserne foretoges snart for artikler, der ansås for at omtale kongen uærbødigt, snart fordi Schow mente, at bladet havde fremdraget en politisk handling, der havde mishaget kongen, snart fordi det havde bragt oplysninger fra stænderforsamlingerne, som ikke fandtes i de officielle tidender, eller fordi det havde behandlet det statsretslige forhold mellem Kongeriget og Hertugdømmerne. I 1837 blev der beslaglagt 7 numre af bladet¹⁴. Da Kopperholdt i en audiens 21. november 1838 søgte tronfølgerens støtte til at få presesagerne afgjort ad rettens vej, overrakte han ham 19 beslaglagte numre af bladet¹⁵. Kort forinden, 30. oktober 1838, havde regeringen på Gottorp udtrykkelig forbudt Kopperholdt at bringe politiske efterretninger i sit blad. Kendelsen blev appelleret til kancelliet i København, men dette stadfæstede den 22. 1. 1839. Meddelelsen herom ville Kopperholdt have bragt sine læsere i et nummer, hvis hoved var omgivet af en sørgerand. Det blev selvfølgelig straks beslaglagt, og Schow foreslog nu, at privilegiet blev inddraget. De få numre af bladet, som endnu udkom, indeholdt, foruden nogle annoncer, overvejende fortegnelser over ankomne handelsrejsende. Til gengæld bevarede Kopperholdt sørgeranden. Schows forslag om inddragelse af privilegiet tiltrådtes af regeringen på Gottorp, derpå af kancelliet i

København, og 2. marts 1839 resolverede kongen, at Kopperholdts privilegium skulle kasseres⁷⁶. Sidste nummer af »Allgemeines Wochenblatt« var udkommet 20. februar. Fra juni 1837 til februar 1839 var mindst 30 numre af bladet blevet beslaglagt.

Den 11. marts 1839 meddelte Schow Kopperholdt kongens resolution, og nogle dage senere (16. 3.) gav Kopperholdt Hiort Lorenzen en skildring af denne scene. Den giver, bedre end alle historiske rekonstruktioner, et levende indtryk af det had, der rådede mellem de to parter i sagen: »Schow syntes at have tilsigtet en overraskelse og en ydmygende triumf, thi da min tjenestepige tilfældigvis kom på hans kontor, bad han hende helt i forbigående anmode mig om at komme til ham kl. halv et. Da jeg kom, var han der ikke; han havde imidlertid set mig komme, og han kom straks efter mig ind i værelset; han var i meget godt humør, hilste på mig og rakte mig, som var det en bagatel, regeringsreskriptet, mens han satte sig hen til protokollen. Jeg havde på et øjeblik løbet det igennem og gennemskuet ham, den skadefro djævel, og idet jeg straks igen rakte ham det, sagde jeg med ualmindelig vellykket forstillelse: Hr. borgmester, jeg skylder Dem endnu min tak for den attest, De var så elskværdig at udstede for mig fornylig osv., hvilket han besvarede på samme måde og derpå nedskrev et protokollat, som jeg underskrev, — hvormed sagen var afgjort. — Senere udtalte han til en fortrolig: Den fordømte . . . havde nær ødelagt spasen for os.«

Den årelange konflikt om »Allgemeines Wochenblatt« vakte opsigt overalt i landet. Kopperholdt kom i nøje forbindelse med Heiberg i Slesvig, der som hans sagfører forgæves søgte at opnå en afgørelse ved domstolene, han optog en udførlig korrespondance med Hiort Lorenzen i Haderslev og kom i kontakt med den unge Orla Lehmann, der fik sagen omtalt i »Kjøbenhavnsposten« og flere gange sendte Kopperholdt et stort antal af de pågældende numre af bladet til uddeling i Åbenrå og andetsteds i Nordslesvig⁷⁷. Kopperholdts ubøjelige holdning fremkaldte de liberales beundring. Hiort Lorenzen kaldte ham »der Märtyrer unserer Pressfreiheit« og søgte at få oprettet komiteer i de forskellige byer til pekuniær understøttelse af ham⁷⁸. Sagen blev i 1838 fremdraget i stænderforsamlingen af Hiort Lorenzen⁷⁹.

Kopperholdt fortjente i høj grad denne beundring. Vel kan det

økonomiske offer fra hans side ikke sammenlignes med Frederik Fischers årelange martyrium — Kopperholdt havde sit ølbryggeri at falde tilbage på —, men hvad angår uegennyttig og begejstret opoffelse for sagen, kan man rolig sidestille ham med Fischer. »Jeg er allerede kørt fast. Fra flere sider bliver jeg truet med retsanklager«, skrev han 30. 11. 1838 til Hiort Lorenzen, men da denne antydede muligheden af et tilbageslag fra Kopperholdts side, udtalte han 3. 12. 1838: »Mit livs eneste lykke, mine medborgeres agtelse og anerkendelse, vil jeg ikke lade opveje af guld og sølv.« Hans stejthed forøgedes af den anger, han følte, når han mindedes, hvordan han i 1830 havde ydmyget sig: »denne synd, som jeg begik i min politiske barndom, og som, uglemt, har forbitret hele mit liv«, hedder det i det lige nævnte brev. Den 29. 3. 1840 tilstod han over for Hiort Lorenzen: »Aldrig føler jeg dybere og smerteligere min uudslettelige gæld til fædrelandet, end når jeg offentlig roses på grund af pressesagen«.

Regeringens sejr i kampen mod Kopperholdts blad var smertelig for de liberale, men den forvandlede sig til et fundamentalt nederlag for dem, da forbudet kom til at afsløre, hvor lille de bevidst liberales kreds var, og med hvor ringe forståelse offentligheden fulgte Kopperholdts principkamp. »Læsernes flertal« — skrev Kopperholdt allerede 30. 11. 1838 til Hiort Lorenzen — »forstår ikke betydningen af de mange beslaglæggelser og bliver træt af dem. Mange er allerede faldet fra, og opsigelserne til nytår begynder allerede nu. Også annoncerne bliver af samme grund færre.« Åbenrås stænderrepræsentant, G. F. Claussen, opfordrede Kopperholdt til at give efter, da, som han skrev til Hiort Lorenzen, »den offentlige mening dog ikke ville vide tilbørligt at værdsætte hans undergang, og det ville hedde sig, at han halvvejs selv havde skylden . . . Jeg er overbevist om, at privilegiets kassation her slet ikke ville gøre nogen effekt . . . Man skal ikke blotte sin svaghed«. Det gik, som han og Heiberg havde frygtet. Blandt meningsfæller i de forskellige byer blev der indsamlet et beløb til dækning af Kopperholdts underskud, men den strøm af adresser til Kopperholdt, de liberale havde håbet på, udeblev ganske.

Sejren over »Allgemeines Wochenblatt« kunne kun opmuntre regeringen til at fortsætte sin kamp mod de liberale. Den var i Åbenrå

begyndt omtrent samtidig med den yngre Schows overtagelse af borgmesterstillingen, og dens mål var at forebygge enhver koordineret optræden fra liberal side og at forhindre de liberale i at blive et virkeligt landsparti. Her skal kun refereres de vigtigste etaper i Schows sammenstød med de liberale i Äbenrå.

I december 1837 var det med stort besvær lykkedes Kopperholdt at bevæge de 10 af deputeretkollegiets 12 medlemmer til at underskrive en petition om snarlig offentliggørelse af et detailleret statsbudget. Netop som en del af de deputerede borgere var forsamlet og havde fået forelæst petitionen, trådte Schow ind og formåede en del af de tilstedeværende til at udsætte beslutningen. Det viste sig nu til Kopperholdts ærgrelse umuligt at få den liberale majoritet i kollegiet genoprettet, og da Lüders, Asmus Lorenzen og A. H. Hartmeyer derpå indkaldte til et borgermøde om sagen den 31. december på rådhuset, nedlagde Schow forbud mod mødet, fordi hans samtykke ikke var blevet indhentet. På et møde få dage senere på gæstgivergården »Stadt Hamburg« mødte kun 30 borgere op; alle andre havde Schow skræmt bort med sin »hensynsløse vilkårlighed«, som Kopperholdt skrev¹⁰⁰.

I september 1838 gjaldt det for regeringen om at sætte bom for et ganske illegalt liberalt foretagende: En af overretsadvokat Gülich (suppleant til posten som Äbenrås stænderrepræsentant) forfattede adresse om skattebevillingsret skulle underskrives i de forskellige slesvigske byer og derpå tilstilles den holstenske (ikke den slesvigske!) stænderforsamling. Allerede den 19. september kunne Schow underrette regeringspræsident Spiess om aktionen, der forekom ham meget betænkelig, fordi overgangen fra fælles anmodning til fælles handling lå så nær. Han ville gå hemmeligt til værks, tilføjede han ugedagen efter; ikke engang til sin fader havde han røbet et ord om de planlagte forholdsregler. Samme dag (26. 9.) nægtede han at give de tre liberale deputerede borgere M. H. Lüders, I. C. Koch og Asmus Lorenzen tilladelse til at afholde et møde om adressen eller til at lade den cirkulere. Få dage efter forbød regeringen bladene at opfordre til underskrivelse af den. Den 30. september kapitulerede den liberale ledelse i Äbenrå (Asmus Lorenzen, Lüders, B. B. Jessen, Michael Jebesen, I. C. Koch, K. D. Dethlefsen, H. Gerecke og Kopperholdt):

man opgav underskriftindsamlingen og nøjedes med at underskrive en forklarende tilføjelse til adressen. Kopperholdt var ene om et forslag, hvorefter man skulle lade 40—50 borgere underskrive adressen i Ensted (uden for Åbenrå købstad og Åbenrå amt)¹⁰¹.

Kort efter Christian den 8.s tronbestigelse i december 1839 kom det til en ny konflikt mellem Schow og »demagogerne«. Schow afviste et fra liberal side fremført ønske om at måtte fremlægge en lykønskingsadresse på et møde på rådhuset, dels fordi han mente, det i virkeligheden drejede sig om en fællesadresse for flere byer, dels fordi man nægtede at gøre ham bekendt med adressens indhold. Dette skete den 20. december. Tre dage senere foretog Schow et dygtigt modtræk. Han forelagde bykollegierne en af ham selv forfattet adresse, der ifølge Kopperholdt var »mere liberalt holdt, end man skulle have tiltroet ham«. Kopperholdts svoger, C. Bartelsen, klarede delvis sagen for de deputerede borgere ved at få gennemført en udsettelse af den endelige beslutning, og på et møde hos Asmus Lorenzen samme aften besluttede deputeretkollegiets medlemmer enstemmigt at gå imod Schows forslag. Ikke desto mindre blev Schows adresse, foruden af magistraten, underskrevet af 5 deputerede borgere. De liberale lod imedens deres egen, af advokat Reuter forfattede adresse underskrive hos købmand Lüders, og afsendte den d. 25. 12., underskrevet af »borgerskabets kerne«, ialt 73 navne. Om dens indhold oplyste Schow, at den handlede om »pressefrihed, forening af Hertugdømmernes stænderforsamlinger og indrømmelse af skattebevillingsret — altså lutter dødfødte børn«¹⁰².

Schows konflikt med de liberale, der var begyndt som indgreb mod artikler i byens ugeblad, udviklede sig efterhånden til en bitter konflikt mellem deputeretkollegiet, som borgerskabets repræsentation, og den kongelige borgmester. Målet for det selvbevidste borgerskab måtte selvfølgelig være at slippe af med Schow igen. Forbitrelsen mod ham var så stor i disse kredse, at deputeretkollegiet allerede den 26. 11. 1838 — sikkert som hævn for Schows optræden mod skattebevillingsretspetitionen — satte al taktfølelse tilside og anmodede om, at kongen ved gamle Schows afgang ville gøre embedet som bysekretær til en selvstændig stilling (hvorved borgmesterstillingen økonomisk set ville blive meget mindre tillokkende). Den 19. august 1839 døde Bendix Schow; hans søn ansøgte få dage senere om at få

overdraget faderens stillinger, og 16. september fornyede deputeretkollegiet sin ansøgning fra november 1838.

Til støtte for Schows ansøgning havde der siden den 14. september blandt »de mindre intelligente klasser« — som deputeretkollegiet udtrykte sig — cirkuleret en adresse, en omstændighed, der ophidsede de liberale i højeste grad¹⁰³. Som modtræk bad Kopperholdt skriftligt Schow tillade cirkulation af et dokument, hvis underskrivere skulle forpligte sig til ikke at skrive under på den pro-Schow'ske adresse. Det hed i dokumentet, at denne adresse kun havde fundet gehør hos dem, »der har glemt, hvor mange gange og hvor hensynsløst den konstituerede borgmester har krænket borgernes første og helligste rettigheder . . ., hvordan han har . . . vist sig som afgjort modstander af den borgerlige frihed«. Dokumentet, hvis underskrivelse Schow ikke vovede at forbyde, bevirkede, at den angrebne adresse blev trukket tilbage. Efter således at have gjort sin nytte, blev dokumentet imidlertid ikke sat i cirkulation. Da deputeretkollegiet i stedet ville lade sin ansøgning af 16. 9. cirkulere til underskrivning blandt borgerne, nægtede Schow at godkende dette, idet det forekom ham upassende at forelægge borgerne en ansøgning, som man to gange havde fået afslag på. Schow indsendte uden videre deputeretkollegiets originale ansøgning som bilag til en forespørgsel hos den slesvigholstenske provinsregering, så at kollegiet måtte nøjes med at tilstille regeringen en kopi af sin ansøgning¹⁰⁴.

Schow fik selvfølgelig stillingen som borgmester i Åbenrå. Som kancelliet fremhævede i sin indstilling, havde han gjort sig bemærket »på det fordelagtigste . . . ved omtanke og karakterfasthed«, ligesom han »med iver« havde modvirket de bevægelsesbestræbelser, der var kommet til udtryk i Åbenrå. Samtidig imødekom man borgerskabet ved at udnævne en særlig bysekretær (borgmesterens løn blev sat tilsvarende i vejret ved hjælp af tilskud fra byens og kongens kasse). Den 29. februar 1840 forelå den kongelige resolution om Schows udnævnelse¹⁰⁵.

Schows sejr blev fuldstændig, da han den 19. maj 1840 højtideligt blev indsat i sit embede. Begge bykollegier deltog in pleno i en »komplet servil og royalistisk« fest til ære for Schow; der var strøet blomster i gaderne, og skyttelaugene paraderede. De liberale var blevet overrumplet, var alt hvad Kopperholdt kunne fremføre som und-

skyldning. Ved banketten måtte de endog bide i sig, at Neuber sang Schows pris med ord, der uden tvivl var ment som hån mod dem: »Willkommen uns in freier Bürger Mitte — Du selbst ein freier Mann!« Intet under, at Kopperholdt skrev til Hiort Lorenzen, at hvis det stod i hans magt, ville han »på stående fod vandre ud af byen for aldrig mere at se vor jammerlige ravnekrog [Schöppenstedt] igen«. De åbenråske liberales åndelige overhoved, Heiberg i Slesvig, var så indigneret, at han over for Kopperholdt udtrykte sin glæde over ikke at have søgt bysekretærstillingen i Åbenrå og sin faste beslutning om ikke at ville repræsentere Åbenrå i stænderforsamlingen¹⁰⁶.

Medens de liberale ved deres mangel på ryggrad bragte skam og skændsel over sig og deres sag, kunne Schow tillade sig åbenlyst at hylde de kredse af befolkningen, der havde stået på hans parti under konflikten med de liberale, og som deputeretkollegiet havde stemplet som »mindre intelligente«. Det var byens håndværkere, repræsenteret af Skyttelaug^{et}, som de førende håndværkere var medlemmer af. Deputeretkollegiets tre håndværkere — Andreas Tyroll og C. C. Garben (begge medlemmer af skyttelaug^{et}) samt kollegiets ældste medlem, Paul Davidsen — havde ikke underskrevet deputeretkollegiets klager over Schow i 1839, og det var åbenbart de samme folk, der havde stået bag underskriftindsamlingen til fordel for Schow. Da det blev kendt, at Schow skulle indsættes i sit embede, samledes Skyttelaug^{et} 9. 5. 1840 til et møde. Man besluttede at paradere for borgmesteren, »da denne allerede gennem sin treårige embedsførelse for sin salig fader har erhvervet vor kærlighed og agtelse«. På selve festdagen, den 19., blev der fra skyttelaugets side holdt en lykønsningstale for Schow, hvori det hed: »Måtte De altid forefinde rolige, ordenselskende og for almenvællet virksomme borgere«. Herpå svarede Schow: »Jeg har ofte udtalt det og gentager det endnu engang, at jeg gerne dvæler i Deres midte, thi jeg betragter Skyttelaug^{et} som håndværkerstandens kerne, ja, jeg anser det for borgerskabets kerne«¹⁰⁷.

Året efter besegledes den demokratiske liberalismes nederlag ved Hans Kopperholdts bortrejse fra Åbenrå. I september 1841 flyttede han til Hamborg, hvor han sammen med sin søn overtog et bryggeri¹⁰⁸.

Men havde de liberale end mistet en stor del af byens småborgere, havde de til gengæld trukket næsten hele Åbenrås overklasse over på deres side. Medens det liberale parti i Åbenrå før 1840 havde været talsmand for de mange hjemmegroede reformønsker, der havde vokset sig stærke i de tyve stilstandsår fra 1814 til 1834, blev det nu en del af den slesvigholstenske konstitutionelle bevægelse.

Gennem konflikten om Kopperholdts blad var de åbenråske liberale for alvor kommet i kontakt med de slesvigholstenske ledere; de fik støtte og hjælp fra dem og følte sig til gengæld forpligtet til at tage mod deres råd og vejledning. Misfornøjelsen med den alt for moderate stænderdeputerede, Andresen, var jo allerede tydelig i 1836. Det gjaldt nu om at få ham til at trække sig tilbage før stændersamlingen i 1838. Man sporer i brevene i P. Hiort Lorenzens privatarkiv, hvordan der blev arbejdet bag kulisserne. »Kan De ikke stimulere Andresen eller gøre ham helvede hedt, så han takker af«, skrev således G. F. Claussen 28. 3. 1838 til Hiort Lorenzen. Det lykkedes de liberale koryfæer at gøre Andresen mør. 11. 4. 1838 indeholdt »Allgemeines Wochenblatt« en notits om, at han trak sig tilbage. De åbenråske vælgere blev nu bearbejdet både af den faste liberale stok i Åbenrå og af de vise mænd i Slesvig. Der skulle vælges ikke en repræsentant for Åbenrå, men en pålidelig talsmand for den konstitutionelle slesvigholstenisme. Valget faldt på den nævnte G. F. Claussen (1806—90), der ikke havde nogen personlig forbindelse med Åbenrå, men nok med Heiberg og Reiche i Slesvig og P. Hiort Lorenzen i Haderslev. »Tak advokat Reiche for hans brev til Reuter, som denne har overladt mig til brug, og som er en sand madding for åbenråerne — skrev Kopperholdt 11. 6. 1838 (dagen før valget) til Hiort Lorenzen. — Med det, Heibergs brev og Deres brev er den deputerede sikker nok [»wird der Abgeordnete gemacht«]. Selv Andresen er omvendt«. Som ultraliberal, hed det 16.11 samme år i en af kancellipræsident Moltke forfattet betænkning, »er han (Claussen) ved hjælp af intriger blevet valgt til stænderdeputeret for Åbenrå, uden . . . at hans vælgere personligt kendte ham«!¹⁰⁰

Ved det ekstraordinære valg den 12. juni 1838 blev de liberales kandidater valgt: overretssekretær Claussen fik 28 stemmer, og overretsadvokat J. G. Th. Gülich (ligeledes fra Slesvig) 25 stemmer. De moderates kandidater var imidlertid tæt i hælene på dem: overrets-

advokat Gottfriedsen fra Haderslev fik 21 stemmer, toldforvalter Hansen fra Åbenrå (borgmester Bendix Schows svigersøn) 20 stemmer. Kun halvdelen af de deputerede borgere stemte på den sejrende kombination Claussen—Gulich; af de resterende 6 var én ikke stemmeberettiget, én stemte ikke; men de resterende fire gav alle Gottfriedsen deres ene stemme; til forskel fra magistraten undlod de dog at stemme på toldforvalter Hansen. Blandt disse moderate var ikke alene Andreas Andresen (der altså alligevel ikke var omvendt), men også Jürgen Ahlmann og A. H. Hartmeyer, der ellers regnedes med til det liberale parti. Af 77 stemmeberettigede stemte kun 55. Stemmerne var i det væsentlige samlede om de 4 nævnte kandidater; 4 andre fik tilsammen 6 stemmer.

De liberales sejr betød ikke en sejr for slesvigholstenere over helstatsfolk. Alle de fire hovedkandidater var tilhængere af en slesvigholstensk forfatning og var overbevist om, at Hertugdømmernes indbyggere, modsat Kongerigets, havde et juridisk krav på en sådan. Forskellen mellem dem gjaldt de principper, hvorpå en sådan forfatning skulle hvile. Helstatshensynet var, selv hos de konservative, trængt i baggrunden.

Den slesvigholstenske retnings dominans fremtrådte tydeligt i den petition om en forenet slesvigholstensk stænderforsamling med skattebevillingsret, som den 21. maj 1838 var blevet indsendt til stænderforsamlingen i Slesvig. Heri blev stænderforsamlingen bedt om at andrage om en slesvigholstensk forfatning »i overensstemmelse med de retsligt endnu bestående landsrettigheder . . . hos Hans Majestæt Kongen, deres hertug«. Forslaget om stændernes forening, hed det i motiveringen, var i 1836 blevet anbefalet af stænderkomiteen af »hensigtsmæssighedsgrunde«. Nu burde stænderne også rejse spørgsmålet ud fra den betragtning, at »de to hertugdømmers forening, således som det er landene Slesvigs og Holstens ældste, skriftligt garanterede [»urkundlich verbürgte«] forfatningsret, også stedse har stået sin prøve som det sikreste grundlag for landets almene vel.« Der henvises dernæst som bevis til Dahlmanns »Politik«, § 198. Endelig kræver man ophævelse af den fælles finansforvaltning for Kongeriget og Hertugdømmerne og henviser i den forbindelse til Norges »lykkelige finanstilstand efter adskillelsen fra Danmark«.

Modsat petitionerne i 1836 var denne petition såvel som den ne-

denfor omtalte pressefrihedspetition ikke forfattet i Åbenrå. G. F. Claussen havde på Kopperholdts anmodning skrevet stænderforeningspetitionen, og Heiberg sendte den kort før valget til Kopperholdt¹¹⁰. For åbenråerne var det unægteligt nye politiske toner, og de fremkaldte da også en ganske anden reaktion hos borgerne. Stænderforeningspetitionen fik 30 underskrifter flere end den tilsvarende i 1836 (122 mod 92), men de fordelte sig helt anderledes. Medens petitionen fra 1836 kun var blevet underskrevet af 14 skibsredere o. l. (15⁰/o), var der i 1838 46 skibsredere o. l. (37,5⁰/o), der skrev under. Af intelligensen underskrev i 1836 2, i 1838 12. Antallet af håndværker-underskrifter var derimod dalet både absolut og procentvis: i 1836: 67=72,5⁰/o, i 1838: 50=41⁰/o. Den afgørende forskydning fra 1836 til 1838 består altså i håndværkernes svigten og overklassens (skibsredernes og intelligensens) tilslutning til forfatningskravet: i 1836 var stænderforeningspetitionen blevet underskrevet af over 4 gange så mange håndværkere som overklasserepræsentanter (67 mod 16); i 1838 var overvægten på overklassens side (58, mod 50 håndværkere). De uidentificerede underskrifter udgør i begge tilfælde 10⁰/o.

Pressefrihedspetitionen blev underskrevet samme dag og af næsten de samme personer (2 håndværkere færre, 4 købmænd flere). Man krævede heri pressesagerne afgjort ved domstolene.

I stænderforsamlingen i Slesvig fik Åbenrås nye repræsentant allerede den 23. 7. 1838 lejlighed til at hæve den slesvigholstenske fane, idet han i stedet for den forhindrede Berwald motiverede dennes forslag om skattebevillingsret for en forenet slesvigholstensk stænderforsamling¹¹¹. Derimod tav han, skønt indfødt nordslesviger, under behandlingen af forslaget om indførelse af dansk øvrighedsprog i Nordslesvig.

Kort tid efter stændermødets afslutning blev Åbenrås deputerede, G. F. Claussen, og hans suppleant, Gülich, inviteret til en banket i Åbenrå. Festen fandt sted på rådhuset den 10. september og overværedes af 50—60 borgere. Tonen blev anslået af Claussen, der som første taler talte for »tidssvarende genoprettelse af det udelte Slesvig-Holstens forfatningsmæssige rettigheder«. Kort efter tog han igen ordet; denne gang for at mindes Lornsen, »den mand, der fjernt fra hjemmets jord, ensom og forladt har fundet sin tidlige grav ved

Genfer-søen, og hvis navn stedse vil være uforglemmeligt for slesvigholstenerne.« Advokat Reuter holdt flere skåltaler. Han mindedes navnlig byens anmodning fra 1816 »om styrkelse af båndet mellem Slesvig og Holsten«, som han sagde, og opfordrede i den forbindelse til adskillelse af Kongerigets og Hertugdømmernes finanser. Han tilføjede imidlertid: »Lad ingen misforstå dette! Enhver, der forstår og vil, hvad der gavner fædrelandet, kan visselig kun ønske, at forbindelsen med Danmark under den oldenborgske herskerslægt bliver opretholdt, at det bånd forbliver fast, som knytter os sammen med et folk, der er stærkt i sin nationalitet, der har taget et mandigt skridt fremad på frihedens bane, og hvis repræsentanter i Roskilde, blandt hvilke der er så mange brave kæmper, har lyst for os med et opmuntrende forbillede. Derfor et glad leveråb for det vakre danske folk og Slesvig-Holstens forbindelse med det danske folk under den oldenborgske herskerslægt indtil de fjerneste tider!« Gülich tilsluttede sig straks dette vidnesbyrd om, at de slesvigholstenske forfatningsbestræbelser ikke rummede nogen danskfjendtlighed: »Ganske vist kommer jeg fra Slesvigs sydlige del — sagde han —, men jeg har gerne skålet på det vakre danske folks vel«. Det var også i dette venskabs ånd, at man ikke alene skålede for Dahlmann og Falck, men også for A. S. Ørsted og Algreen Ussing. For så vidt var ånden på denne banket ikke synderlig forskellig fra den, der havde hersket ved stænderfesten i Åbenrå i 1836. Varslet om de følgende års tiltagende spænding mellem dansk og tysk kom fra advokat Gülich: »Desværre — sagde han i sin omtale af danskerne — bestræber et parti sig for at udså tvedragtens sæd mellem nabo-folk, som mere end nogensinde netop har anledning til at være enige.« Det var også Gülich, som, inden festen sluttede, nåede at udbringe »Dem grossen Deutschland ein dreifaches Hoch!«¹¹²

Den åbenråske stænderforeningspetition, G. F. Claussens valg til stænderdeputeret og festen for ham og Gülich er vidnesbyrd om, at året 1838 markerer den liberale slesvigholstenismes gennembrud i Åbenrå. I 1839 kunne regeringen vel notere en betydningsfuld sejr ved forbudet mod byens liberale ugeblad, men i deputeretkollegiet styrkede de liberale yderligere deres stilling, idet Knud D. Dethlefsen 2. februar 1839 blev valgt til formand efter den regeringstro Paul Davidsen¹¹³. Overklassens tilslutning til det slesvigholstenske

forfatningskrav fjernede imidlertid flertallet af håndværkerne fra de liberales rækker. For dem var målet ikke en forfatning, men sociale og demokratiske reformer. I begyndelsen af 1840 stod de liberale i Åbenrå isolerede fra indbyggernes store flertal. Da vendte den danske nationalbevægelses opdukken fuldstændig op og ned på de politiske styrkers fordeling.

De liberale og danskheden 1839–40

I de liberale slesvigholsteneres program var der ikke plads til det nationale problem. Det var et program for »de dannede« — ikke for »folket« —, og mellem de dannede af alle nationer var der, som Michelsen skrev i 1830, en »præstabiliseret harmoni«. Dette kosmopolitiske grundsyn harmonerede uden videre med den dansk-tyske helstat, og ud fra det kunne man tillade sig at se helt bort fra, at der boede både dansk, tysk og frisisk talende mennesker i Hertugdømmerne. Når Slesvig-Holsten alligevel udgjorde en helhed, forskellig fra Kongeriget, var det i kraft af sit fælles retssystem, og en selvstændig »nationalitet« ville det blive takket være sin kommende frie forfatning. Når man frejdigt talte om »de tyske hertugdømmer«, skete det under henvisning til deres tyske retssprog. Folkesprogene havde de liberale intet tilovers for. De ville forsvinde, efterhånden som civilisationen skred frem. Et folkesprog som det danske i Nord-slesvig skulle have lov til frit at udfolde sig i den lave, folkelige sfære, men det kunne umuligt tillades det at blive ligeberettiget med det tyske statssprog; noget sådant ville, som Heiberg i 1840 skrev til Kopperholdt¹¹, være »et politisk mord«.

Efterslægten har ikke svært ved at se, at denne slesvigholstenisme var en skrivebordsteori, der måtte komme til kort over for den historiske udvikling, men det kan ikke nægtes, at den fortrinligt stemte overens med de politiske forhold i Slesvig i 1830'erne. Den appellerede til borgerskabet og den borgerlige intelligens — som var de eneste samfundslag, der tillagde en fri forfatning afgørende betydning —, og den gjorde det for en tid muligt at virke for moderne politiske forhold uden at lade sig forvirre af hensynet til Slesvigs brogede sproglige og nationale forhold.

Den sproglige og nationale indifferens, der karakteriserede borgerskabet, var en nødvendig forudsætning for en rolig konstitutionel

forslag, der forudsatte en vidtgående revision af den slesvigholstenske politik. Der skulle oprettes en alliance mellem de liberale i Kongeriget og i Hertugdømmerne på basis af, at de liberale i Hertugdømmerne gik ind for de danske sprogkrav i Nordslesvig, medens de kongerigske liberale indstillede støtten til det danske parti, der var under dannelse i Nordslesvig. Programmets helstatspræg er åbenbar og viser, hvor langt de nordslesvigske slesvigholstenere var fra at ønske en afbrydelse af forbindelsen med Danmark. Tanken om et sådant forbund var uden tvivl opstået hos Kopperholdt ved læsningen af det »højest interessante brev« — som Kopperholdt kaldte det¹²⁰ — fra Orla Lehmann til P. Hiort Lorenzen (februar 1839)¹²¹, i hvilket Lehmann i højstemte udtryk bedyrede, at hans omsorg for det danske sprog i Slesvig var rent menneskeligt, ikke politisk motiveret, og erklærede sig beredt til samvirke for indførelse af en sand forfatning. »Det kan kun føre til noget godt, hvis mænd som De og L. på denne måde kommer til en forståelse«, skrev Kopperholdt i den anledning til Hiort Lorenzen¹²⁰.

Således tilskyndet sendte Hiort Lorenzen 22. 2. 1839 Lehmann en åbenhjertig politisk trosbekendelse, hvori han på den ene side afviste al tale om tysk voldsherredømme i Slesvig, men på den anden side understregede sin modstand mod Hertugdømmernes adskillelse fra Danmark¹²². Kopperholdt blev af Hiort Lorenzen nøje underrettet om sagens udvikling, og sandsynligvis er alle koncepter til Hiort Lorenzens breve og Lehmanns svarskrivelser blevet forelagt ham¹²³. Da Hiort Lorenzens brev af 22. 2. ikke fremkaldte nogen reaktion fra »vor fortræffelige Lehmann«, blev Kopperholdt mere og mere ængstelig og utålmodig. »Gid dog Lehmann snart ville udtale sig åbent og ærligt til Dem, så vi ved, hvor vi har ham«, skrev han 7. 4. I sit næste brev, den 15. 4., understregede Kopperholdt påny sit ønske om at få sprogstriden bilagt: »Jeg har ofte tænkt på, om det til syvende og sidst ikke ville være tilrådeligt og politisk klogt ikke alene at lade al opposition falde med hensyn til sproget, men også beredvilligt og oprigtigt at fremme enhver foranstaltning i så henseende, som hviler på retfærdighed og billighed«. På basis heraf, mente Kopperholdt, skulle det ikke være »helt vanskeligt« at få den ovenfor omtalte alliance med Lehmann i stand.

Hiort Lorenzen lod påny sine skridt lede af Kopperholdt. Han

forfattede en udførlig skrivelse til Lehmann, hvori han fremhævede det synspunkt, at alle »Dannevirke«s bestræbelser kun ville fremme tanken om Hertugdømmernes adskillelse fra Danmark. Koncepten sendte han til Kopperholdt, og den 19. 4. svarede denne, at han med fornøjelse kunne underskrive hver stavelse i den. Men, fortsatte han, brevets 3. ark burde omarbejdes. Hiort Lorenzen burde afbryde brevet og fortsætte det under en ny dato og på tysk (»for at bevare endnu mere frihed i udtrykket«). Kopperholdt gav dernæst instruks om, hvad der skulle stå i dette afgørende slutafsnit, både hvad indholdet og stilen angår. »Jeg anser det ikke for helt umuligt at påvirke Lehmanns fyrige og tilsyneladende ædle karakter, hvis ikke han uigenkaldeligt har forskrevet sig til den listige politiks djævel«. Hiort Lorenzen rettede sig nøje efter Kopperholdt. I hans brev til Lehmann¹²⁴ finder man den foreslåede afbrydelse af brevet og overgangen til tysk, og alliancetilbudet og andre sætninger er formuleret næsten ordret som i Kopperholdts brev til Hiort Lorenzen.

I sit svar¹²⁵ gjorde Orla Lehmann tydeligt rede for sine alliancevilkår: Slesvig skulle foreløbig vogte sin selvstændighed over for såvel Kongeriget som Holsten. Vi ved ikke, hvad Hiort Lorenzen eller Kopperholdt mente om denne betingelse, men man tager næppe fejl, når man mener, at de fandt forslaget overvejelse værd. Hovedanstødsstenen var for dem, at en liberal politik på grundlag af Slesvigs selvstændighed måtte medføre opgivelse af fiktionen om Hertugdømmernes landsprivilegier. Men hvordan skulle man så nå frem til den ønskede frie forfatning?

Mens de liberale i Flensborg, Åbenrå og Haderslev var optaget af disse overvejelser, blev tingene pludselig sat på spidsen, da de førende liberale i Holsten — kredsen omkring Olshausen og hans »Kieler Correspondenz-Blatt« — forkastede hele slesvigholstenismen, dvs. tanken om Hertugdømmernes selvstændighed og deres historisk begrundede forfatningskrav.

Ligesom Lehmann fra København havde tilråbt Slesvigs liberale en opfordring til at indtage en selvstændig stilling mellem Kongeriget og Holsten, indtil deres nationale forhold var afklarede, skrev Olshausen som fører for den nyholstenske retning: »Lad Slesvig blive liggende i midten som et neutralt land, indtil indbyggernes eget behov fører dem til at træffe en afgørelse for nord eller syd. . .¹²⁶

I national henseende er slesvigerne *som sådanne* slet intet, ligesom de heller ikke som slesvigholstenere ville være noget, hvis man vil lægge i dette navn, at de hverken er tyske eller danske». Den nye retnings synspunkter var først kommet til orde i en protest mod artiklen »Die Poesie, ein Theil der Cultur« i Heibergs »Schleswig-Holsteinische Blätter«¹²⁷. Denne artikel viste, skrev Olshausen, »hvor uudslukkelig den modvilje, ja, jeg tør vel sige *fordom* er, som mange slesvigere stadig nærer mod en nærmere forbindelse med vort store tyske fædreland«.

På baggrund af deres i forvejen usikre stilling virkede nyholstenismen som et sandt chok på Nordslesvigs liberale. Da Hiort Lorenzen på et tidligt tidspunkt havde givet Kopperholdt en rigtig tolkning af indholdet af artiklerne i »Kieler Correspondenz-Blatt«, nægtede Kopperholdt at tro ham¹²⁸. En halv snes dage efter skrev han til Hiort Lorenzen: »Underlige følelser af meget blandet art bevæger mit indre ved tanken om den totale adspaltelse af vore fædrelandske forhold . . . Smerte og bitterhed udgør hovedvirkningen . . . Det er sandt, når De siger, at de [holstenerne] rent har slået oppositionen ihjel og fuldstændig har prisgivet os vilkårligheden«. Når man tænkte på alt det, Hiort Lorenzen havde gjort for den slesvigholstenske forfatningssag, fortsatte Kopperholdt, kunne man forstå, i hvor høj grad denne underlige begivenhed først og fremmest måtte afficere ham. Hvad mon Olshausen, Claussen, Heiberg og Hansen (redaktøren af ugebladet i Eckernförde) siger? spurgte Kopperholdt til slut.

Få dage efter kom der brev fra Heiberg, hvori denne tog stilling til nyholstenismen, og Kopperholdt lod straks brevet gå videre til Hiort Lorenzen¹²⁹. En optagelse i det Tyske Forbund kunne være ønskelig, skrev Heiberg, men sagen lod sig ikke realisere, da »folket ikke har sympati for det Tyske Forbund, men nok for Holsten og Slesvig-Holstens enhed«. I det hele taget går Heibergs fortrydelighed over folkets kølige holdning til liberalismen som en rød tråd gennem brevet. »Sig mig, hvad Nordslesvig vil og ønsker, repræsenteret af sine dannede indbyggere, thi folket er for det meste passivt . . . Hvad nu Dem angår, så har De opofret Dem for vor presse. Og hvordan opfører folket sig nu?«

Medens Heiberg i betragtning af slesvigernes afvisende holdning

over for Tyskland kun kunne anbefale en fortsættelse af den gamle kurs, lød der ganske andre toner i det brev, Olshausen den 22. 6. 1839 sendte til Hiort Lorenzen. »Af Tyskland afhænger vor skæbne«, skrev han, ligesom han i »Kieler Correspondenz-Blatt« den 11. 5. havde fremsat parolen: »Tyskland altid og først — så Slesvig-Holsten«. Han så med glæde på koncentrationsprocessen i Tyskland, forudså et skarpt skel mellem Danmark og Tyskland og regnede med, at Preussen ville støtte holstenernes løsrivelsesbestræbelser. Hvad Slesvig angik, anså han en deling for mulig.

Disse ulykkesbudskaber fremkaldte en langvarig krise hos de slesvigske gammelliberale, en krise, der først fandt sin foreløbige afslutning, da Hiort Lorenzen i august 1840 forkyndte sin afstandtagen fra slesvigholstenismen. Krisen var fremkaldt af sprogstriden. De liberale i Slesvig havde hidtil efter gammel tradition helt negligeret nationalitetsproblemet, og de havde kunnet gøre det, fordi deres politiske program kun henvendte sig til »de dannede« i byerne, ikke til »folket«. Da sprogrøret udviklede sig til en folkelig rejsning, søgte de liberale i Nordslesvig først ved sproglige indrømmelser, siden gennem en alliance med kongerigets liberale at få sprogstriden bilagt i en fart, så forfatningskampen kunne fortsætte med fuld tilslutning fra såvel tysktalende som dansktalende slesvigere. I stedet fik de fra deres meningsfæller i såvel nord som syd at vide, at Slesvigs nationale tvedelthed umuliggjorde en løsning af forfatningsspørgsmålet på det hidtidige grundlag. Slesvig måtte vælge mellem Danmark og Tyskland. Et selvstændigt Slesvigholsten var en kimære. Intet under, at Nordslesvigs liberale var ved at opgive ævred. I henved tre måneder, fra juni til september 1839, indstillede Kopperholdt i fortvivelse over »vore trøstesløse indre tilstande« sin brevveksling med Hiort Lorenzen; og denne skrev den 26. juli til Lehmann: »Da overhovedet det konstitutionelle parti i Hertugdømmerne nu ikke alene er splittet, men også lammet gennem folkets apati, så vil jeg trække mig helt tilbage fra alle konstitutionelle bestræbelser«¹³⁰.

Udtalelsen vidner om, at omvæltningen af de gamle, fortrolige forestillinger knuste al handlekraft hos de liberale i Nordslesvig. Det fremgår dog af spredte bemærkninger i Kopperholdts breve, at spekulationer over den politik, der skulle følges i fremtiden, fortsat

optog dem. I forbindelse med Frederik den 6.s død synes Hiort Lorenzen at have fremført tanken om en forening med et konstitutionelt Danmark og opfordret til en drøftelse herom mellem Slesvigs liberale førere. G. F. Claussen mente imidlertid, at man hellere skulle stræbe efter at få anerkendt, hvad man havde¹³¹.

Kopperholdt søgte imens at holde alle døre åbne og fastholdt den gamle danskvenlige kurs. Dette kom for dagen, da det den 29. 1. 1840 lykkedes Kopperholdt at få oprettet en liberal forening, »Bürgerverein«, efter Slesvigs og Haderslevs forbillede. Beslutningen om stiftelsen blev truffet den 11. 1. 1840, da den liberale kerne i Åbenrå var samlet hos Kopperholdt for at høre, hvad »Fædrelandet« den 8. 1. havde meddelt om Åbenrås liberale adresse til Christian den 8. Foreningen skulle ikke mindst virke som læseforening, og man besluttede på Kopperholdts forslag at anskaffe den udkomne 1. del af Dahlmanns Danmarkshistorie. Lovenes paragraf 1 betonedede tydeligt foreningens danskvenlige slesvigholstenisme: »Foreningens formål er at give borgeren i stat og by lejlighed til gennem skrift og tale at skaffe sig mere og mere oplysning om fædrelandets og dets forbundne Danmarks offentlige anliggender«. Blandt de 25 medlemmer, som »Bürgerverein« foreløbig havde, fremhævede Kopperholdt de »frisindede« deputerede borgere samt dr. Paulsen, advokat Reuter, dr. Maack og, »som den ivrigste og og virksomste af alle«, den unge købmand Karberg.

De åbenråske liberales overvejelser med hensyn til den holdning, de skulle indtage til den danske bevægelse i Nordslesvig og de liberale i Kongeriget, var endnu ikke afsluttet, da Frederik Fischer den 4. marts 1840 lod en skrivelse følge med sit ugeblad, hvori han meddelte, at det fra 1. april 1840 ville udkomme på dansk. Oplysningen fremkaldte, som Fischer 19. 3. skrev til Flor, »en fandens alarm« hos det liberale borgerskab. »Tvedragtens djævel« stak nu også hovedet frem i Åbenrå og gjorde ende på den nationale idyl i denne by. Medens Fischers tyskskrevne ugeblad havde mødt relativ velvilje fra liberal side, opfattede de »Ugeblad for Aabenraa« som en absolutistisk udfordring og et kongerigsk forsøg på at splitte Slesvigholsten. Alt blev sat ind for at knuse Fischer. Kopperholdt indvilligede i sagens interesse i at indsende en ansøgning om et tysk ugeblad under sin redaktion, men samtidig gik han og hans venner i gang med at

realisere Hiort Lorenzens plan om at gøre det gamle Haderslev-blad »Lyna«, som Hiort Lorenzen nu redigerede¹³², til liberalt organ for både Haderslev og Åbenrå. Planen så i begyndelsen ud til at skulle lykkes fuldstændigt¹³³. Samtidig var Kopperholdt under kraftig påvirkning fra Heiberg, der ikke kunne tænke sig nogen afvigelse fra det gamle slesvigholstenske program, og talte til Kopperholdt om »kamp mellem tyske og danske interesser, Slesvig-Holstens udskillelse og enhed«. Lehmann, og dermed de danske liberale, stod nu i et andet lys for Kopperholdt. Han skrev advarende til Hiort Lorenzen: »Jeg har fået Lehmanns portræt, og man måtte være blind, hvis man blot et øjeblik kunne tage fejl af den snedige politiker«.

Den voldsomme harme over Fischers danske blad betød dog ikke, at de liberale i Åbenrå opgav håbet om at komme til en forståelse med meningsfællerne i Kongeriget — ingen af dem troede vel, at Fischer kunne klare sig over for hele borgerskabets stormløb mod ham. Kopperholdt korresponderede fortsat med Orla Lehmann¹³⁴.

Da underskrev kongen den 14. maj 1840 sprogreskriptet, der fra 1. januar 1841 gjorde dansk til øvrigheds- og retssprog i de nordslesvigske landdistrikter. Denne skelsættende reform blev altså ikke, således som de nordslesvigske liberale havde håbet, en frugt af det liberale partis bestræbelser og grundlaget for deres fælles kamp mod absolutismen, den kom tværtimod til at demonstrere kongemagtens understøttelse af de forhadte »dannevirklere«. Vandene skiltes. En kamp for de liberale idealer på grundlag af de tyske og danske elementers ligeberettigelse, eller opretholdelse af kravet om et tyskstyret Slesvigholsten.

Peter Hiort Lorenzen valgte den dansk-slesvigske løsning. Den 27. 5. 1840 opfordrede »Fædrelandet« til sammenslutning af Kongerigets og Slesvigs stænderforsamlinger til én forsamling med skattebevillingsret. »Antidansk tendens i Slesvig vil blive en grav for den politiske friheds udvikling der og i Danmark«, hed det. På den anden side kunne man ikke forvente, at slesvigerne skulle »opofre deres provinsielle selvstændighed« og »give slip på den holstenske sympati«, med mindre deres tilnærmelse til Danmark betød »et skridt fremad til den politiske frihed«. I overensstemmelse hermed meddelte Hiort Lorenzen den 24. 6. 1840 Orla Lehmann sin endelige afstandtagen fra slesvigholstenismen: Når Kongeriget fik en forfat-

ning som den norske, skrev han, måtte opgaven være »øjeblikkeligt at vove alt for straks at hidføre Slesvigs fuldstændige tilslutning til Danmark«¹³⁵.

Samme dag sendte Kopperholdt et brev til P. Hiort Lorenzen, i hvilket han citerede den opfattelse af situationen, som Heiberg havde fremsat i et brev til ham: Falck og majoriteten i stænderforsamlingen havde fejlagtigt ment, at sprogspørgsmålet kun angik de få distrikter, hvor dansk var kirke- og skolesprog. Det var imidlertid, skrev Heiberg, »et spørgsmål, der angår landet; thi når der gælder to retsprog i ét land, bliver dette land delt i to dele . . . Intelligensen skal tale, hvis massen kommer på afveje . . . [Hiort] Lorenzen er forudindtaget mod embedsmændene . . . hvis slesvigerne tier, fortjener de at blive sønderlemmet ligesom polakkerne«. Heiberg sluttede med at erklære, at han ikke kunne gå sammen med »de såkaldte liberale danskere. Den, der ikke agter et folks nationalitet og selvstændighed, er ikke en virkelig fri mand«. Stillet over for Heibergs og Hiort Lorenzens diamentralt modsatte opfattelser stod Kopperholdt rådvild: »Jeg tiltror ikke mig selv en fast mening om det, og jeg kæmper forgæves for at nå til klarhed«.

I de følgende dage førte Kopperholdt, der i forvejen havde drøftet Hiort Lorenzens nye politiske linje med Jochimsen i Flensborg og Olshausen i Kiel, samtaler med sine nærmeste politiske venner i Åbenrå, Asmus Lorenzen og Lüders. De var endnu mere end han selv overraskede over, at Hiort Lorenzen havde truffet sin beslutning, før den holstenske stænderforsamling havde udtalt sig om det slesvigholstenske forfatningsproblem, skrev han 29. 6. til Hiort Lorenzen. Han fortsatte: »Selv om de københavnske liberale vækker vor agtelse og sympati, så sårer de dog undertiden slesvigeren så føleligt, at tilnærmelsen og tilliden derved vanskeliggøres . . . Jeg er ganske vist klar over, at vi uden tilslutning til Danmark ikke når til skattebevillingsretten, og at vi fornuftigvis ikke har noget valg, *hvis Deres forudsætning med hensyn til Holsten bekræftes*. Jeg har haft en del besvær med at overbevise vore venner herom«. Kopperholdt erklærede altså, at dersom det skulle vise sig, at Holsten afviste en forfatning med det nationalt ufærdige Slesvig, ville han acceptere en tilknytning til Danmark. Men Hiort Lorenzen gik videre. I den principklæring, som han den 14. 8. 1840 offentliggjorde i »Lyna«, frem-

hævdede han, at en fælles forfatning for Slesvig og Holsten kun kunne blive en realitet, hvis Slesvig blev indlemmet i det tyske forbund; »og jeg vil aldrig kunne beslutte mig til at virke for dette«.

Det er tænkeligt, at Kopperholdt slet ikke har taget denne mulighed i betragtning, men mere sandsynligt er det, at han, modsat Hiort Lorenzen, principielt ville have accepteret Slesvigs indlemmelse i Tyskland. Han var imidlertid klar over, at mange ville foretrække den dansk-slesvigske løsning: »I det af Dem forudsatte tilfælde, at Danmark fik en meget fri forfatning, ville det ingenlunde være umuligt, at der også her kunne fremkomme ønsker om en tilslutning. Men hvis denne ikke lod sig udføre? Hvad så?«¹³⁶ Det slesvigske dilemma pinte ham stadig. Heiberg havde 1. 7. sendt ham et brev, hvori han indrømmede, at Hiort Lorenzens skildring af stemningen i Slesvig (det drejede sig åbenbart om den manglende sympati for en »tysk« løsning) var rigtig. »Men hverken Gülich eller Hansen . . . eller jeg kan opofre vor tyske nationalitet«. Hvis Slesvig blev en provins af Danmark, ville det tyske element nemlig blive det underordnede og tolererede, stænderne ville komme til at tale dansk, og lovgivningen ville blive dansk, skrev Heiberg, og forudsatte altså, at Kopperholdts nordslesvigske landsmænd ville affinde sig med at blive fortysket eller bevare en underordnet stilling i et tyskstyret Slesvigholsten. Kopperholdt forstod derimod, at de tider var forbi, hvor en sådan politik lod sig gennemføre.

Til syvende og sidst blev det dog Kopperholdts fine »dannede« venner i Slesvig, der blev bestemmende for hans holdning til Hiort Lorenzens program for Sønderjylland. Den 23. 8. 1840 skrev han i anledning af Hiort Lorenzens principerklæring: »Men i hvert fald forekommer det mig at være et tilbageskridt at gå fra tysk til dansk« — og afslørede med denne sætning, at stagnationen i Danmark havde fået ham og hans meningsfæller i Åbenrå til at betragte forbindelsen med tyskheden som et forudsætning for fremskridt i samfundet. Et led i denne tro på tysk kulturs overlegenhed var den overbevisning, som Heiberg blandt andet fremsatte i sit brev til P. Hiort Lorenzen 9. 6. 1840: »Slesvigs byer vil som kulturcentre og centre for tysk rets- og administrationssprog aldrig tilslutte sig det danske«. Kopperholdt afviste derfor også ganske muligheden af, at »Dannevirke« eller »Ugeblad for Aabenraa« skulle kunne skaffe danskheden indpas i de

nordslesvigske byer. I en artikel, som han 10. 9. 1840 sendte Hiort Lorenzen til optagelse i »Lyna«, skrev han: »... intet fjerner os i den grad fra Danmark, som d'herrer Fishers (!) og Kochs ufornuftige, latterlige politik, idet deres blade har forandret den tidligere venskabelige nabostemning over for danskerne til den mest afgjorte antipati«. — Det var rigtigt, at de nordslesvigske købstæder var centre for tysk kultur, men de var ikke længere livgivende sole for Nordslesvigs dansktalende befolkning; snarere kunne de sammenlignes med fæstninger, der fra nu af var udsat for en langvarig belejring og efter hårdnakket modstand måtte overgive sig i 1848.

Men heller ikke Hiort Lorenzens program gik i opfyldelse. Den 24. juni 1840 havde han skrevet til Orla Lehmann, at en fri forfatning var »det *eneste*, men også *ufejlbarlige* til at forene Slesvig med Danmark«. Frederik den 7.s forfatningstilbud i januar 1848 kom imidlertid for sent og var ikke vidtgående nok; i marts samme år rev frihedsbølgen fra Tyskland det halve Slesvig med sig, og da Kongeriget liberale i 1849 fik deres forfatningsønsker opfyldt, ænsede de ikke Slesvig. Og dog blev Nordslesvig dansk! Mens liberalismen mod nord og syd afslørede sig som en overklassebevægelse, blev tidens store krav om national frigørelse og samling i Nordslesvig gjort til virkelighed af bønder og byernes småkårsfolk.

Frederik Fischer og hans ugeblad

I slutningen af august 1839 blev det kendt i Åbenrå, at kongen den 13. 8. havde tildelt urmager Frederik Fischer det efter Kopperholdt ledige privilegium på udgivelse af et ugeblad¹⁷⁷, og den 2. oktober udkom første nummer af dette blad under titlen »Königlich privilegirtes Apenrader Wochenblatt«.

Bladets udgiver, Frederik Fischer — navnet udtaltes Fisker — (1809—71), var ligesom Kopperholdt af en gammel åbenråsk skipperfamilie. Hans fader, Fester Fischer (1774—1863) havde ligesom bedstefaderen Christopher Conrad Fischer (1736—1810) — der i 1802 havde stået i spidsen for aktionen mod omlægningen af de danske gudstjenester — været skibskaptajn; på sine ældre dage beskæftigede han sig med rederivirksomhed¹⁷⁸. Frederik Fischer skulle uden tvivl have fulgt i fædrenes spor, men da han var ni måneder gammel, fik han børnelammelse, og der måtte derfor findes en stillesid-

Frederik Fischer. (Fot. 1865).

dende levevej til ham. I 1824 kom han i urmagerlære, og 1830 etablerede han sig som mester i Åbenrå. I 1833 giftede han sig med Anna Barbara Christensen, en garverdatter fra Ribe. Den unge mand var ikke blot dygtig i sit fag, han forfærdigede også optiske instrumenter og viste videnskabelige anlæg. I sin fritid lagde han sig efter astronomi og kom i brevveksling med professor Schumacher ved observatoriet i Altona¹³⁹. I politisk henseende tilsluttede han sig de liberal-demokratiske principper, som i Åbenrå forkyndtes af Kopperholdt og hans venner. Både i 1836 og i 1838 underskrev Fischer trykkefrihedspetitionerne til stænderforsamlingen, og i 1836 finder vi tilfældigt hans navn på den petition, der krævede de deputerede borgeres kollegium gjort valgbart. Derimod underskrev Fischer ingen af de samtidige petitioner om stænderforsamlingens offentlighed eller om forening af de to hertugdømmers stænder.

Dette er faktisk alt, hvad der vides om Frederik Fischer før hans første offentlige fremtræden i 1838. Han sendte da et brev, dateret »Apenrade ultimo Mai 1838« og underskrevet »En indfødt Apen-

rader«, til P. C. Koch i Haderslev. Fischers brev var fremkaldt af subskriptionsindbydelsen til »Dannevirke« med dens løfte om at ville forsvare »vor nationalitet« og »vore sprogtrettigheder«¹⁴⁰. I »følgebladet« til »Dannevirke«s nr. 7 for 2. august 1838 offentliggjordes Fischers brev, forsynet med kommenterende noter af professor Chr. Paulsen; det fyldte 3 af tillæggets 4 sider.

Brevets hovedstykke er en protest mod udelukkende tysk skoleundervisning af dansktalende børn, belagt med Fischers personlige erfaringer. Den lange skrivelse endte med følgende ord, hvis første del blev kampråbet for den danske bevægelse i Nordslesvig: »Danske er vi, og dansk tænker og føler vi; som danske har vi navn i fortiden og er kendt over hele kloden, som slesvig-holstenere — dette modens udtryk — er vi ubekendte, som i historien, så i vor hele stilling til udlandet. Tyskland er nordslesvigeren fremmed; dette være sagt her til trods for de skrålere, der ej blues ved at påstå, at Kongeåen er Danmarks sydligste grænse, hvad der lå sønden for den, var Tyskland. Nej, Danmarks grænse er og var Ejderen, og som Dannevirke engang værnede mod Tysklands hære, således håber vi endnu dansktalende slesvigerer også værn mod germanismen af det nye Dannevirke«.

Denne selvbevidste danske nationalfølelse gjorde selvfølgelig Koch og Flor interesseret i at finde ud af, hvem denne »åbenråer anonym« var. Det lykkedes i begyndelsen af oktober¹⁴¹, og allerede i november kom Fischer i direkte kontakt med den danske bevægelses åndelige leder, professor Flor i Kiel¹⁴².

Baggrunden for Fischers første offentlige fremtræden var uden tvivl sprogrøret i Nordslesvig. Han skriver harmfuldt om, at »vort eget sprog bliver tyranniseret i vort eget land«, og udtrykker sin glæde over, at »Dannevirke« vil »hævde vort modersmåls rettigheder«. Det er dog tydeligt, at hans tanker går langt ud over de snævert praktiske betragtninger, der bevægede de fleste bønder ved de danske sprogkravs fremsættelse. Vi træffer i Fischers indlæg tydelige vidnesbyrd om, at han er kraftigt påvirket af den danske nationalromantik. Han taler om, at åbenråerne »tænker og føler dansk«, Ejderen drages frem som rigets gamle grænse og Dannevirke som dets værn mod Tyskland.

I Fischers brev fremtræder for første gang i Åbenrå en ægte natio-

nalfølelse. Ikke staten og dens symboler som i den gamle statspatriotisme, men folket og dets sprog stod nu i fædrelandsfølelsens centrum. Det var nationalfølelsen som sådan, der var ny i Åbenrå. Den var fundamentalt forskellig fra såvel den danske patriotisme, der havde rådet hos generationen af 1801, som fra den slesvigholstenske patriotisme, der voksede frem i de liberales rækker.

Nationalromantikken, som Fischer vel har tilegnet sig gennem læsningen af Ingemanns romaner og Christian Paulsens skrifter, var dog ingenlunde det bærende i hans nationalopfattelse. Snarere må romantikken anses som et forløsende element i Fischers åndelige udvikling, hvorved det blev muligt for ham på en ganske selvstændig måde at pode en livskraftig kvist af folkelighed på statspatriotismens gamle stamme.

Den rationalistiske undergrund træder også i dagen i Fischers brev til Koch. Hans varme ord om nordslesvigernes danske sprog skyldtes ikke en sværmerisk tilbedelse af modersmålet, men harme over myndighedernes tilsidesættelse af befolkningens eget sprog. Som alle andre nordslesvigske købstadboere var Fischer af princip og vane sprogligt tolerant og alt andet end en sprogfanatiker. Hans mål på det sproglige område gik i 1838 ikke videre end til at sikre det danske sprogs ligeberettigelse med det tyske. Dette udtrykte han ganske klart med følgende ord om skolesproget i Åbenrå: »Skønt det kan være ligegyldigt, i hvilket sprog videnskaben opfattes, så burde dog det danske modersmål bruges lige så meget som det fremmede tysk, og i hvert fald ingen bøger tåles, hvor den danske nation og dens store mænd uretfærdigen lastes«. Det afgørende for Fischer var altså ikke skolesproget, men at undervisningen blev givet i dansk-patriotisk ånd.

Med denne nøgterne konklusion ud fra de højstemte nationalromantiske præmisser viste Fischer, hvor fast han var forankret i åbenråske og slesvigske traditioner. Med den centrale placering, han gav folket, rakte han samtidig langt ud i fremtidens politiske idealer.

*

Om de traditionelle helstatspatriotiske følelser i Åbenrå, der havde rådet under Fischers opvækst, skrev han 1. 10. 1845 følgende i sit blad: »Da landene fra Triest til Elben sukkede under et fremmed

åg, da tyskere sloges med tyskere i Tyskland for fremmedes interesser, da hørte man her kun udråbet: »Gud ske lov, at vi er danske folk, da blev dannebrog højt hædret, det danske modersmål holdt i ære, da var kongen vor konge, og Danmark vort fædreland, og ilde ville den være faren, der ville have prøvet på at kalde Kongeåen Tysklands grænse. Benævnelserne »tysksindet«, »en tysker« var intet mindre end [dvs. alt andet end] anbefalende, og ingen dansk mand roste sig af et tysk hjerte . . . Således var tilstanden endnu indtil for få år siden«. 9. 7. samme år hed det i en anden artikel af Fischer (»Før og nu«): »Vi beder vore kære medborgere tilbagekalde i erindringen de bemærkninger, der blev gjort, da det forhen her i byen udgående »Allgemeines Wochenblatt« første gang omtalte Apenrades indvånere med »Wir Deutschen«¹⁴³. Man lo eller skændte over dette udtryk, alt lige som man fandt det morsomt eller pikerende; kun få undlod ved denne lejlighed atter at anvende det gamle gængse mundheld om tysk vindbyteli«. Fischers i agitatorisk form fremførte skildring af åbenråernes indstilling til land og folk før slesvigholstenismens opkomst underbygges af de mange direkte og indirekte vidnesbyrd, der er fremført i de foregående afsnit: Det danske monarki var for åbenråerne Fædrelandet slet og ret, og København hovedstaden. Kongeriget var nært og fortroligt, mens Tyskland var et fremmed land. (»Tysk og fremmed er her blandt almuens betydning«, skrev Fischer 25. 11. 1838 til Flor.) Holsten var man knyttet til med administrative og økonomiske forbindelser, men ikke med hjertebånd. Slesvigholstenismen som fællesskabsfølelse var begrænset til små kredse af embedsmænd, intellektuelle og erhvervsdrivende. Derimod var en gammel, om end vag slesvigsk særfølelse, omfattende både tysk-, frisisk- og dansktalende, almindelig i alle befolkningslag. Hverken den slesvigske eller den slesvigholstenske særfølelse opfattedes som stridende mod helstatspatriotismen.

På denne baggrund udviklede sig både Kopperholdts liberale slesvigholstenisme og Fischers danske nationalfølelse. Kopperholdt var 22 år ældre end Fischer (i 1814 var han 27 år gammel). Fra de unge år havde han bevaret et helt selvfølgeligt tilhørsforhold til det danske monarki, men patriotismen var for ham, som for alle datidens dannede slesvigere, et rationelt motiveret interessefællesskab, der placerede sig selv hinsides alle sproglige og nationale forskelle. Denne

holdning over for staten og samfundet indgik uændret i den slesvigholstenske liberalisme, der blev hans politiske ideal. For det andet var Kopperholdt altid, uanset personlig modgang, en urokkelig repræsentant for borgerskabets politiske opfattelser. Han havde i sin ungdom været købmand og skibsreder som sine forfædre og drev samtidig med sin redaktionelle virksomhed et ret indbringende ølbryggeri. Hans politiske venner var velhavende erhvervsdrivende, der efterhånden blev medlemmer af byens deputeretkollegium; med Hiort Lorenzen korresponderede han som med en ligemand. Det bærende i hans og hans meningsfællers politiske indstilling var overbevisningen om, at enevælden havde spillet fallit og skulle afløses af borgerskabets herredømme. Som den nemmeste vej hertil frembød sig indførelsen af en slesvigholstensk forfatning.

Frederik Fischers fædrelandsfølelse udsprang, ligesom Kopperholdts, af tilfredsheden, glæden, stoltheden over at tilhøre det danske monarki. Denne statspatriotisme var i skolen blevet næret af Muntzes fædrelandshistorie og Mallings Store og Gode Handlinger — som han selv omtaler i sin artikel i »Dannevirke« —, og den var underbygget af sømandstraditionerne i Åbenrå, der havde præget ham fra barndommen. »Største delen af borgerne, især søfolket og deres familier, holder dem til det danske og betragter sig fuldkommen som sådanne«, skrev Koch til Flor den 2. 10. 1838¹⁴ og gengav dermed uden tvivl indholdet af Fischers brev til ham. I Fischers første brev til Flor (25. 11. 1838)¹⁵ fremhævede Fischer igen sømændenes betydning for forbindelsen med Kongeriget. Han omtalte her savnet af en dansk melodibog, »thi mange danske digte og sange fra ældre og nyere tider findes i forråd. Største delen af de brugelige danske sange og melodier er nok hidbragte af vore talrige og gæve sømænd, som alle hellere hører og taler dansk end tysk«. Denne patriotiske sømandstradition, der var bærende i byen, næredes endnu omkring 1840 af de stolte minder fra krigen mod England. Herom har vi et vidnesbyrd fra 1841, da »Aabenraa Ugeblad« for 10. 2. blev beslaglagt for en artikel, som Fischer havde skrevet i anledning af, at bl. a. »Lyna« havde kaldt hovedkandidaterne ved valget i 4. landvalgkreds for »entschiedene Schleswigholsteiner«. Fischer svarede, at dette i hvert fald ikke kunne gælde kaptajn Jacob Bendixen i Stollig (agent Jørgen Bruhns svoger), »der i året 1808 under den tapre Jessen kæm-

Frederik S. Fischer

25 Nov 1838.

Paa det aller behørgsøgte overraskeles jeg af
den uviselig miskommet Boer af 21 November
som er mig et Brev paa at de, den berømte
Hadersmand, hvis Naam selv var Paa et
Stand over gode Poes, betragte dem enkelte
Borgeres Fædrelandsfølelse med Velvillie.
Lange har jeg og et Par af mine nærmeste
Bekendte ønsket os Leilighed at kunne
virke gavnlig for vor Nationalitet's Oprett.
heldelse, men da vi Stede isolerede, har
vore Betræktelser næppe indskulle sig i en
liden Kinkretts - Ved deres for mig saa
kædespillede Tilbud sees jeg dette mit Ønske
gaa i Opfyldelse og giid det maatte
lykke mig at riktig saa gavnligere til
vort fædres Pædagogik, som de og
vor hellige Sag, kunne forsvare og gysede
ønsker af Hædets Grund - De af dem
for Aabnaad beskæftige Skaffer vil jeg
saa stor Glæde imøntage og sørge for at
de blive maaleget flittigere læste - Jeg har
i mindets Tænkning, at de for mange
af Poes og Comraads Fædreland, ville saa
en saadant høvkommet Læser, thi ikkun
faar danske Bøger have bestemt saet at

Begyndelsen af Frederik Fischers første brev til professor Chr. Flor, dat. 25. 11. 1838.
(Alle Fischers senere breve er skrevet med gotiske bogstaver).

pede for Danmark om bord på rangskibet »Prins Christian« og efter den tid indtil de senere år under gamle dannebrog har besejlet verdenshavet¹⁴⁶.

Søger man at besvare det spørgsmål, hvordan det gik til, at Fi-

scher, modsat Kopperholdt og så mange andre af sine samtidige, ud fra de samme lokale forudsætninger stillede sig på et dansknationalt og ikke et slesvigholstensk standpunkt, må forklaringen først og fremmest søges i forskellen i sociale vilkår. Fischers patriotiske forestillinger var helt og holdent præget af hans småborgerlige milieu. Da han som 14-årig blev urmagerlærling, forlod han den åbenråske skibsrederverden. Hans omgangskreds bestod af håndværkere; søfolk og skibstørnere nævner han gang på gang med levende sympati. Købmænd, skibsredere, embedsmænd og intellektuelle i byen havde Fischer derimod så godt som ingen forbindelse med, og disse mægtige mænd blev hurtigt hans erklærede og forbitrede fjender. Hele denne overklasse ønskede frem for alt en forfatning og var for dens skyld villig til at svigte det danske monarki og befolkningens danske sprog. For Fischer var de slesvigholstenske forfatningsbestræbelser derimod kun skalkeskjul for et forsøg på at få indført et aristokratisk styre. De liberales kølige holdning til det danske sprogrøre blev for ham et yderligere tegn på deres ufolkelighed. Demokrati og danskhed blev derfor synonyme for Fischer, ligesom feudalisme og slesvigholstenisme. Medens de slesvigholstenske ledere var klar over, at de var en lille flok over for folkets masse, følte Fischer sig altid som en mand af folket og i tydelig modsætning til de store i samfundet.

*

I begyndelsen af oktober 1838 underrettede Koch Flor om »åbenrårer anonymus'« identitet. Med Flors hjælp blev Fischer leder af et lille dansk lejebibliotek. Han fik bøger tilsendt fra Flor og fra Tryk-frihedsselskabet i København. Fra efteråret 1839 modtog han desuden i stigende grad bøger fra den i samme år af slesvigere i København oprettede Forening til dansk læsnings fremme i Slesvig. Bogudlånet var lige fra begyndelsen anseligt og i stadig fremgang, og efter Fischers breve at dømme gjorde de følgende års skarpe konflikt om hans blad og bekæmpelsen af hans nationalpolitiske anskuelser ingen afbræk i benyttelsen af biblioteket¹⁷. Fischers bibliotek havde en yderst broget bogbestand, men lånerne fik lejlighed til at læse og glæde sig over dansk litteratur, og Fischer fik på sin side kontakt med en ret stor kreds både fra byen og dens omegn. Biblioteket kom derfor til at spille en stor rolle i den nationale vækkelse. Modstan-

derne var tidligt ængstelige over den indflydelse, de danske biblioteker i Nordslesvig fik. Hertugen af Augustenborg sendte derfor sin håndgangne mand, pastor Brag fra Adsbøl, på en inspektionsrejse til de danske biblioteker i købstæderne. I sin rapport til hertugen (26. 1. 1842)¹⁴⁸ fremhæver han Fischers bibliotek som bedre ordnet end det i Sønderborg; der fandtes endog et katalog over samlingen. Brevet indeholder den ofte citerede sætning, at Fischer »ein enragirter Dannismand ist, und wenn am jüngsten Tage die Posaune zum Weltgerichte nicht *dänisch* bläst, — ersteht er nicht aus dem Grabe!«

Fischers biblioteksvirksomhed gav ham anledning til at oprette de første danske organisationer i Åbenrå. I slutningen af 1838 søgte han at oprette en filial af Trykkefrihedsselskabet; han nåede efterhånden op på 16 hvervede medlemmer fra byen og omegnen (11 fra selve Åbenrå), hvortil kom 7 fra Sønder Hostrup, men han fik aldrig samlet de 24, der skulle til, for at gruppen kunne få anerkendelse som et filialselskab, selv om han efterhånden fordelte selskabets skrifter til 30 medlemmer i Åbenrå by og amt¹⁴⁹. Bedre held havde Fischer med oprettelsen af en læseforening, formelt en lokalafdeling af Foreningen til fremme af dansk læsning i Slesvig (»det slesvigske selskab«), som skulle administrere udlånet af dette selskabs bøger. Ganske vist: »Provst, præst, borgermester, justitsråd Wardenburg, selv den danskfødte amtmand vil ikke have dermed at bestille«¹⁵⁰, men i løbet af nogle måneder nåede læseforeningen dog op på 34 medlemmer »foruden de mange, der ellers læser«¹⁵¹. Det vides, at Fischer i 1845 påtænkte oprettelsen af et selvstændigt dansk læseselskab i Åbenrå¹⁵².

Fischers breve til Flor fra 1838 og 1839 indeholder lister over lånere i hans bibliotek og over de medlemmer af Trykkefrihedsselskabet, som han selv tegnede¹⁵³. De er interessante ved ikke alene at rumme navne på mænd, som lige fra begyndelsen holdt sig til den danske side (farver Bahnsen, bager Brodersen; i nogen grad sukkercaffinadør A. Andresen), men også sådanne, som siden blev afgjorte slesvigholstenere (farver Quitzau, snedker Gebhardt) og atter andre, som først i og efter 1848 fandt et ståsted i den danske bevægelse (tobaksfabrikant Middelheus, bogbinder Nic. Sørensen). Karakteristisk for tiden før 1840 er det, at to af byens lærere (Dreesen og skriveog regnemester Jepsen) i 1839 var medlemmer af det fra slesvigholstens side så ilde sete Trykkefrihedsselskab.

Situationen var øjensynlig meget gunstig for et dansk-patriotisk parti i Åbenrå. En national modsætning eksisterede ikke i byen, og det store flertal kunne godtage helstatspatriotismen. Særlig fordelagtig var stillingen på grund af den svækkelse, de liberale havde lidt under deres konflikt med borgmesteren. Et samarbejde mellem den danske, statsbekræftende, bevægelse og øvrigheden måtte her frembyde sig som en naturlig ting og sikre det nye parti en god start.

Udviklingen i dansk-patriotisk retning var da også meget lovende i begyndelsen. Det gik, som Fischer havde ventet: »Mangen stemme vil sikkert hæve sig for det danske, når først impulsen er givet«¹⁵⁴. I januar 1839 kunne Fischer rapportere en »alt mere og mere fremtrædende stemning for det danske«, og den 13. marts skrev han¹⁵⁵: »Vore danske bøger søges med den største begærlighed; sjældent har jeg nogle i huset, og jeg kan næsten ingen lade gå udenbys, da de her alt så stærkt begæres«. Hertil kom, at Fischer opfattede Schows kamp mod de liberale som »modstand mod vort ugeblads germanisme«¹⁵⁶, og mente, at byens nye provst (Rehhoff) var tilhænger af at afskaffe den tyske salmesang ved de danske gudstjenester¹⁵⁷.

Det var i denne optimistiske stemning, Fischer den 25. 3. 1839 — fjorten dage efter, at Kopperholdt havde fået meddelelse om, at hans privilegium var inddraget — skrev til Flor: »Jeg kunne have stor lyst til at overtage redaktionen af et *dansk ugeblad* her i byen«. Hvis Flor kunne bifalde hans plan, ville han straks henvende sig til borgmester Schow. Flor lovede ham bistand, gav ham gode råd og har måske lagt et godt ord ind for ham, hvor han kunne. Afgørende for Fischer blev det imidlertid, at han havde borgmesteren på sin side. Fischers ansøgning om ugebladsprivilegiet (3. 4. 1839) blev formuleret efter aftale med Schow. Fischer lovede at give bladet et indhold, »fra hvilket alt, hvad der er politisk, ville blive udelukket«. Efter alle Gottorp-regeringens mange bryderier med Kopperholdt måtte det lyde som sød musik i deres ører, når Schow 15. 5. anbefalede Fischer med disse ord: »Dertil kommer, at han er et stille, beskedent menneske, som, så vidt vi ved, fortsat står fremmed over for den nyere tids politiske liv, og af hvem man altså kan vente, at han i denne henseende ikke vil gøre sig skyldig i misligheder«¹⁵⁸. Schow tilføjede, at Fischer, lige som to af de øvrige ansøgere, havde erklæret sig villig til at underkaste sig en formelig censur. — Hermed var

Königlich privilegirtes Apenrader Wochenblatt.

N° 1.

Mittwoch den 2ten October

1839.

Herausgegeben und verlegt von Fr. Fischer.

Wir dieser Nummer eröffne ich das Apenrader Wochenblatt; mögen meine Bemühungen, Nützliches und Interessantes zu liefern, nicht ganz ohne Erfolg sein: um es mir gelingen, die Auswahl des Mitgetheilten den Wünschen eines behoehreten Publikums entsprechend zu machen — Bei den so höchst verschiedenen Ansicherungen, die an ein öffentliches Blatt gerichtet werden, gebietet freilich die Lösung der Aufgabe: den Inhalt jedem Leser gleich ansprechend zu machen, zu den Unmöglichkeiten, und nur theilweise ist sie dadurch zu bewirken, daß, mit sorgfältiger Berücksichtigung der Zeit und Umstände, Mittheilungen verschiedener Art vereinigt werden, um durch eine so zu wege gebrachte Vielseitigkeit des Inhalts einem größern Kreise von Lesern zu gefallen. Die Befolgung des in den Subscriptionen bedingten Planes wird beständig dahin führen, daß das Blatt dieser Bestimmung entsprechen, und Ausflattung und Unterhaltung gemähren wird. — Nicht bemerke ich, daß Bekanntmachungen u. dergl. sowohl in königlicher als in deutscher Sprache angenommen werden, wie denn überhaupt in dieser Hinsicht jedem Zusender kein freies Wahl verlassen wird.

Wege denn mein Blatt unter meinen Mitbürgern und wohin es gelangt eine günstige Aufnahme, und die erwarnten Mängel derselben die gütige Rücksicht finden, der jedes neue Begehren bedarf, ehe es aus dem Wanken des ersten Versuches zu einiger geschlossener Festigkeit gelangen kann.

Der Herausgeber.

Forste nummer af »Apenrader Wochenblatt«.

An meine Mitbürger.

Wie ich den Subscriptionenplan für dieses Wochenblatt noch nicht herausgegeben hatte, empfing ich nachstehenden Brief, der mit 187 Unterschriften versehen war:

„Da Ihre unterzeichneten Mitbürger ersuchen, daß Sie ein Privilegium auf die Herausgabe eines Wochenblatts für die Stadt Apenrade erhalten, aber zweifelhaft sein sollen in welcher Sprache Sie dasselbe herausgeben wollen, so erlauben wir uns, um in dieser Hinsicht wo möglich auf Ihren Entschluß einzuwirken, Sie hierdurch geziemend aufzufordern das Apenrader Wochenblatt nach wie vor in deutscher Sprache erscheinen zu lassen. Es wird uns in solchem Falle zum Vergnügen gereichen, die Herausgabe desselben durch unsere directe oder indirecte Theilnahme zu unterstützen, und dürfen wir uns der Hoffnung hingeben, daß Sie einen so natürlichen Wunsch Ihres Mitbürger nicht unberücksichtigt lassen werden.“

Apenrade den 11. September 1839.

Hochachtungsvoll

Peters u. s. u. s. u.

Obgleich der gedruckte Subscriptionenplan und die Erscheinung des Wochenblatts in deutscher Sprache als hinlängliche Antwort auf das gebrachte Schreiben meiner Mitbürger angesehen werden dürfte, wegen ein paar Worte vielleicht doch nicht überflüssig sein, damit man diese Erscheinung nicht falsch auslegt. Als das Pri-

alle hindringer for Fischers privilegium ryddet af vejen, og 13. 8. 1839 faldt der kongelig resolution om, at Fischer skulle have sit privilegium; 20. 8. blev det udstedt¹³⁹. Den 26. 8. 1839 fik Fischer meddelelse herom fra magistraten. Samme dag skrev han til både Schow og Flor. Schow takkede han for hjælpen, overbevist om, at privile-

giet skyldtes hans godhed¹⁶¹. I brevet til Flor¹⁶¹ udtrykte Fischer håb om »fremtidig at kunne gavne vort fædrelands sag mere end hidtil«.

Det kom nu for dagen, at det var Fischers hensigt foreløbig at »lade begge sprog bestå ved siden af hinanden i bladet«. Det »danske blad«, Fischer havde skrevet om til Flor, var for ham ikke nødvendigvis et danskskrevet blad, men et blad, der skulle virke for det danske fædreland, mod slesvigholstensk separatisme. Denne »Sprog-Tolerants« forekom ham nødvendig, skrev han til Flor, dels af hensyn til den tysksindede censor (»thi dette er vor const. borgermester«), dels fordi der fandtes »et af det forrige fanatiske ugeblad og mange iøvrigte tyskhedens forkæmpere bearbejdet publikum«. Til Koch skrev han 2. 9. med større uforbeholden¹⁶²: »Jeg er ganske overtydet om, at jeg med det tyske sprog i førstningen vil kunne bekæmpe og udrydde mangt et fordom mod det danske, hvor jeg med danske ord ej engang ville blive hørt, meget mindre ænset«.

Det var en indstilling, som hverken Flor eller Koch sympatiserede med. Ingen af dem lærte nogensinde at forstå de nordslesvigske borgers holdning til nationalitetsspørgsmålet: den danske vækkelse, de fremkaldte, var begrænset til nogle landdistrikter, og den danske patriotisme i Flensborg var uden forbindelse med deres virke. Koch søgte derfor med ivrige, direkte opfordringer, Flor mere lempeligt, med stor psykologisk sans, at få Fischer til at ændre standpunkt. Den uerfarne Fischer bøjede sig til slut for sine politiske venners pression og erklærede 10. 9. 1839 til Flor: »*Bladet skal være helt dansk*«¹⁶³.

Da denne beslutning rygtedes i byen — Fischer havde allerede fået trykt danske subskriptionsindbydelser — blev dette brud på byens traditionelle offentlige sprog opfattet som en udfordring. Det viste sig ved denne lejlighed for første gang, at modstanden mod det danske sprogs fremtrængen var i stand til at forene de liberale — der allerede havde Fischer mistænkt for at være »dannevirkler« — med deres arvefjende, borgmester Schow. Denne opsøgte omgående Fischer, over for hvem han erklærede, at et dansk blad stred mod forudsætningerne for privilegiet. Ved afskeden affyrede han den salut, at det ville glæde ham, hvis privilegiet blev frataget Fischer. Det er ikke usandsynligt, at det også var Schow, der gav stødet til den adresse, som med den liberale Lüders som første underskriver den 11. september afleveredes til Fischer. 187 åbenråske borgere — flere end

nogen politisk petition havde kunnet samle — opfordrede heri Fischer til »nu som før« at udgive sit blad på tysk. »Det vil i så fald — lød det afgørende sted i henvendelsen — være os en fornøjelse at understøtte udgivelsen af det ved vor direkte eller indirekte deltagelse«. Fischer opfattede med rette adressen som en trussel om boykot, hvis han ikke gav efter, og forudså desuden, at regeringen i givet fald ville tillade udsendelse af en konkurrerende tysk avis. »Hele byen var i et slags oprør«, skrev Fischer til Koch. »Der påstodes, at dette var ikkun begyndelsen af en fuldstændig danisering, snart ville de danske institutioner peu à peu blive indført, og da Gud nåde os!«, beredte han til Flor. Det hed sig almindeligt, at han var købt af den danske propaganda, og et blad, der blev skrevet på dansk for bøndernes skyld, fortjente ikke at læses af borgerne. »Ene i hele byen med undtagelse af farver Bahnsen, og uden *formue* til at sætte bladet igang, hvis undertegnelser udeblev, hvad skulle jeg gøre?«. Fischer havde ikke anden udvej end at give efter¹⁴⁴.

Først nu gik det op for Fischer, hvad det var for stærke kræfter, der stod over for hans dansk-demokratiske bestræbelser. »Her i byen er arbejde for mere end én Herkules, før denne Augiasstald kan blive rensat for tyskhedens slam«¹⁴⁵. Ilddåben havde dog kun styrket hans lyst til at byde de slesvigholstensk sindede kredse trods.

Foreløbig var den offentlige mening pacificeret. Første nummer af ugebladet udkom 2. oktober 1839, og i det halve år, Fischers blad blev udsendt på tysk, hævdede der sig ikke én uvenlig røst imod det. Måske stod dette i forbindelse med den usikre stilling, de liberale indtog i denne tid, hvor de hverken vidste ud eller ind efter nyholstenernes underminering af slesvigholstenismen, og hvor Schow gik fra sejr til sejr i sin kamp mod dem. På den anden side var der heller ikke noget i bladet, der kunne bringe gemytterne i kog. Fischer bidrog med en artikel mod den tyske salmesang ved dansk gudstjeneste, men det var et fortærsket emne, som ikke kunne ophidse nogen, og dr. Manicus fra Eckernförde leverede en artikelserie »Om fattigdom«, der vakte velvillig interesse, bl. a. hos Kopperholdt. Bladet bar i meget ringe grad præg af at stå på den danske bevægelses side.

Fischer havde ca. 130 abonnenter, heraf henimod 100 i Åbenrå og godt 20 på landet. Det var måske ikke meget, men nok til at få bla-

det til at løbe rundt, og sikkert flere end Kopperholdt havde haft¹⁶⁶. (I »Fædrelandet« 30. 1. 1840 hedder det, at Kopperholdt næppe havde 100 abonnenter.) Fischer var overbevist om, at han mindst ville miste tre fjerdedele af sine indenbys abonnenter ved at gå over til dansk, og det var oprindeligt hans tanke fra 1. januar 1840 at udsende et selvstændigt dansk følgeblad. Skulle det vise sig, at der hertil krævedes et særskilt privilegium, var han imidlertid indstillet på at gå over til et rent dansk blad. »Dette er nok det eneste, der er at gøre«, skrev han til Flor i et brev, der på det tydeligste er præget af hans sjælekvaler. Han ville så gerne være lige så tapper som de tapreste i den lille danske armé, men havde meget svært ved at jage sine store betænkeligheder af såvel principiel som økonomisk art på flugt. Han endte som god soldat med at lægge afgørelsen i Flors hånd¹⁶⁷.

Flor havde hele tiden styret i retning af et rent dansk blad. Med dette mål for øje havde han til første nummer af Fischers blad skrevet en henvendelse »An meine Mitbürger«, hvori det tyske blads videre beståen i virkeligheden gjordes afhængig af, at det fik den i den tyske adresse lovede støtte. Da Fischer 3. december 1839 fik officiel besked om, at der krævedes et særskilt privilegium til et dansk følgeblad, var spørgsmålet kun, *hvornår* overgangen til det danske blad skulle ske. Da det var for nær ved nytår, fastlagdes overgangen til 1. april. Subskriptionsindbydelsen blev trykt i Flensborg og uddelt med bladet for 4. 3. 1840. Som motivering angaves manglende tilslutning til det tysksprogede blad. Den danske avis skulle have navnet »Aabenraa Ugeblad«. Da slaget kom så helt uventet, opstod der, som Fischer skrev, »en fandens alarm«. »Der er intet, der har vakt mere ærgrelse her i byen end navnet »Aabenraa«. At bladet blev dansk, kunne endnu gå an; men dette navn angribes på det allerheftigste, endog af de mest moderate. Det smerter mig, at jeg må melde, at vore gæve søfolk, som har bragt Apenrade i renommé i udlandet, vender Aabenraa ryggen«¹⁶⁸. Foruden ubesindigheden med »Aabenraa« i stedet for »Apenrade« begik Fischer endnu én, der kom ham dyrt at stå under de følgende års modgang: han lod sig få dage før 1. april af sin bogtrykker overtale til at indføre et større avisformat på meget ugunstige økonomiske betingelser.

De liberale benyttede lejligheden til en voldsom kampagne mod det danske ugeblad, der i kraft af sin alliance med den forhadte

borgmester præsenterede sig i det slettest mulige lys for dem. Kampagnen var først og fremmest farlig for Fischer, fordi den gennemførtes i forståelse med Hiort Lorenzens forsøg på at gøre »Lyna« i Haderslev til de liberales organ i begge byer. Kopperholdt stillede sig i spidsen for abonnenttegningen i Åbenrå og oprettede et ekspeditionskontor for »Lyna«. Allerede den 3. april havde »Lyna« over 60 abonnenter i Åbenrå.

Det blev endvidere besluttet, at man ville søge at skaffe Kopperholdt hans privilegium på et tysk blad tilbage ved at indsende en støttepetition for ham. Petitionen skulle forfattes af Åbenrås stænderdeputerede, G. F. Claussen. Kopperholdt gik for sagens skyld med til at indsende en personlig ansøgning om tilbagegivelse af sit privilegium, skønt han ikke var forhippet på at blive redaktør igen. (»Min ansøgning til H. M. er sandelig ikke beregnet på at blive bøn-hørt«, skrev han til Hiort Lorenzen.)¹⁶⁰

Den 30. marts drøftede den liberale »Bürgerverein« Kopperholdts ansøgning og petitionen til støtte for denne. Kopperholdts ansøgning afsendtes i omarbejdet skikkelse den 13. 4., støttepetitionen (dat. 30. 3.) afgik, forsynet med ikke mindre end 225 underskrifter, den 21. 4.¹⁷⁰

Det var ikke første gang, Kopperholdt bad om at få sit privilegium igen. Allerede 28. 5. 1839 havde han på sine venners bøn anmodet kongen om at få kassationen af privilegiet annulleret og sagen overgivet til domstolene. Ansøgningen blev udelukkende indsendt ud fra principielle betragtninger og var holdt i propagandistiske vendinger: »Der vil komme en tid, hvor også den enkeltes kamp for lov og ret vil blive anerkendt, og det er beklageligt, at man vil sige, at dette kunne ske under Frederik den sjette, der løste slavernes lænker og de livegnes kæder«¹⁷¹.

Kopperholdt motiverede sin nye ansøgning med, at der i mellemtiden var udkommet et dansk ugeblad, medens det af ham påtænkte blad »ville blive beregnet for den del af publikum, som udelukkende eller dog helst læser tysk«. Han henviste til, at der i Sønderborg udkom både et dansk og et tysk blad, »hint mere for landet, dette mere for byen«¹⁷².

Borgernes petition var lige så lidt som Kopperholdts skrevet i en danskfjendtlig tone. Der taltes om, at den »hensynsløse forvandling«

af ugebladets sprog havde berørt underskriverne »ubehageligt«, men protesten motiveredes udelukkende med lokale traditioner: »Vi kender kun et tysk ugeblad; skriftsproget og det dannede sprog er her tysk«, hed det. Man bad kongen om »i landsfaderlig nåde mod sammes trofaste undersåtter af enhver mundart« at opfylde deres ønske om et blad »i det sprog, som vi har færdighed i [»welche uns geläufig ist«], og som svarer til vort behov«. Privilegiet på det tyske blad ønskede man givet til Kopperholdt »i taknemmelig anerkendelse af hans ivrige og uegennyttige bestræbelser for pressens frihed«. Underskriverne tog udtrykkeligt afstand fra al danskfjendtlighed med følgende sætning: »Navnlig imødekom denne [dvs. Kopperholdt] vore ønsker, idet han meddelte os presseprodukter fra broderlandet Danmark [»des verbrüdernten Dännemarks«] i tysk oversættelse«. Det var netop disse artikler, han havde måttet bøde så hårdt for, tilføjede man¹⁷³.

Det kan ikke undre, at denne petition i Kopperholdts liberale og unationalistiske ånd fik tilslutning fra en meget stor del af Åbenrås indbyggere. Da Fischer i 1838 kastede sig ud i arbejdet for at rejse en dansk folkelig bevægelse i Åbenrå, havde han et bredt grundlag i åbenråernes tydelige uvilje mod at blive draget i protysk og anti-dansk retning af de liberale slesvigholstenere. Nu stødte han store dele af sit publikum fra sig ved at gøre det uvante danske skriftsprog til forudsætningen for dansk patriotisme. Et sådant skridt måtte i bedste fald opfattes som en hensynsløshed, der kun langsomt kunne gøres god igen. Værre var det fra den danske bevægelses standpunkt, at man ved denne optræden skabte muligheder for udviklingen af et tyskorienteret parti i Åbenrå.

Ansvarer for dette politiske fejltrin må navnlig hvile på Flor. »Kabalen mod Fischer overraskede mig«, skrev han til Koch. »Jeg tilstår, at dette anfald på hans blad havde jeg ikke forudset«¹⁷⁴. Imidlertid stod den arme Fischer næsten alene over for »en hel bys anskrig. Thi omendskønt det just ikke er tilfældet, at alle indvånere her skulle være befængt med tysksot, så er dog for tiden skriget så stort, at de anderledes tænkende tier stille og ser på spillet og mig med betænkelige miner«. Den dag, han sendte Flor dette suk (18. 4. 1840), havde han mistet ca. 30 abonnenter; tilbage var i alt 96, deraf 57 i selve Åbenrå. For Fischer var det virkelig, som han skrev, »en

kamp på liv og død«, thi med så ringe et oplag måtte avisen give ham et stadigt underskud. Hertil kom, at hans indtægter af urmageriet skrumpede mere og mere ind. Snart måtte han optage det ene lille lån efter det andet og kom inden længe ud i et økonomisk uføre, som han først efter års forløb arbejdede sig ud af. I denne lange genvordighedsperiode viste den ensomme, vanføre mand, at der var tømmer i ham. Fra hans breve til Flor har man med god grund citeret rørende vidnesbyrd om hans ubøjelige udholdenhed i den kamp, han havde indladt sig på, om hans idealisme og om hans værdige beskedenhed. Han holdt sit ord, sådan som han ved kampens begyndelse skrev til Flor: Måske han under modgangen ville »stemmes lidt blødhjertigere end en erfaren kæmpe. Dog skal aldrig modet røkkes mig, og jeg vil udholde striden og kampen til frelse for mit fødeland, på hvis alter jeg har lagt alt, og med hvilket jeg vil sejre eller synke . . . Jeg har tidligere, i andre forhold, prøvet en dyst, og derfor ved jeg, hvorvidt jeg tør forlade mig på min styrke under vanskelige forhold, og at De i denne henseende ej har skænket Deres venskab til en uværdig«¹⁷³.

Forargelsen over, at byens navn i bladets nye titel var angivet i den danske form »Aabenraa« og ikke i den tilvante skriftform »Apenrade«, var, som sagt, endnu større og almindeligere end vreden over, at bladet udkom på dansk. For straks fra begyndelsen at fastslå navnet Åbenrås gode ret havde professor Paulsen allerede i ugebladets første danske nummer offentliggjort en artikel under overskriften »Er navnet »Aabenraa« saa afskyeligt?«. Han påviste her dette navns historiske prioritet og danske oprindelse, men hans tolkning var såre mangelfuld. Som opponent mod Paulsen optrådte nu dr. A. W. Neuber, der i et indlæg i »Lyna« med god grund erklærede, at han ikke følte sig overbevist af Paulsens argumentation. Hans eget forsøg på en navnetolkning var til gengæld så fantasifuld, at det indbragte ham en herostratisk berømmelse. Det er værd at fremhæve, at Neuber kun meget forsigtigt indlod sig på spørgsmålet om, hvilket af de to navne, der havde prioriteten: »Ved navneslægtskabet mellem de to sprog«, skrev han, »kan de lige så vel være af tysk som af dansk oprindelse . . .«.

Den liberale aktion mod Fischer havde i løbet af kort tid udtømt sin kraft. Fischer havde gjort sig grundig upopulær, men de liberale

var foreløbig tilfredse med deres »Lyna«, som i sommerens løb skal have fået 75 abonnenter i Äbenrå¹⁷⁰, og de var langt mere optaget af kampen mod Schow og hans »servile« støtter. Derfor havde Fischer fortsat Schow på sin side. Den 4. maj opsøgte »vor herr borgermester« Fischer »for på den venskabeligste måde at tale med mig om ugeblad-affæren«. Formodentlig efter et vink fra regeringen på Gottorp rådede Schow ham til at udgive bladet på begge sprog, således at det ene var en ordret oversættelse af det andet. Det gjaldt åbenbart navnlig om at undgå en liberal kandidat til posten som redaktør for et tysksproget blad. Fischer gjorde skriftligt rede for, at planens realisering forudsatte mindst 200 abonnenter¹⁷⁷, men Schow fastholdt sin plan, og 24. 6. 1840 påpegede magistraten overfor cancelliet, at det til forebyggelse af stridigheder burde gøres til pligt for Fischer at udgive sit blad på såvel dansk som tysk¹⁷⁸.

På dette tidspunkt havde de liberale lidt et fuldstændigt nederlag i deres kamp mod Schow; samtidig stod de usikre over for danskerne. »Nu har jeg dog fået fred her i byen«, kunne Fischer 29. 6. 1840 skrive til Flor¹⁷⁹. Kort efter, i august, trak Hiort Lorenzen sig tilbage fra det slesvigholstenske parti. Hermed var de liberale i Äbenrå for en tid lammede som politisk faktor, og »Lyna« var nu ikke længere en så farlig konkurrent til Fischers blad. Støt, omend langsomt, begyndte abonnenterne at vende tilbage til ham. Året 1841 kunne han indlede med 139 abonnenter, altså 45 % flere end efter det store frafald i april 1840 og lidt flere end et år tidligere¹⁸⁰.

Den slesvigholstenske kampagne mod Fischer

I efteråret 1839 og foråret 1840 havde Fischer kunnet afvise de liberales stormløb takket være den støtte, som deres modstandere med borgmester Schow i spidsen direkte og indirekte havde ydet ham. I løbet af efteråret og vinteren 1840—41 rejste der sig imidlertid en ny og langt farligere storm imod ham, i hvilken Schow var den drivende kraft og de liberale Schows allierede.

Denne politiske omvæltning fremkaldtes af sprogreskriptet af 14. maj 1840, der indførte dansk rets- og administrationsprog i alle de distrikter i Slesvig, hvor kirke- og skolesproget var dansk. Hermed var indledt en udvikling, der måtte gøre dansk og tysk til ligeberet-

tigede sprog i Slesvig. Mod denne sproglige deling protesterede de tyskuddannede embedsmænd og det liberale borgerskab. Det afsløredes herved, i hvor høj grad afstanden mellem de to gamle modstandere var skrumpet ind. Embedsmændene følte angrebet på Hertugdømmernes officielle tyskhed som et angreb på sig selv, medens denne tyskhed for borgerskabet var et udtryk for Slesvig-Holstens integritet, en forudsætning for Hertugdømmernes fællesskab og dermed for deres ret til en forfatning. Tyskhed og danskhed havde hidtil været underordnede led i den kosmopolitiske liberalisme; de blev fra nu af hovedindholdet i det slesvigholstenske og i det kongerigske borgerskabs modsat rettede politiske bestræbelser.

Bevægelsen forløb parallelt i såvel Hertugdømmerne som Kongeriget. Dannelsen af nationalliberale partier og embedsmændenes opslutning om deres tidligere liberale fjender er et fælles træk. Den dominerende part i denne nationale samling var det liberale bourgeoisie. Dette gælder også for Nordslesvig, og der er derfor ingen grund til med P. Lauridsen at tale om »et forargerligt overløberi fra de liberales side«¹⁸¹. Men forøvrigt havde dels den slesvigholstenske, dels den specielt nordslesvigske udvikling sine særlige træk. De liberale, der hidtil havde stået i et klart modsætningsforhold til »folket«, kom gennem de nationale samlingsbestræbelser til at stå i spidsen for brede folkelige bevægelser — undtagen i Nordslesvig. Her betød alliancen mellem liberale slesvigholstenere og embedsmændene nok en umiddelbar styrkelse af den danskfjendtlige front, men tillige en understregning af slesvigholstenismens ufolkelighed og dermed i det lange løb en svækkelse af dens muligheder for at blive en folkebevægelse. Denne ufolkelighed fremhævedes i Nordslesvig yderligere af den augustenborgske hertugs anstrengelser for at sikre sig slesvigholstenismens anerkendelse af hans arvekrav og af de slesvigholstenske ledes valne støtte til ham.

I Åbenrå var det ikke let for de liberale at omstille sig til danskfjendtlighed. Allerede i juni havde Heiberg over for Kopperholdt ønsket petitioner fra »alle byer og alle embedsmænd« mod sprogreskriptet, »um diesen politischen Mord zu perhorresciren«¹⁸², men endnu i august talte Kopperholdt og hans venner på knapperne. Først i september svingede de liberale definitivt over i den antidanske slesvigholstenisme. Dette betød, at de liberale sluttede op om den nye

offensiv mod Fischer og den danske bevægelse, som den autoritære kreds omkring Schow havde indledt en måned i forvejen. Baggrunden var også i denne kreds forbitrelsen over sprogreskriptet, men det særlige moment var Schows forbindelse med hertug Christian August, der siden 1838 havde ivret mod afskaffelsen af det tyske øvrigheds-sprog, og som nu stillede sig i spidsen for en bevægelse, hvis mål var at forhindre eller sabotere sprogreskriptets gennemførelse. En af hans mest ihærdige hjælpere blandt embedsmændene var borgmester Schow¹⁸³, der dermed indledte et dobbeltspil i sit forhold til regeringen i København, som vedvarede lige til katastrofen i 1848.

Schows svoger, toldforvalter Hansen i Åbenrå, havde gennem mange år været finansielt afhængig af hertugen og var uden tvivl et af dennes lydige redskaber. I 1838 var denne mand, der gennem sine breve til Christian August fremtræder som en meget utiltalende person, og som ingen har sagt et venligt ord om, de antiliberales kandidat ved det ekstraordinære stændervalg i Åbenrå. I oktober 1838 bad han om tilladelse til at måtte »indføre min svoger, den konstituerede borgermester« hos hertugen. Schow blev en trofast tilhænger af Christian August, hvem han jo også med sin aristokratiske indstilling og sit intrigante væsen havde alle forudsætninger for at harmonere med. Jeg er, skrev Schow 27. 4. 1842 til hertugen, »Höchstdero Interessen mit ganzer Seele ergeben«, og det er vel især Schows værk, når hertugen lige til 1848 havde en del tilhæng i Åbenrå¹⁸⁴. Ved at støtte den hertugelige politik blev det muligt for Schow at føje en decideret antidansk slesvigholstenisme til sin fortsatte afvisning af de liberales ønsker. »Det er sandelig ikke min skyld, hvis åbenråernes petition i sprogsagen er indgået så sent, og hvis de gode borgere ud over stænderforsamlingernes forening beder om ting, hvis realisering hverken er ønskelig eller til at udføre«, skrev han 11. 11. 1840 til Christian August¹⁸⁵.

Kampagnen mod Fischer var det vigtigste, men ingeniunde det eneste afsnit af den antidanske offensiv i Åbenrå. Der var tale om en aktion, udført under ledelse af Schow og med bykollegiernes store flertal som ivrige støtter, for at gøre Åbenrå til en officielt rent tysk-sproget by, til en bastion i kampen mod sprogreskriptet. Fischer omtalte allerede i juli »de tyske advokaters og embedsmænds uhyre krig og skrål, hvormed de især siden sprogforordningernes publika-

tion har forsøgt at skræmme og overdøve enhver anden stemme«. Schow søgte på dette tidspunkt at få borgervæbningens anfører, sukerraffinadør Andresen, til at udbringe hurraråbet for kongen, under dennes forestående besøg, på tysk, hvad Andresen dog nægtede¹⁸⁶. Et par uger senere beretter Fischer følgende karakteristiske scene: »I et selskab hos borgermesteren, hvor der foresloges en toast om enighed mellem de tyske og danske, erklærede flere, jeg tror flertallet, at de ikkun ville støde an på det modsatte: »Krieg dem Dänischen auf Leben und Tod«. Rigtignok var advokater og embedsmænd, men også alle vore deputerede nærværende. Dette selskab var efter kongens afrejse«¹⁸⁷. I samme måned blev den danske indskrift »Fattige Sømænds Kasse« på en på Skibsbroen anbragt bøsse ændret til en tysk¹⁸⁸. Byens danske gudstjenester kunne der ikke røres ved, men al tale om at afskaffe den tyske salmesang ved dem ophørte. Byens udråder, der aldrig havde råbt andet end dansk, begyndte nu at bringe sine meddelelser på tysk. Det er formodentlig Schow, der har taget initiativet til denne forandring, thi efter at han efter højeste ønske havde måttet afgive en »privativ erklæring« derom¹⁸⁹, konstaterede Fischer i februar 1841, at udråberen uden varsel var vendt tilbage til dansk. Det blev dog kun en kortvarig glæde; Schow var manden, der kunne finde et smuthul i en sådan situation: i marts 1841 råbtes der igen på tysk. »Det hedder rigtignok, at enhver kan få tysk eller dansk udråbt efter forlangende«, skrev Fischer 6. 3. 1841¹⁹⁰, men den slesvigholstenske »Bürgerverein«, der nu i antidanskhed arbejdede hånd i hånd med Schow, benyttede sin indflydelse til at ramme dér, hvor øvrigheden ikke nåede hen. »Ingen af dens medlemmer tør holde eller lade noget annoncere i mit blad« — skrev Fischer 1. 7. 1841 —, »og den købmand som engang forsøgte at genindføre dansk udråb, blev nægtet optagelse i foreningen netop af denne årsag. Dette gjorde ham blød, og han med alle lader nu udråbe på tysk«.

Hvor øvrighed og pengemagt kunne gøre sig gældende, gik det altså hurtigt fremad med byens germanisering. Over for denne antidanske kampagnes hovedmål — Fischers danske ugeblad — slog kræfterne imidlertid ikke til. Den største enkelte hindring viste sig at være Fischer selv. Ingen forfølgelser formåede noget over for hans karakterfasthed og urokkelige tro på den danske sags livskraft — »vor hellige sag«, som han gang på gang skrev.

Den af Schow ledede offensiv mod Fischer tog først sin begyndelse i august 1840. Så sent som den 24. juni havde magistraten støttet Fischer for at undgå et blad under Kopperholdts redaktion. I løbet af den følgende måned kom kampen mod sprogreskriptet imidlertid til at stå som midtpunkt for alle slesvigholstenske bestræbelser. Fischer kunne dermed ikke længere bruges som udgiver af et tysksproget blad i byen. Som modkandidat opstillede magistraten den nu 59-årige læge A. W. Neuber. Hans litterære kvalifikationer til redaktørposten var ubestrideligt de bedste. Han var nært knyttet til familien Schow, og den omhu, hvormed kampagnen til gunst for Neuber var tilrettelagt og blev gennemført, gør det utvivlsomt, at det var Schow, der var den drivende kraft i aktionen, selv om han som byens borgmester, dommer, politimester og censor og i kraft af sin forbindelse med Neuber måtte holde sig i baggrunden.

Neubers politiske synspunkter gennemgik i disse år en kraftig forandring. I forbindelse med de nationale samlingsbestræbelsers genoplussen i Tyskland og slesvigholstenismens mere og mere danskfjendtlige karakter vågnede Neubers tysk-nationale ungdomsdrømme til nyt liv. 35 år tidligere var han kommet til det danske monarki som en flygtning fra Napoleons-krigenes Tyskland, og i det dansk-talende Äbenrå havde hans virksomme ånd følt sig ensom og fremmed. Nu åbnede der sig uventet den mulighed for ham, at han i det danske Nordslesvig kunne virke for tyskhedens sag. Neuber oplevede i disse år en slags litterær Indian summer¹⁰¹.

I august fremtrådte Neuber for publikum med to småskrifter som en duelig skribent og som ivrig talsmand for slesvigholstenismen. I begyndelsen af måneden udkom hans udførlige svar på professor Paulsens anden artikel om navnet Äbenrå¹⁰² under titlen »Der Name Apenrade«¹⁰³. Striden om navnene Äbenrå — Apenrade blev her i det afgørende slutafsnit knyttet sammen med den politiske sprogstrid. »Lyna«s mange äbenråske abonnenter var, hed det, et tydeligt bevis på, »at folkets egentlige kerne misbilliger udgivelsen af et dansk ugeblad ligesom al unaturlig virksomhed for udbredelsen af det danske sprog«. — Det andet skrift, »Kurze Beleuchtung der Ansicht des Herrn Pastor Harms in der Sprachsache, nebst einer Nachschrift«, der udkom i slutningen af august¹⁰⁴, var en populær fremstilling af de nordslesvigske embedsmænds og advokaters synspunkter i kampen

mod sprogeskriptet. »Mod syd er alle blikke vendt, lige som blomsten vender sig mod solen, fra hvilken den modtager lys og varme«, hævdede Neuber her.

Til støtte for Neuber blev der blandt byens indbyggere indsamlet underskrifter på en petition (den 1. 9. 1840), hvori man bad deputeretkollegiet om hos politiet (dvs. Schow) at udvirke et pålæg for Fischer, gående ud på, at han i navnet på sit blad skulle bruge ordet »Apenrade«, som hans privilegium lød på. Byen havde i århundreder i ind- og udlandet været kendt under navnet »Apenrade« — stod der i petitionen —, og det var underskriverne meget magtpåliggende at bibeholde dette navn, idet også dåbsattester, borgerbreve og andre dokumenter lød på navnet Apenrade. — Man havde med velberåd hu sat ind mod Fischers svageste punkt. For at få så stor tilslutning som mulig var ønsket ikke opstillet som et nationalt krav, — og at det heller ikke følte som sådant, fremgår af, at dansksindede folk og nære venner eller bekendte af Fischer som købmand Kragh, læge J. Grauer og skibsbygmester Mads Michelsen underskrev petitionen. Den fik da også hele 267 underskrifter og kunne dermed bruges til at underbygge påstanden om alle indbygges afstandtagen fra Fischer og hans anskuelser¹⁹⁵.

Medens Neuber over for publikum i Åbenrå fremstillede sig som en ivrig bekæmper af al dansk indflydelse, anslog han andre toner i den ansøgning (dateret 4. 8. 1840), som han efter kongeparrets besøg i Åbenrå 5. 8. tilstillede Adler med bøn om at overrække kongen den. Det ville som bladudgiver ikke være hans hensigt, betonedede han, »at forøge den desværre alt for dybt indtrængte sindenes splittelse, nej, tværtimod, så vidt muligt at udligne den og at forsone de stridende parter på en for almenvellet gavnlige måde«¹⁹⁶.

De mange borgeres protest mod Fischers danske blad havde bragt kancelliet i København til den overbevisning, at der i Åbenrå (lige som i Haderslev og Sønderborg) var behov for et tysk blad ved siden af det danske¹⁹⁷. Det bedste, det herefter kunne gøre for den loyale Fischer, var at give ham ret til at udgive begge blade. Fischer kviede sig imidlertid ved at udgive et tysk blad, thi — som han skrev til Flor — »følgen ville blive, at den største del af mine indenbys abonnenter da opgav mit det danske«¹⁹⁸. Efter Flors råd erklærede han sig dog (29. 9. 1840) villig til at imødekomme det fremsatte øn-

ske, men tilføjede: »hvis jeg blot kan få sikkerhed for, at det ikke skal føre til skade og tab for mig«. Han argumenterede iøvrigt ganske behændigt, at af de 80 åbenråske abonnenter, han havde haft på sit tyske blad, havde kun 20 opsagt avisen, da den blev dansk, og at næppe en tiendedel af de 20 havde følt sproget som en hindring¹⁹⁶. Først efter at Fischer gennem Flor var blevet underrettet om, at cancelliet ønskede et klart ja eller nej, svarede han 11. 11. på en ny forespørgsel fra magistraten, at han var rede til at udsende det tyske blad fra 1. 1. 1841¹⁹⁷. Flor på sin side understregede over for cancellipræsident Moltke, at et tysk blad under Fischers redaktion ville forhindre, at ugebladet kom »i hænderne på mennesker, der planmæssigt modarbejder og undergraver regeringens foretagender og anseelse.«

Allerede den 26.8. havde Schow forberedt sin anbefaling af Neuber ved i magistratens navn at erklære sig fuldstændig utilfreds med Fischers blad. »Fischer — udtalte magistraten — har i høj grad skuffet vore forventninger«, og »hans jammerlige blad« blev kun læst meget lidt; man påstod endog mod bedre vidende, at »de få eksemplarer, der bliver afsat af bladet, turde gå til Danmark«²⁰¹.

Mod forventning fik magistraten først i begyndelsen af november Neubers ansøgning tilsendt til udtalelse, og først 28. 11. 1840 kunne Schow afsende den indberetning, der skulle sikre Neuber privilegiet på det tyske blad og samtidig gøre det af med Fischer. Skrivelsen er et nyt vidnesbyrd om det forbavsende stemningsomsving, der i løbet af et halvt års tid var foregået i byens ledende kredse. Fischers dansk-nationale bestræbelser skildres nærmest som statsfjendtlige, åbenbart ud fra den overbevisning, at dette ville gavne sagen under den videre behandling, og Fischer omtales i en tone, som tidligere ville have været utænkkelig i en magistratsindberetning. Det hedder således, at Fischers tilbud om at ville udsende et tysk blad var illusorisk, »da redaktør Fischer almindeligt går for at være en af den bekendte propagandas tjenstivrige emissærer«, og da »udgiveren mangler næsten samtlige de egenskaber, der synes ønskelige til brug for den passende redaktion af et blad«. En tysk oversættelse af Fischers ugeblad, påstod man nu, ville næppe få afsætning på grund af »udgiverens princip, »Åbenrå« = danisering«. Man ønskede også, at Fischer fik påbud om ikke at bruge ordet »Åbenrå« og hævdede, at

Fischer i det hele taget ikke var egnet som redaktør i byen. — Neuber var derimod »en i enhver henseende gennemdannet mand« og tilmed besjælet af sådanne politiske synspunkter, at man uden bekymring kunne betro ham redaktionen.

Da denne indberetning kom til behandling i provinsregeringen, viste det sig, at der her var næsten ligeså mange meninger som regeringsråder. Det, der forhindrede en enig tilslutning til magistratens synspunkter, var åbenbart navnlig to ting: For det første havde Åbenrås magistrat året i forvejen indtrængende anbefalet den mand, som de nu ikke kunne nedsætte nok. Hvordan kunne man da have synderlig tillid til dens skøn i det hele taget? For det andet vidste man besked med den nøje forbindelse mellem Neuber og Schow (der i givet fald skulle være Neubers censor), og man har vel også haft i tankerne, at Neuber i regeringens øjne ikke kunne være helt velegnet på grund af den vanærende dom, der var overgået ham. Der var derfor i Slesvig til at begynde med mest stemning for at pålægge Fischer at udsende både et dansk og et tysk ugeblad. Der indtrådte dog på et eller andet tidspunkt (formentlig i slutningen af februar 1841) et omsving til gunst for Neuber, som det fremgår af Rists to vota. I det første gik han kraftigt mod Neuber, da et ugeblad under hans redaktion kun ville forøge »en indre og lidenskabelig splittelse mellem beboerne af samme provins«, og foreslog derfor at betro bogtrykker Rathje redaktionen af et tysk intelligensblad (»og så måtte Åbenrå da give afkald på at have sit eget politiske arnested«). I sit andet votum havde han imidlertid, ud fra politiske motiver, ændret holdning og ønskede direkte, at Neuber kom til at redigere et tysksindet blad (»thi måske hører denne kamp til dem, hvor den rette midterlinje kun bliver fundet gennem dadelværdige ekstremer«)²⁰².

I provinsregeringens indberetning til kancelliet 12. 3. 1841 havde dette synspunkt, og dermed Schow, sejret. Fischers blad betegnedes som »et af de indholdsløseste i denne art«, og Fischer kritiseredes for at have taget parti i sprogstriden på en ophidsende måde. Det ville stride mod byens ønsker også at give ham et privilegium på et tysksproget blad, og derfor måtte Neuber foretrakkes. Det tilføjededes dog for en sikkerheds skyld, at der ikke kunne tillægges magistratens mening afgørende vægt, da den åbenbart havde begået et fejlgreb

med hensyn til Fischer. Striden om Åbenrå — Apenrade ville man ikke blande sig i ²⁰⁵.

Der kan ikke være tvivl om, at Schow under hele kampagnen til fordel for Neuber har udnyttet sine forbindelser i regeringskontorerne på Gottorp og afpasset aktionerne i Åbenrå efter sin viden om sagens tilstand i Slesvig. Man kan derfor gå ud fra, at den petition i ugebladssagen, som i februar 1841 cirkulerede i Åbenrå, er iværksat af Schow for at påvirke provinsregeringen til gunst for Neuber, og det må konstateres, at han nåede sit mål. Den pågældende petition, adresseret til kongen og dateret »Apenrade im Februar 1841«, anmodede om, at en anden redaktør end Fischer måtte få privilegium på et tysk ugeblad. Fischer — hed det — udgiver sit ugeblad på dansk, »som altså allerede af den grund er uden nytte for os«, men desuden har han med dette blad »i den grad pådraget sig sine medborgeres utilfredshed og uvilje, at selv et af ham redigeret ugeblad stadig ville savne det, som et ugeblad først og fremmest skal være for en by«. For at forebygge, at man gav Fischer et privilegium på et tysk intelligensblad (annonceorgan), tilføjede man, at et sådant kun var til nytte, hvis det blev almindeligt læst, og det ville et blad under Fischers redaktion aldrig blive. — Det er karakteristisk, at man i denne petition, ligesom i Åbenrå—Apenrade-petitionen, undlod at bringe politiske betragtninger på bane. Hovedsynspunktet var snarest, at man i de erhvervsdrivendes interesse måtte have et blad, som alle kunne enes om. Initiativtagerne havde selvfølgelig andre bevæggrunde, men formuleringen var sådan, at de flest mulige kunne tilslutte sig petitionen. Den fik da også hele 259 underskrifter, stort set de samme, som havde tilsluttet sig Åbenrå—Apenrade-petitionen i september 1840. 62 af underskriverne (=24⁰/₀) var skibsredere o. l., 134 (=52⁰/₀) håndværkere, 16 (=6⁰/₀) intellektuelle m. fl.; ikke mindre end 47 (=18⁰/₀) lader sig ikke identificere, men stammede sikkert fra de lavere samfundsklasser²⁰¹.

Den 30. 6. 1841 afgav kancelliet sin forestilling til kongen. Det fastholdt sit ønske om at give Fischer privilegium på den tyske avis; publikum ville nok berolige sig, mente man, hvis blot der udkom en tysk avis. Neuber afvistest under henvisning til hans embedsforseelse. Den sande grund til den trufne afgørelse har sandsynligvis været

den, der er anført i en koncept til forestillingen: »at enhver anledning til en fortsættelse af den hadefulde sprogstrid bør undgås«; man henviste i denne forbindelse til de uheldige erfaringer fra Haderslev.

Hermed kunne sagen have været definitivt afgjort til Fischers fordel. Der faldt imidlertid ingen kongelig resolution på forestillingen, hvis indhold tværtimod blev meddelt initiativtagerne til petitionen²⁰⁵. På Lüders' og Dethlefsens initiativ, fortæller Fischer²⁰⁶, besluttede deputeretkollegiet, mod A. Andresens stemme, sig nu til det usædvanlige skridt at lade bykollegierne ansøge om et tysk blad under Neubers redaktion²⁰⁷. I denne yderste anstrengelse undgik man ganske den ophidsede og danskfjendtlige tone, der havde præget Schows indberetninger i august og november 1840, og talte helt i kancelliets ånd. Fischer, sagde man nu, »anstrenger sig ustandseligt for igen at kalde stridigheder, som kunne anses for overståede, til live igen«. Af argumenter mod Fischer havde man fundet et nyt: han beherskede ikke tysk fuldt ud. Neuber derimod ville være i stand til at yde »noget overordentligt«²⁰⁸.

I en betænkning, dat. 5. 11. 1841, tog kancelliet herefter endnu en gang stilling til sagen. Det afgørende for regeringen var igen at dæmpe den nationale strid, som efter kancelliets mening især kunne udarte, hvis der fandtes to modsatte blade i samme by. Under henvisning til påstanden om Fischers mangelfulde beherskelse af tysk turde man dog ikke længere anbefale Fischer som redaktør og foreslog derfor, at bykollegierne i Åbenrå fik meddelelse om, at ingen af ansøgerne fandtes egnede²⁰⁹. Derved blev det. I den kongelige resolution (10. 11. 1841) hed det, at åbenråernes bøn »for tiden« ikke kunne opfyldes. Fischers blad var omsider kommet ud i smult vande.

For Neubers chancer har rygtet om hans samtidige politisk-litterære virksomhed sikkert haft en negativ betydning. Han offentliggjorde i 1841 i »Lyna« en række slesvigholstenske kampsange, som på ingen måde var i overensstemmelse med hans løfte om at ville virke forsonende i sprogstriden. Det kendteste af disse er »Das Lied von der Schlei«²¹⁰: »Sie sollen es nicht haben / Das heil'ge Land der Schlei!«, begynder det. I 3. strofe hedder det: »Nicht sind wir Sönderjüten / Sind deutsch in Wort und That«. Lige frem berømte blev digtets sidste linjer:

Der Herzog hat's geschrieben,
Den sich das Volk erwählt:
Se schölln tosammen blieben
Op ewig ungedeelt!

Med denne slutningslinje havde Neuber givet den slesvigholstenske hovedparole dens endelige og siden brugte form. (I Ribe-traktaten lyder det kendte sted: »unde dat se bliven ewich tosamende ungedeelt«). Sangen blev optaget i flere digtsamlinger og i 1845 sat i musik af C. G. Bellmann fra Slesvig. Herefter bredte slutordene sig ud over Hertugdømmerne og Tyskland. — Det fortjener at fremhæves, at digtets indledningsord er en efterligning af Nicolaus Bechers kendte antifranske digt fra 1840: »Sie sollen ihn nicht haben, / Den freien deutschen Rhein«²¹¹.

Hvad Fischer angår, blev det hans frelse, at regeringen over for de voldsomme nationale lidenskaber, som sprogreskriptet havde kaldt til live, førte en politik, der søgte at berolige gemytterne og få danske og tyske til at leve fredeligt sammen inden for monarkiet. De københavnske regeringskredse tænkte ikke på at danisere Slesvig; for dem var et dansk-tysk Slesvig en nødvendighed for ved dets hjælp at fastholde Holsten og dermed bevare monarkiets integritet. Ud fra den samme betragtning foretoges det følgende år de tilsyneladende tyskvenlige udnævnelser af Prinsen af Nør til statholder i Hertugdømmerne og Reventlow-Criminil til præsident for det slesvigholstenske kancelli.

Fischers blad var i vinteren 1841—42 i tydelig fremgang²¹². Det skyldtes dels afslaget på ansøgningen om det tyske blad, dels at Fischer, for at stå stærkere i den sidste kamp mod Neuber, havde afvæbnet en stor del af sine modstandere ved fra den 6. 10. 1841 at ændre navnet på sit blad til »Apenrader Ugeblad«. »Abonnenterne her i byen tiltager. Siden det huldsalige Apenrade pryder bladet, erklæres det offentlig for godt, og det endog af dem, der forhen har nedrevet det på det forfærdeligste, og læses af dem, der forhen ej ville se derpå . . . Jeg nærer mere end nogensinde det glade håb, at folkets sans snart vil vågne af den lange tyske søvn«.

Tanken om en tysk bladkonkurrent havde i virkeligheden lidt et definitivt nederlag i 1841. Af politiske og prestigemæssige årsager

fortsatte projektet dog et skinliv endnu i nogle år. I efteråret 1842 sendte Neubers venner med Lüders i spidsen en petition til fordel for Neuber til den slesvigske stænderforsamling. Den fik kun 28 underskrifter. Efter hvad Schow 5. 11. 1842 skrev til hertugen²¹³, skyldtes det ringe resultat dels, at Neubers personlige modstandere rejste indvendinger, dels frygt for, at et tysk ugeblad i Åbenrå ville skade »Lyna«, som man i hvert fald ville holde i live. Man tager næppe fejl, hvis man antager, at det er Neubers nøje tilknytning til Schow, der har holdt de liberale kredse borte nu, da røret om sprogreskriptet havde lagt sig. (Lüders havde gennem sin broder i Sønderborg kontakt med kredsen omkring hertugen). — I 1844 blev der gjort et sidste forsøg på at opnå et privilegium for Neuber. I en ansøgning fra deputeretkollegiet, der kun kendes fra koncepten til en betænkning fra kancelliet, hed det forsigtigt, at man ikke ville have vovet at rejse sagen igen, hvis ikke kongen under sit ophold i Åbenrå (31. 7.) havde givet sin tilladelse dertil. Man argumenterede ganske som fire år tidligere: Fischers blads tendens stred direkte mod den offentlige mening; det blev derfor kun holdt i få eksemplarer og var ikke engang at finde i værtshusene. I det nævnte udkast til en betænkning (fra 1845) mente kancelliet, at man kunne se bort fra Neubers embedsforsøelse og give ham et ikke eksklusivt privilegium. Betænkningen blev imidlertid ikke engang afsendt²¹⁴.

Slesvigholstenismen i Åbenrå 1840—48

Medens de for den nationale udvikling skelsættende år omkring 1840 kan skildres ved hjælp af et meget rigt kildemateriale, bestående af såvel officielle skrivelser, offentlige petitioner, avisartikler som fortrolige privatbreve, er der fra tiden efter 1840 bevaret langt magrere historiske kilder. Den slesvigholstenske bevægelse kendes næsten udelukkende gennem myndighedsarkivernes aktstykker, fra nogle avisartikler og fra den ganske ensidige omtale af den, som nu og da kan findes i Fischers breve²¹⁵.

Der vil i det følgende blive givet en i det væsentlige kronologisk fremstilling af de udslag af slesvigholstenisme, der kendes fra Åbenrå i tiden 1840—48. For at forhindre, at denne skildring på grund af kildernes mangelfuldhed opløses i en række kun delvis sammenhængende og undertiden modstridende bestanddele, gives der indled-

Kongelig privilegeret Åpenrader Ugeblad.

Redigeret og udgivet af Fr. Fischer.

N: 50

Onsdag den 6. October

1848.

Torjendå ifølge Kongel. Allernaadigt Edicte med Brevposten over hele Landet, og koster quartallet 12 R Cour. hos
Utgiveren, paa Postkontoret i Hertugdømmene 15 R Cour., i Kongeriget 50 Rb.

• Åpenrader Ugeblad«s hoved. (Det første nummer med denne titel).

ningsvis, til bedre orientering og ud fra kildernes vidnesbyrd, en oversigt over de forskellige befolkningsgruppers modtagelighed for de slesvigholstenske strømninger.

Underklassen kan efter alt at dømme lades ganske ude af betragtning, når det gælder om at danne sig et billede af den slesvigholstenske bevægelse i Åbenrå. Byens skibstørre og håndværkssvende optræder første gang som en politisk faktor i 1845, og da i decideret dansk ånd. Alt tyder på, at denne halvdel af byens indbyggere gennem hele vor periode har stået de slesvigholstenske og tyske bestræbelser ganske fjernt.

Om størstedelen af byens små borgere tør det for perioden 1840—48 siges, at deres statspolitiske idealer var af konservativ natur. De ønskede at bevare forholdene, som de var: på den ene side Hertugdømmernes, eller rettere Slesvigs, selvstændighed over for Kongeriget, på den anden Slesvigs forbliven inden for det danske monarki; de liberales forfatningskrav havde de ikke meget tilovers for, men heller ikke for »dannevirklerne«s ønsker om afskaffelse af det tilvante tyske øvrigheds-, skole- og kirkesprog; samtidig ville de bevare deres danske talesprog, og over for Danmark nærrede de kun venskabelige følelser; Tyskland var et fremmed land for dem. Mest af alt var de optaget af de lokale forhold, og deres inderlige ønske for »vort lille Affenrå« var, at dansk- og slesvigholstensksindede fredeligt måtte leve side om side. Respekten for autoriteterne sad dybt i

disse småborgere: de var kongetro, og de havde støttet Schow mod de liberale; gamle patriotiske følelser over for monarkiet trivedes side om side med vedhængen ved Hertugdømmernes særlige institutioner; de var alt efter den politiske situation danske patrioter eller slesvigholstenere, eventuelt begge dele på samme tid. Men en dansk nationalfølelse kendte de ikke, og de afviste den, da den dukkede op i Åbenrå, fordi den satte splid mellem folk, og fordi den måtte medføre gennemgribende forandringer af forhold, som de følte sig ganske tilfredse med. Det bør tilføjes og understreges, at småborgerskabets ånd i større eller mindre grad prægede alle byens indbyggere, selv dens største redere og købmænd, så at småborgerlige vurderinger også kan dukke op i andre samfundslag.

Vi har en lang række vidnesbyrd om, at småborgerskabet — og det vil sige størsteparten af Åbenrås borgerskab — virkelig havde denne indstilling til den politiske udvikling. Frederik Fischer, der netop håbede at vinde dette samfundslag for sig, skriver i sine breve gang på gang om deres »fortræffelige intethed«, deres ønske om hverken at ville være »dansk eller tysk«, og finder en gang imellem trøst i, at denne holdning dog også forhindrede dem i at blive tyske.

Småborgerskabets deltagelse i den antifischerske kampagne var ikke et udslag af slesvigholstenisme. Det kom for dagen både under og efter denne kampagne. De slesvigholstenske petitioner blev lige fra 1838 til 1846 svigtet af håndværkernes store flertal, og et stemningsomslag over for Fischer indtrådte først, da denne forbrød sig mod gammel skik og brug i byen ved ikke alene at udsende ugebladet på dansk, men også at bruge byens »simple« og uofficielle danske navn. Gennem deres konservatisme kom småborgerskabets store flertal imidlertid lige til 1848 til at virke som en reserve for den slesvigholstensindede del af borgerne; det sluttede sig ikke til det danske parti, før historiens gang i 1848 tvang det til at tage stilling for eller imod Danmark og gjorde alle mellemløsninger umulige.

Medens småborgerskabet således længst muligt søgte at holde sig uden for national stillingtagen, havde det velhavende borgerskab i Åbenrå allerede fra begyndelsen af 1830erne taget sit standpunkt i den politiske kamp, der var under udvikling. Dette standpunkt var, som vi har konstateret, dybest set bestemt af borgerskabets ønske om gennem en fri forfatning at blive meddelagtig i landets styre.

På dette vigtige punkt, men ikke med hensyn til nationalitetsproblemet, adskilte de tidlige liberale borgere i Åbenrå sig fra småborger-skabet. Der var derfor oprindeligt mange berøringspunkter mellem Kopperholdt-kredsens liberalisme og håndværkernes holdning. Den slesvigholstenske liberalisme udviklede sig, som reaktion mod den danske bevægelse i Nordslesvig og Flensborg, til en art slesvigholstensk patriotisme, der samlede sig om de eksisterende og de ønskede slesvigholstenske fællesinstitutioner. Slesvigholstenismen kunne derfor fra omkring 1840 bygge på de forhåndenværende statspatriotiske stemninger og tage dem i sin tjeneste. Denne kombination af liberalisme og fædrelandske følelser på ikke-national basis var næsten uimodståelig for en nordslesvigsk købstadborger i 1838 eller 1840, men den var ikke bærekraftig i den videre udvikling, fordi »Slesvig-Holsten« stillede sig i vejen for den dannelse af nationalstater, der foregik på tysk og dansk område. Slesvigholstenismen var altså ikke en national bevægelse som den danske vækkelse i Nordslesvig, men en nødudvej, der i slesvigernes ufærdige og indviklede nationale situation blev grebet med begærlighed. Medens slesvigholstenismen, i kraft af sin modsætning til helstatsbestrebelse, i sydligere egne tidligt antog et bevidst tysk præg, varede det længe, før den i Nordslesvig understregede sin tilknytning til tyskheden. De liberale tendenser var her forenet med en sproglig tolerance og en vigen uden om nationalitetsproblemet, som gør det muligt at tale om en særlig nordslesvigsk slesvigholstenisme. Dens talerør var ugebladet »Lyna« i Haderslev.

I 1840, da P. Hiort Lorenzen redigerede »Lyna«, samlede de liberale i Åbenrå som nævnt ikke mindre end 75 abonnenter på dette liberal-demokratiske organ. Selv om mange af disse abonnenter i løbet af det følgende år faldt fra, fordi Haderslev-bladet ikke kunne tilfredsstille deres behov for lokale oplysninger, var der dog en kerne tilbage, som holdt fast ved dette blad, der i årene herefter kan betragtes som arvtager til Kopperholdts »Allgemeines Wochenblatt«. Denne fastholden ved »Lyna« førte som omtalt til, at petitionen til gunst for Neuber i 1842 kun fik 28 underskrifter i Åbenrå. Fra begyndelsen af 1845 blev »Lyna« organ for hertugen af Augustenborg, og dets gamle redaktør, konrektor Volquardsen, nedlagde sin stilling. Da Volquardsen i juli 1844 havde meddelt læserne dette sit forsæt,

modtog han fra Åbenrå en taksigelse^{215a}, forsynet med 23 under-
skrifter — sikkert alle de abonnenter, »Lyna« fortsat havde i Åben-
rå. Blandt navnene er først og fremmest de fleste af deputeretkolle-
giets medlemmer, endvidere folk som Jürgen Paulsen, dr. G. Paulsen,
And. J. Cornett, C. G. Friederici og H. Offersen — stort set alle de
mænd, der i disse år fremtrådte som det slesvigholstenske partis le-
dere i Åbenrå. Vi tør derfor gå ud fra, at deres politiske opfattelse
i det væsentlige er faldet sammen med »Lyna«s tendens i årene 1841
—44.

Om »Lyna«s holdning til de afgørende politiske problemer ud-
talte Volquardsen sig i en artikel, som blev offentliggjort 16. 11.
1844, altså kort tid før han forlod redaktørstolen. Anledningen til
hans indlæg var en leder i Fischers ugeblad, hvor »Lyna« var blevet
henregnet blandt de slesvigske blade, der var imod statsenheden. Vol-
quardsen svarede, at »Lyna« var imod inkorporation og for Slesvigs
selvstændighed. »Lyna«, fortsatte han, henregnede begivenheder i
Danmark blandt de indenlandske. »Hvad iøvrigt det jordiske fædre-
land angår, så opfatter »Lyna« i ordets snævrere forstand hertugd-
dømmet Slesvig, i videre forstand Slesvig-Holsten, og i videste for-
stand det danske monarki som fædreland. Den har kæmpet for Sles-
vig og for Slesvig-Holsten, da den fandt, at man antastede disses
retmæssige selvstændighed og søgte at løsne og sønderrive sidstnævnte
to deles forbindelse med hinanden; men den ville også øjeblikkelig
være rede til at kæmpe for hele det danske monarki og vende sine
våben mod slesvigholstenerne, hvis den fandt, at disse retsstridigt
med list eller magt søgte at løsrive Hertugdømmerne fra Kongeri-
get«. Det var tydelige ord: »Lyna«s ideal er det selvstændige Sles-
vigholsten i union med Kongeriget. »Lyna« fralagde sig også al
danskfjendtlighed. Om de danske propagandister skrev bladet 14. 2.
1841, at de søgte »at ophidse vore danske brødre mod os under det
løgnagtige påskud, at vi ringeagter dem og søger at opløse vor hid-
tidige forbindelse med dem«. Lige så lidt som Kopperholdts blad
kaldte »Lyna« nordslesvigerne for tyskere. I den praktiske politik
stillede det sig på sprogreskriptets grund. »Vi har altid været mod
al tvang i sproglig henseende«, hed det 23. 10. 1842 i en redaktionel
artikel, »og har ment, at i grænsedistrikter som i det nordlige Sles-
vig måtte ikke blot i det daglige liv de to sprog forliges venskabeligt

og enhver gøre sig bekendt med dem, så godt han kunne, men også det offentlige sprog kunne efter omstændighederne skifte«. Nordslesvigerne burde dog i deres kamp mod danske inkorporationsbestræbelser lære tysk så godt at kende, at de uden ulempe kunne have det som offentligt sprog, så at ét offentligt sprog kunne forene Hertugdømmerne. På tilsvarende måde hed det (23. 7. 1843) om skolevæsenet, at rent danske højere læreanstalter i Nordslesvig ville uddybe skellet mellem Nord- og Sydslesvig, men at heller ikke rent tyske dannelsesanstalter passede for Nordslesvig, fordi man ikke burde påtvinge folk et sprog udefra.

Fra den slesvigholstenske liberalisme i tiden før 1840 adskilte »Lyna«s standpunkt sig især ved at sætte forsvaret for Hertugdømmernes separatisme over kampen for de liberale fordringer: »Hvad er de to hovedpunkter for stændernes kommende rådslagning?«, spurgte »Lyna« 7. 3. 1841. »Efter vor mening for det første og fortrinnsvis forsvaret og opretholdelsen af den slesvigholstenske enhed og uadskillelighed, og for det andet den friere tidssvarende udvikling af vore stænderinstitutioner«. Bladet placerede sig afgjort i modsætning til hertugen af Augustenborg²¹⁶.

Der kan ikke være tvivl om, at dette politisk moderate og sprogligt tolerante slesvigholstenske program har passet Åbenrås borgere godt. De demokratiske krav fra Kopperholdts tid var borte. Skønt slesvigholstenerne nu fuldstændig havde magten i bykollegierne, blev der ikke længere gjort forsøg på at få forandret valgmåden. Den generende kritik af denne helt forældede tilstand overlod de nu gerne til Fischers ugeblad. På det sproglige område affandt de sig let med indførelsen af dansk øvrighedssprog på landet, blot de måtte slippe for det i Åbenrå. Det var helt i deres ånd, når der på det store slesvigholstenske stævne ved Åbenrå i 1843 blev holdt taler på både dansk og tysk, »thi sprogforholdene adskiller os ikke«, som der stod i »Lyna«s referat af festen²¹⁷.

På dette tidspunkt var den anationale slesvigholstenismes bedste periode dog allerede forbi, selv om denne hjemlige form for slesvigholstensk separatisme var fremherskende i Åbenrå lige til 1846 og endnu kunne gøre sig gældende i 1848, da treårskrigen var udbrudt.

Den nordslesvigiske slesvigholstenisme står imidlertid i modsætning til en række politiske erklæringer og handlinger, som i 1840-

ernes begyndelse udgik fra Åbenrå og indbragte den prædikate »en ægte slesvigholstensk by«. Der sigtes her til de klart danskfjendtlige petitioner, som fra 1838 regelmæssigt hvert andet år blev underskrevet i Åbenrå, valget af den afgjort tyskorienterede Güllich til byens stænderdeputeret og en række kommunale aktioner i radikal slesvigholstensk retning. Der er her, efter alt at dømme, tale om en påvirkning fra sydligere egne i Hertugdømmerne, hvor slesvigholstenismens tyske orientering var en selvfølge: Her blev de skrappe petitioner udkastet, og herfra kom Güllich med hans begejstring for et Stortyskland. I Åbenrå blev denne tyskvende og helstatsfjendtlige retning — som det vil blive påvist — ikke godt modtaget: selv blandt de få valgberettigede borgere kneb det både i 1838 og 1841 med at få de radikale kandidater valgt, og tilslutningen til de slesvigholstenske petitioner var i 1842 og 1844 nede på det halve af, hvad den havde været tidligere. Denne radikale retnings sociale støtte i Åbenrå finder man i skibsredernes kreds, som indtog den dominerende stilling i byens økonomi og styre. Her havde man intet imod at understrege sin afstandtagen fra Danmark såvel som Hertugdømmernes tyskhed. I dette milieu samlede man underskrifterne på den kendte petition fra efteråret 1842, der bad om afskaffelse af skibsmærket »Dansk Eiendom« og om indførelse af et særligt slesvigholstensk flag i stedet for dannebrog. Senere var det væsentligt i dette sociale lag, at tanken om Slesvigs indlemmelse i Tyskland havde sine tilhængere. Også de kommunale aktioner, til hvilke der lige er blevet hentydet, er præget af skibsredernes synspunkter.

Bag skibsredernes tysk-slesvigholstenske orientering lå i første række deres nøje økonomiske forbindelser med Hamborg. De kom herved til at indtage en ganske anden holdning end deres kolleger i Flensborg. Disse sidste følte Hamborg som en generende konkurrent; de stod derved på linje med København og placerede sig fra 1840 politisk på dansk side. Rederne i Åbenrå havde derimod ikke den ringeste chance for at konkurrere med Hamborg. Tværtimod — hele deres blomstrende skibsfart var afhængig af Hamborgs handel og kapital. De havde derfor ikke nogen som helst interesse i at anbringe sig i den antihamborgske fællesfront, der i disse år blev etableret mellem København og Flensborg. De åbenråske rederes og købmænds politiske tendens var dermed givet. — Det er almindeligt, at pro-slesvig-

holstenske skrifter taler nedsættende om de flensborgske købmænds »materialisme«. Heroverfor er der god grund til at gøre opmærksom på, at absolut intet taler for, at de åbenråske redere var mindre »materialistiske« end de flensborgske; de havde derimod andre interesser end disse og dermed en anden politisk indstilling. På baggrund af disse sociale og økonomiske forhold udviklede der sig i årenes løb en meget stærkt tyskorienteret fløj inden for det slesvigholstenske parti i Åbenrå.

Medens gamle bånd af både ideel og materiel art fik det store flertal af Åbenrås slesvigholstenere til at afvise tanken om Slesvigs forening med Tyskland, var mange af dem tilhængere af Slesvigs tilslutning til den tyske toldforening, der i disse år blev det solide grundlag, hvorpå Tysklands politiske samling kom til at hvile. Fra marts til november 1842 bragte »Lyna« en lang artikelrække af den kendte landinspektør Tiedemann, der i et meget folkeligt sprog gjorde rede for de fordele, Slesvig (eventuelt også Danmark) ville have af en tilslutning til toldforeningen. Da der i september 1842 i Åbenrå blev afholdt en fest for Åbenrås og Tønders stænderdeputerede, blev der skrevet »Lyna« 2. 10. 1842, »udbragt en skål for Slesvig-Holstens snarlige indlemmelse i den tyske toldforening, og den skål fandt entusiastisk genklang«.

Efteråret 1840 prægedes som omtalt af en stærk politisk aktivitet, fremkaldt af sprogreskriptet. Den verdslige og den gejstlige magts øverste repræsentanter i byen — borgmester Schow og provst Reh-hoff — støttede nu direkte eller indirekte de gamle liberale i deres bekæmpelse af den stigende danske indflydelse, og i forbindelse med stænderforsamlingens åbning i oktober blev der i de følgende uger fremlagt ikke mindre end 5 politiske petitioner til underskrift. Den vigtigste af dem var den tidligere omtalte mod sprogreskriptet; de øvrige fire gik ind for genoplivelse af landsrettighederne, forening af den slesvigske og den holstenske stænderforsamling, ophævelse af cirkulæret af 13. december 1838 (der indskrænkede mødefriheden) og afskaffelse af rigsbankpengene. Til trods for, at situationen i høj grad syntes at begunstige en stærk tilslutning til disse petitioner, var antallet af underskrifter imidlertid ikke større end i 1838. De fik alle 5 mellem 119 og 123 underskrifter. Af de 119, der underskrev petitionen mod sprogreskriptet var 41 (=34%) skibsredere o. l., 58

(=49⁰/₀) håndværkere, 11 (=10⁰/₀) intellektuelle o. l., medens 9 (=7⁰/₀) ikke har kunnet identificeres. Denne petition, der bærer præg af at være skrevet af en hjemlig forfatter, er overordentlig moderat. Dette fremgår allerede af, at kongen omtales som »Hans Kongelige Majestæt, vor allernådigste landsherre« og »vor allernådigste landsfader«. Den indeholder heller ingen danskfjendtlige vendinger, men bæres af ønsket om, at »alt skal blive ved det gamle«. Reformen er ikke fremkaldt af et virkeligt behov, hedder det videre, og man tror, at den »i grunden er udførlig«. — De andre petitioner bæres af frygten for følgerne af den danske bevægelses fremgang: »Fremmede tracter efter at fravriste os vor nationalitet«, står der i petitionen om landsrettighederne; »i dag, hvor fremmede ved grænsen spejder efter, hvornår et ubevogtet øjeblik kan give dem lejlighed til at virkeliggøre deres planer med hensyn til Slesvig«, hedder det tilsvarende i petitionen om stændernes forening, der efter hele sin stil må være skrevet af en anden forfatter.

Også det påfølgende stændervalg den 11. 1. 1841 viste stor tilbageholdenhed over for en skarp slesvigholstensk kurs. Af 82 stemmeberettigede afgav kun 46 (=56⁰/₀) deres stemme. 45 af vælgerne stemte på hovedkandidaten Gülich (der dermed var valgt), 1 på agent Bruhn. Til suppleant valgtes med 32 stemmer den flensborgske advokat Jürgen Bremer, medens Asmus Lorenzen fik 11 stemmer²¹⁸. Den lave stemmeprocent skyldtes åbenbart især de »loyale«s boykot af valget. Fischer havde håbet, at valget ville vise et betydeligt antal antislesvigholstenske stemmer og havde derfor søgt at formå dansk-sindede vælgere som farver Bahnsen, klejnsmed Andreas Tyroll (der var medlem af deputeretkollegiet) og nogle andre til at give agent Bruhn deres stemme, men da det kom til stykket, udeblev de på nær Tyroll. Sukkerraffinadør Andresen, hvis stemme Frederik Fischer også havde regnet med, var bortrejst²¹⁹.

Overretsadvokat Jacob Guido Theodor Gülich (1801—77) var søn af en flensborgsk sagfører, uddannet i Kiel og ved tyske universiteter, siden 1827 bosat i Slesvig. 1838 var han blevet valgt til suppleant for G. F. Claussen, og da denne i september 1840 nedlagde sit mandat i forbindelse med striden om sprogreskriptet²²⁰, afløste Gülich ham som Åbenrås repræsentant i stænderforsamlingen. Gülich var en begavet mand og en af de kendteste slesvigholstenere. I 1842

J. G. Th. Gülich. (Lit. ca. 1842).

og 1844 var han stænderforsamlingens vicepræsident. Nordslesvig havde han ingen personlig kendskab til, som han selv udtalte 9. 12. 1840 under debatten om sprogreskriptets ophævelse, og Åbenrå kendte han kun fra sine korte årlige visitter med tilhørende banketter og festtaler. Han var en ivrig tilhænger af Slesvigs optagelse i det Tyske Forbund. Hans opstilling må tages som et tegn på den indflydelse, slesvigholstenernes radikale fløj i Åbenrå allerede på dette tidspunkt havde.

To dage efter stændermødets åbning i 1840 foreslog Gülich her (16. 10.) indkaldelse af en fælles slesvigholstensk forsamling, der skulle vedtage en forfatning for Slesvigholsten. Denne forfatning skulle bl. a. rumme garantier for »folkets tyske nationalitet«. Om Slesvig sagde Gülich beklagende, at det »ganske vist for tiden ikke hørte til det Tyske Forbund«²²¹. Forslaget forkastedes, ikke mindst takket være hertugen af Augustenborgs anstrengelser. I bestræbelserne for at forhindre sprogreskriptets gennemførelse var Gülich og Christian August derimod enige. Gülich var trods sin erklærede uvi-

denhed om nordslesvigske forhold blevet valgt til ordfører for det stænderudvalg, der behandlede Thies Steenholdts forslag om ophævelse af sprogreskriptet og erklærede i denne egenskab 9. 12., at »det danske sprog ikke var hertugdømmet Slesvigs eget sprog«. Hertugen har sikkert været indforstået med Gülich, når denne udtalte, at han havde indhentet oplysninger vedrørende holdningen til sprogreskriptet i sit valgdistrikt, »og herved henvendt sig ikke til den uannede klasse, som han i denne sag ikke tiltroede nogen dom, men til folk af den dannede stand«. Endelig anbefalede Gülich en anmodning fra Kopperholdt om, at stænderne ville støtte hans erstatningskrav for tab af privilegiet. Det var et tidens tegn, at det nu til gunst for Kopperholdt skulle hedde, at »det tyske blad i Åbenrå var ophørt for at give plads for et dansk«.

Denne radikale kurs skræmte en betydelig del af de stemmeberetigede borgere, så at de holdt sig borte fra valget. Så meget mere cnig stod den toneangivende radikale fløj, der gik ind for Gülich. En månedstid efter valget, 14.—16. februar, aflagde Gülich og Bremer deres vælgere et besøg. Der blev givet en banket til ære for dem, i hvilken der deltog 50—60 åbenråske borgere. Gülich talte her for »vort dyrebare fædreland, det udelte, snævert forenede Slesvig-Holsten« og dets kommende frie forfatning. Festen var præget af besluttsomhed over for fremmedes forsøg på at overgive Slesvig i Danmarks hænder, hed det i »Lyna«s referat (28. 2. 1841). Der blev udbragt skåler for de slesvigholstenske koryfæer, lige fra Dahlmann og Lornsen til kancellisekretær Claussen.

Et bemærkelsesværdigt træk ved valget i 1841 var, at borgmester Schow, der som valgdirektør stemte først, gav Gülich og Bremer sin stemme og dermed understregede, at han i kampen mod daniseringen endog var parat til at gå ind for udpræget liberale politikere. Samtidig støttede han som nævnt hertugens kamp mod reskriptet og viste sig i det hele taget som varm tilhænger af augustenborgernes toryudgave af slesvigholstenismen. I de følgende år yndede Schow at spille under dække med det slesvigholstenske parti i spørgsmål, hvor det kunne være den augustenborgske politik behageligt. Han trådte aldrig åbent frem som fjende af regeringen, men elskede i ly af megen juridisk fortolkningskunst at slå et slag for en eller anden slesvigholstensk sag. Da denne holdning kunne være farlig for ham selv,

optrådte han samtidig som punktlig og effektiv, ja loyal embedsmand. Der var noget flimrende, noget usikkert og vagt over alt, hvad Schow foretog sig i disse år. Af Fischers breve fremgår det tydeligt, hvordan Schow alt efter omstændighederne fremtrådte snart som halvt dansksindet, snart som fanatisk slesvigholstener. For en så retlinet karakter som Fischer var Schows psyke ganske uforståelig, og der gik en årrække, før han kom til det resultat, at »vor borgermester spiller en ynkelig rolle; tyskerne tror ham ikke, uagtet han bestandig logrer for dem, og borgernes store flertal, de indifferente, anser hans loyale ytringer som noget ham afpint«²²². Schow var altså alt andet end den stærke og overlegne personlighed, han gerne ville være. Han var et redskab i det til enhver tid stærkeste partis hænder. P. Lauridsen har i tillid til Wegeners propagandaskrift fra 1849 om hertugen af Augustenborgs politiske virksomhed fremstillet Schow som den hensynsløse eksekutor af hertugens vilje: »Alle tråde samledes i borgmester Schows hånd og bag ham stod hertugen«, dels skildret triumviratet Schow-Rehloff-Neuber som ledelsen af »byens tyske parti« med »nogle liberale borgere, særlig købmændene Lüders, Dethlefsen og Karberg, samt bagermester Asmus Lorenzen, som håndlangere«²²³. Den første påstand er i bedste fald rigtig, hvad angår kampen mod sprogreskriptet og Fischers danske blad, men hvad den anden påstand angår, var det snarere Schow, der var håndlanger for de i hans omgivelser dominerende slesvigholstenske borgere.

I oktober 1840 havde Schow som justitiar for godserne Søgård, Årtoft, Skovbølgård og Grøngrøft i god augustenborgsk ånd erklæret, at han betvivlede sprogreskriptets gyldighed for disse godser. For sit vedkommende anså Schow sig ikke i stand til at bruge dansk i sine udfærdigelser og tilføjede endog, »at han tvivlede om, at nogen embedsmand i landet kunne være i stand til det«²²⁴. I 1842, da kampen mod sprogreskriptet var endt med en fiasko, og Schow var ansøger til stillingen som justitiar for Ladegård, indsendte han, for at støtte sine muligheder, en erklæring om, at han nu havde lært så meget dansk, at han fra 1. 1. 1843 ville bruge dette sprog som justitiar for Søgård m. m.²²⁵

Samme år (1842) fik Schow lejlighed til at forsyne bykollegierne med juridiske argumenter i en konflikt, som gav kommunen lejlighed til at demonstrere sin slesvigholstenske indstilling. I 1841 havde

Åbenrå fået en ny havneordning og fik pålæg om at lade den trykke på tysk og dansk. Under henvisning til, at retssproget i Åbenrå var tysk, lod magistraten imidlertid kun den tyske tekst trykke. (»Det er borgemesteren, der er det drivende princip i det hele«, skrev Fischer 26. 1. 1842.)²²⁶ Da regeringen i Slesvig rykkede for de danske eksemplarer, nægtede deputeretkollegiet 29. 1. 1842 at bevilge penge til dette formål, idet det hævdede, dels, at der savnedes lovhjemmel for dette påbud, dels, at trafikken på havnen ikke nødvendiggjorde det. (I en senere klage til stænderne påstod kollegiet i strid med sandheden, at »trafikken med Danmark er overordentlig ringe«.) Alle klager og protester nyttede imidlertid intet. Kancelliet fastholdt påbudets lovlighed og afviste kommunens ansøgning om at få trykkeudgifterne til den danske tekst refunderet²²⁷.

Det ligger nær at sætte dette slesvigholstenske nederlag i forbindelse med den forandring af borgerbrevens tekst, der kort tid efter afgørelsen af havneordningssagen blev foretaget af magistraten, og som det er rimeligt at opfatte som et modtræk, hvorved den »danske sejr« skulle opvejes af en »slesvigholstensk« triumf på et andet område af betydning for byens skibsfart. Borgerbreve, dvs. beviser for, at indehaveren havde borgerret i Åbenrå, blev i praksis kun udstedt til skipperne, der brugte dem som legitimationer i udlandet. Indehaveren var hidtil blevet betegnet som »königlich dänischer Unterthan«. Nu besluttedes det efter forhandling med skibsrederne og med magistratsflertallets tilslutning (agent Bruhn har sikkert været imod), at ændre formuleringen til »königlich dänischer, herzoglich schleswig-holsteinischer Unterthan«. Som undskyldning angav man senere, at det »i udlandet, hvor man ikke kunne vente et nøjere kendskab til de herværende forhold, kunne give anledning til komplikationer og tvivl om nationaliteten, at Hertugdømmernes forbindelse med Kongeriget ikke var omtalt nærmere«²²⁸. — Det ældste borgerbrev med denne tilføjelse blev udstedt 18. 4. 1842. Først i 1845 blev forholdet fremdraget i en artikel i »Fædrelandet«, der talte om »hiin højforræderiske Tilsætning« og tydelig nok gav Schow skylden. Medens provinsregeringen på Gottorp søgte at forsvare magistraten, gik kancelliet skarpt imod den, og resultatet blev en kongelig resolution af 25. 7. 1845, der pålagde byen at vende tilbage til den gamle formulering og ombytte de med den nye formulering udstedte 14 borger-

breve. Ombytningen blev foretaget, efterhånden som skibene kom i hjemlig havn, og i slutningen af 1847 manglede man kun 1 af de 14 borgerbreve²²⁰.

En anden slesvigholstensk affære, der optog sindene i foråret og sommeren 1842, var antirigsbankaktionen. 13. 12. 1841 var der som led i Christian den 8.s helstatsbestræbelser blevet udsendt nye rigsbankmønter med et sådant pålydende, at de lod sig veksle med de i Hertugdømmerne cirkulerende kurantmønter. Lüders og Asmus Lorenzen fik på et møde næsten alle byens handlende til at gå ind for en boykot af de nye mønter; alle vegne ophængtes der »antirigsbankplakater« mod »das verwünschte Reichsbankgeld«²²⁰. Lüders, Asmus Lorenzen og Dethlefsen lod endog forskrive sekslinger fra Hamborg for at sætte dem i omløb. Først efter 8 dages forløb lod Schow de nævnte plakater (om at de pågældende kun handlede i kurant) nedtage, men, efter hvad karakteristikkene af Schow fra 1857 påstår, »udlod [han] sig dog med det samme uforbeholdent med, at det ikke var fordi der var noget i selve handlingen, men han gjorde det for at det kunne hedde sig, at han havde nedtaget bekendtgørelserne; i fald de senere atter blev ophængt, brød han sig ikke derom.« Fischer fortalte, med postmesteren, den dansksindede J. P. Petersen, som kilde, at »vor borgemester har i sin dagligstue kongens portræt hængende, men aldeles omgivet af plakater angående rigsbankmønterne«²²¹.

Om efteråret samledes de slesvigske stænder på ny, og da borgerne i den anledning blev stævnet til møde på rådhuset for at underskrive petitioner for de slesvigholstenske forfatningskrav, viste det sig, at den succes, som aktionen mod rigsbankpengene havde haft, ikke skyldtes nogen godkendelse af slesvigholstenernes program. Der blev i 1842 kun fremlagt to petitioner: én for stændermødernes offentlighed og én, der dels gik ind for de slesvigske og de holstenske stænders forening, dels krævede Hertugdømmernes finanser adskilt fra Kongerigets. De to petitioner var kraftigt danskfjendtlige. I den førstnævnte hed det således: »Hvilke angreb vort lands selvstændighed er udsat for fra dansk side, det er almindelig kendt«, ligesom man håbede på støtte fra »vor hertug«. Den anden petition, der er skrevet i et meget svulmende sprog og åbenbart forfattet af den samme mand, som skrev den tilsvarende petition i 1840, pålægger »des

Volkes Vertreter« »at værne om Slesvig-Holstens statsenhed og selvstændighed, fremfor alt over for Danmark«; der tales om, at »Slesvig-Holstens sønner er forenede og sammensmeltede til ét folk«, medens det om kongen hedder, at han har sin residens »i fremmed land«. Petitionen klager over sprogreskriptet, der har medført, at »retsstuerne, i hvert fald for en tid, er lukket for de sagførere, som ikke formåede at tale og skrive i en fremmed mundart«.

Denne eksalterede danskfjendtlighed faldt ikke i god jord. Petitionerne fik kun henholdsvis 56 og 53 underskrifter. I sit blad skrev Fischer: »Skønt . . . hele borgerskabet var sammenkaldt på rådstuen for at høre petitionen forelæse, skønt det var *søndag* og *første gang* sligt skete, mødte kun ca. 60 personer: de indbydendes navne lod formode, hvad der ville komme. Og af disse 60 underskrev kun 37 hin odiøse separationspetition!«²³². I et brev til Flor²³³ tilføjede Fischer: »Flertallet forlod rådstuen med utilfredshed, og nærved var det lykkedes mig at få en loyalitetsadresse igangsat«. — Denne overbevisning om tilbagegang for de slesvigholstenske sympatier i Åbenrå finder man i næsten alle Fischers breve fra denne tid: »Medens man forhen kappedes om at underskrive separatisternes petitioner, må de nu bruge mangenslags kneb for at tilvejebringe nogle få underskrifter« (5. 12. 1842). »Her i staden har det sl. holst. parti tabt meget terræn« (19. 12. 1842). »Stemningen er aldeles forandret til vor favør« (24. 1. 1843)²³⁴.

Medens det således gik ned ad bakke med de offentlige slesvigholstenske petitioner, stod det helt anderledes til med skibsredernes tilslutning til radikale slesvigholstenske krav. 39 skippere og skibsredere i byen undertegnede nemlig en petition (dat. 26. 10. 1842), som bad om, at ordene »Dansk Eiendom«, der var ibrændt hvert skib fra det danske monarki, måtte blive erstattet med »Schleswigholsteinisches Eigenthum«, og dannebrog af et slesvigholstensk flag. Petitionen indeholdt vendinger, der var ærekrænkende for Danmark: »Hvilken fri mand — hed det f. eks. — ville tålmodigt finde sig i, at det faldt hans nabo ind at gøre krav på ejendomsretten til sager, der tilhørte hin, og med symboler offentligt bar dette til skue! Sådan og ikke anderledes behandler Danmark imidlertid de slesvigholstenske skibe«. Ringegten for Danmark kom til udtryk i en påstand om, at man i Sydamerika havde spurgt, om ikke Danmark lå i Åbenrå.

Så længe petitionens krav ikke var opfyldt, sluttede teksten, måtte underskriverne anse »danskerne som herskere, men os som underordnede«.

Petitionens form og indhold og den brug, der blev gjort af den, viser, at den må være blevet til efter aftale med Gülich. Samtidig er det tydeligt, at den ligger i forlængelse af beslutningen om at forandre borgerbrevens formulering i slesvigholstensk ånd. I begge tilfælde er det, karakteristisk nok, skibsrederinteresser, der drejer sig om. Af de 39 »skibsredere og skippere« var kun 14 egentlige redere, de øvrige var almindelige indehavere af skibsparter (nogle få var tillige skippere). Af de ca. 200 af byens borgere, der ejede skibsparter, havde altså kun en femtedel underskrevet. 11 andre redere, blandt dem byens matador, Jørgen Bruhn, var ikke blandt underskriverne. I alt repræsenterede underskriverne ca. 2000 kommercelæster af de ca. 4500 læster, som byens flåde beløb sig til.

Den 9. november 1842 motiverede Gülich i stænderforsamlingen, under henvisning til denne petition, sit forslag om at erstatte »Dansk Eiendom« med »Schleswig-Holsteinisches Eigenthum« og snarest muligt indføre et slesvigholstensk flag. »De petitionerendes nationalfølelse er åbenbart såret«, erklærede han. Da forsamlingen med 22 stemmer mod 14 havde afvist at nedsætte et udvalg til behandling af Gülichs forslag, stillede han den følgende dag (10. november), da man drøftede ændringer til toldforordningen af 1. 5. 1838, sit forslag som ændringsforslag. Livegenskabet var blevet ophævet i 1804, men »skibsegenskabet« bestod stadig, udtalte han. Han sluttede sin tale med ordene: »Fort mit dem Stempel der Knechtschaft«. Den 11. november vedtog forsamlingen med 28 stemmer mod 6 Gülichs forslag og fremkaldte med denne udfordrende afstemning Hiort Lorenzens danske tale, hvorved Slesvigs danske befolkning rejste kravet om fuld ligestilling med de tyske indbyggere.

Fjorten dage senere, 24. november, gik Gülich et skridt videre i antidansk retning, idet han sammen med Beseler pegede på det ønskelige i, at Slesvig blev tilsluttet det Tyske Forbund. »Efter at den tyske nationalbevidsthed er genfødt« — erklærede de i deres betænkning — »skrider Tyskland i åndelig og materiel udvikling med fornyet kraft hen mod en stor fremtid«. »Kejser Barbarossa er nær ved

at vågne«, udbød Gülich under en senere behandling af det samme emne (13. 12.)²³⁵.

P. Hiort Lorenzens danske tale i stænderforsamlingen vakte også røre i Åbenrå. De bevidst dansksindede var begejstrede og fik for første gang mod til at underskrive en dansk adresse. Men på det store flertal af borgerne, der mindst af alt ønskede en skærpelse af sprogstriden, virkede Hiort Lorenzen foreløbig som en skaber af splid og ufred. Selv Frederik Fischers fader nægtede at sætte sit navn under adressen til Hiort Lorenzen²³⁶.

Under disse omstændigheder lykkedes det slesvigholstenerne i december 1842 at samle et anseligt antal underskrifter på en adresse, i hvilken der udtaltes en tak til stænderne for den indsats for Slesvigholsten, de »til alle fædrelandsvenners store glæde« havde ydet, og for første gang i de åbenråske petitioners historie blev ordet »tysk« anvendt i forbindelse med Slesvig-Holsten, idet man takkede for stændernes »styrkelse af det bånd, der forener vort tyske fædreland Slesvig-Holsten«. Adressen fik 108 underskrifter, dobbelt så mange, som petitionerne ved stændermødets begyndelse havde fået, men færre end petitionerne i 1838 og 1840²³⁷. — Den 10. december blev denne og andre takkeadresser fra slesvigske byer ved en højtidelighed i Slesvig overrakt medlemmer af stænderflertallet af apoteker Petersen fra Åbenrå²³⁸.

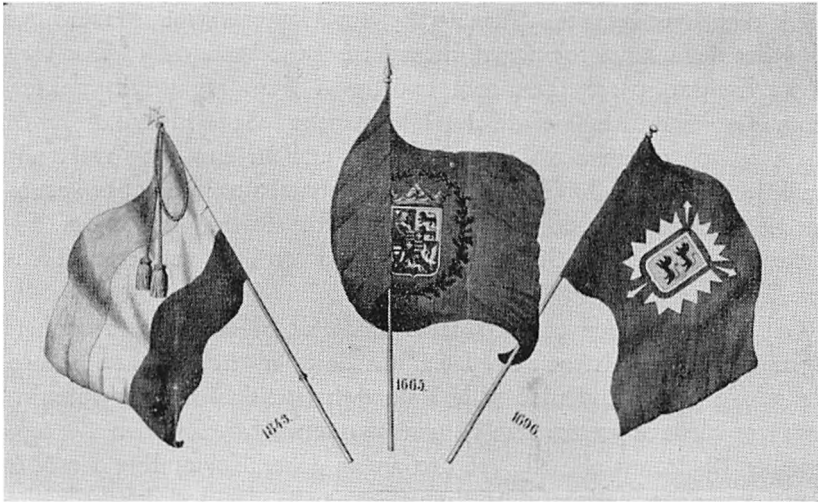
I foråret 1843 besluttede den af Kopperholdt oprettede »Bürgerverein« at afholde en fest for byens stænderdeputerede ved Mønterhøj vest for Åbenrå. Under indtryk af det første danske stævne på Skamlingsbanken 18. 5. gik man efter denne dag ind for at give festen karakter af et modtræk. Der blev nu truffet aftale med meningsfæller i nabobyerne, især Haderslev, samt Flensborg og Slesvig. Af prominente talere inviteredes, foruden nordslesvigere og Åbenrås stænderdeputerede, navnlig Heiberg og Tiedemann. »Bürgerverein« i Åbenrå stod for arrangementet, åbenbart med Lorenz Karberg i spidsen. Festdirektionen bestod af skribsrederne Caspar Bartelsen, Michael Jebsen, I. C. Koch, Chr. Ottsen og A. J. Cornett, købmændene Lüders, Friederici, Jacobsen og Karberg samt skibsbygmester Jürgen Paulsen. Kommitterede var Asmus Lorenzen, apoteker Petersen, overretsadvokat Reuter, skibsreder R. Richelsen, kommis Hoffgaard, skibsreder C. I. Kock, Knud D. Dethlefsen og købmand Jen-

sen. Den pålideligste skildring af festens karakter er givet af den loyale fhv. amtssekretær Ahlmann i en indberetning, dat. 1. 8. 1843²³⁹, de mest detaljerede referater findes i »Rendsburger Wochenblatt« 22. 7. 1843 og »Itzehoeer Wochenblatt« 21. 7. 1843.

Det var ikke Gülichs tysknationale ånd, men den nordslesvigske slesvigholstenisme, der beherskede stævnet. Ingen talte om Hertugdømmernes, endsige Slesvigs, tyskhed eller antydede muligheden af Slesvigs optagelse i det Tyske Forbund. Målet med de politiske taler var at styrke den slesvigholstenske samfølelse. Derfor afvistest kraftige vendinger den danske propaganda, idet man anså den danske bevægelse i Nordslesvig for fremkaldt af kongerigsk indblanding i Hertugdømmernes anliggender, og af samme grund betonedest man, at sprogforskellen ikke måtte skabe tvedragt blandt slesvigerne. For første gang blev der på en slesvigholstensk fest holdt to officielle taler på dansk dialekt, af overretsadvokat Reuter fra Åbenrå og jernstøber Bonnichsen fra Haderslev. Man havde endog tænkt sig at få nogle bønder til at tage ordet på dansk, »men i det afgørende øjeblik savnede de mod«. Til gengæld havde Laurids Skau indfundet sig og indlod sig i en lang samtale med Tiedemann og dr. Marcus fra Haderslev. Alle referenter er enige om at fremhæve stavnets stilfærdige forløb. Der blev endog udtalt ønske om, »at den gamle gode stemning nord og syd for Kongeåen måtte vende tilbage«.

Det var helt i mødets ånd, at der oppe på bakken var anbragt to dannebrogstflag, men mellem disse det egentlige festflag med det slesvigholstenske våben på rød bund. Det var vist første gang, denne særlige slesvigholstenske fane vajede, og uden tvivl var ønsket om at fremvise en særlig slesvigholstensk statsfane opstået i forbindelse med Gülichs aktion. 5. november 1842 havde Schow skrevet til hertugen, om denne ikke ville angive »en passende model til et slesvigholstensk flag, navnlig også farverne i våbnets felter og emblemer«; Schow tilføjede, at man gentagne gange havde bedt ham om oplysninger i dette anliggende²⁴⁰. Man tør herefter antage, at det er på Christian Augusts tilskyndelse, at man i Åbenrå adopterede den røde dug med Hertugdømmernes forenede våben som Slesvigholstens flag²⁴¹. — Der vistest imidlertid også andre slesvigholstenske faner under Mønterhøj-mødet. Festkomitéens medlemmer bar trefarvede (rød-hvid-blå?) sløjfer; Åbenrås »Liedertafel« havde ét flag for hver sangstemme,

Tre slesvigholstenske faner, gengivet efter C. F. Heiberg: »Schleswig-Holsteins Wappen, Fahnen und Farben« (1845). Fanen i midten er en gengivelse af den, der blev vist ved Kiels universitets grundlæggelse i 1665. Fanen til venstre blev i 1843 foræret Liedertafel i Slesvig af nogle af dens medlemmer. Undertiden føjede man en gul stribe til de blå-hvid-røde striber for derved at markere Slesvigs gul-blå farver. Fanen til højre vajede under sangerfesten i Slesvig i 1844 fra byens rådhus. Den er sikkert identisk med den, der udfoldedes under det slesvigholstenske stævne ved Åbenrå i 1843. Endnu i 1848 var den den dominerende slesvigholstenske fane i Åbenrå. (Årstallet 1696 hentyder til en gottorpsk lov om indførelse af et særligt flag for skibe fra hertugens besiddelser).

nemlig et rødt, et hvidt, et blå og et gult, og i dets direktionsfane var de fire farver forenet med en lyre i midten. Af ukendt udseende var de »slesvigholstenske faner«, der ifølge »Rendsburger Wochenblatt« sås overalt i Åbenrå, bl. a. på hestene foran de vogne, som man havde stillet til gæsternes disposition.

Mødet blev en publikumssucces. Det overværedes ifølge Ahlmann af ca. 6000 besøgende, heraf 4000 betalende gæster. Haderslev var stærkt repræsenteret, derimod svigtede bønderne mødet. Fischer påstår, at der kun var 500 af dem. Langt den største del af de tilstedeværende, hævdede amtmand Stemmann²⁴², ville kun tilbringe en glad dag i den smukke egn. Som bekræftelse herpå anfører Ahlmann, at de politiske taler kun blev påhørt af 2-300 mennesker, ligesom han mener, at der nok har været flere damer end herrer tilstede.

Talerne på Skamlingsbankemøderne lød som fanfarer ud over landet, og mange af deltagerne oplevede her en sindets løftelse, der præ-

gede dem livet igennem. Vi ved ikke, om Mønterhøj-mødet kan have betydet det samme for nogen, men det er ikke sandsynligt. Der blev ikke fremsat nye tanker, men tværtimod fremdraget synspunkter, som ellers var forladt af de slesvigholstenske ledere. Hvordan kunne man tro på de kære ord om venskabet mellem dansk og tysk, når man kort forinden havde nægtet Hiort Lorenzen at tale dansk i stænderne? Derfor fangede man ingen sjæle for slesvigholstenismen. Fischer skrev til Flor: »Schl.-Holst. have derved ikke vundet en Tomme Terrain«²⁴³.

Åbenrå befæstede gennem dette møde sit ry af at være en helt igennem slesvigholstensk by. Dens »Liedertafel« kom til at spille en betydelig propagandistisk rolle i slesvigholstensk ånd. Sangforeningen var blevet oprettet som en ganske neutral forening den 27. september 1842, men allerede ved den anden generalforsamling den 3. 2. 1843 var dens tendens klart slesvigholstensk, idet den dansksindede Martin Bahnsen ved denne lejlighed nægtedes optagelse²⁴⁴. 9. 7. 1843 indviedes foreningens fane som optakt til Mønterhøj-mødet, hvor »Liedertafel« fik sin egentlige debut. Neuber skrev en række sange til foreningen, deriblandt dens festsang med linjerne:

Es gilt, die Geister freudig zu beleben
Für's teure Vaterland,
Dass sich zu seinem Schutz und Schirm erheben
Einmütig Stadt und Land.
Geschworen haben wir zu dieser Fahne
Die Schleswig-Holstentreu.

I 1844 var den åbenråske »Liedertafel« repræsenteret ved sangerstævnet i Slesvig, og i 1845 var den med i det slesvigholstenske møde i Eckernförde. Sangerne fik her et indtryk af stævner, hvor Slesvig-Holsten opfattedes som en del af Tyskland (»Wir sind Deutsche, und Deutschland bildet das Herz von Europa«, sagde H. Hansen 1845 i Eckernförde²⁴⁵), og hvor de slesvigholstenske farver måtte konkurrere med den tyske samlingsbevægelses sort-rød-gyldne faner. Til gengæld bragte de kendskab til Neubers slesvigholstenske sange ud i Hertugdømmerne, især hans »Lied von der Schlei«, men også hans populære festsang: »Willkommen Freunde, hier in trauter Runde«, med slutlinjerne

Schleswig und Holstein, auf ewig vereint,
Das ist da Vaterland, das ist gemeint!²¹⁶

Som modvægt mod den danske »Slesvigsk Forening«, der var blevet oprettet kort tid forinden, vedtoges det som afslutning på Mønterhøj-stævnet at lægge grunden til en slesvigholstensk patriotisk forening. Der blev nedsat en provisorisk komité, omfattende repræsentanter for Åbenrå (L. Karberg og Asmus Lorenzen), Haderslev, Tønder, Flensborg, Slesvig, Husum, Eckernförde og Rendsborg, til at arbejde videre med sagen. Først i marts 1844 var sagen skredet så langt frem, at Heiberg og Gülich kunne underskrive et udkast til »Den slesvigholstenske patriotiske forening til almenvellets og folkedannelsens fremme« (»Lyna« havde allerede i foråret 1843 ønsket ordet »tysk« udeladt af en sådan forenings navn). Videre kom man foreløbig ikke. Sammen med takkeadressen fra december 1842, mødet på Mønterhøj i 1843 og »Liedertafel«s virksomhed tjener denne sag til at vise, hvordan slesvigholstenerne fra slutningen af 1842 gradvis førtes ud af deres nordslesvigske politiske isolation, kom i organisatorisk kontakt med den tysk-nationale bevægelse, der fandtes i Syd-slesvig, og yderligere fjernedes fra Danmark²¹⁷.

I samme retning virkede også Tiedemanns bestræbelser for at få oprettet en slesvig-holstensk landsbank, vendt mod den filial af Nationalbanken, som i 1844 trådte i virksomhed i Flensborg. I november 1843 havde henimod et par hundrede af Åbenrås erhvervsdrivende tegnet sig for landsbanken²¹⁸, og filialbankens etablering besvarede med oprettelse af en forening, hvis medlemmer forpligtede sig til ikke frivilligt at drive forretning med filialbanken i Flensborg eller tage imod danske pengesedler²¹⁹.

På det politiske område var interessen for de slesvigholstenske forfatningskrav imidlertid fortsat så svag som nogensinde. Gülich genfremsatte i juli 1844 sit forfatningsforslag fra 1840. »Der tilkommer det tyske folk i disse lande en tysk grundlov«, udtalte han 17. 7. og fortsatte: »Vort folks kerne er kommet til den erkendelse, at en statsenhed mellem Hertugdømmerne og Danmark retslig ville være umulig og politisk den største ulykke«. Til støtte for hans politik blev der i Åbenrå i august fremlagt en petition for adskillelse af Kongeriget og Hertugdømmerne, men den fik kun 61 under-

skrifter og var den eneste slesvigholstenske petition, der i 1844 blev indsendt fra Åbenrå. At det udtrykkeligt var de slesvigholstenske petitioner, folk ikke ville underskrive, fremgår af, at to samtidige petitioner, vendt mod forslaget om fri næring på landet og mod forslaget om værnepligt for byboere fik henholdsvis 246 og 232 underskrifter. Den slesvigholstenske petition krævede, at stænderne værnede om »Slesvigholstens statsenhed og selvstændighed over for Danmark« og fastslog, at forholdet mellem Hertugdømmerne og Kongeriget ikke gik ud over »den ved traktat bestemte union«. Om tilslutning til Tyskland indeholdt den intet. De kraftigste udtryk anvendte den om de danske ugeblade: »De uværdige angreb, som fremmede eller i fremmedes vold stående blade fører med grove usandheder og rå frækhed som deres skamløse våben«.

Et vidnesbyrd om de moderate slesvigholsteneres overvægt i byen fik man, da kongen 31. 7. 1844 besøgte Åbenrå. De fleste af byens huse var i den anledning illumineret to aftener i træk, og dette gjaldt endog den slesvigholstenske »Bürgerverein«s lokale. Den radikale del af dens medlemmer sad dog under kongebesøget bag mørke vinduer, og Lorenz Karberg hejste i sin have et stort slesvigholstensk flag (med våbenet på rød bund)²⁵⁰.

Flagdemonstrationer blev den næste etape i den slesvigholstenske bevægelses historie i Åbenrå. De gav igen de slesvigholstensk sindede skibsrederkredse lejlighed til at give tonen an, men den iøjnefaldende propaganda for Slesvigholstens selvstændighed bragte den nationale strid ned på et niveau, hvor alle kunne være med, og fremkaldte dermed for første gang danske moddemonstrationer i Åbenrå.

»Det har fra gammel tid været skik her, at der ved alle festlige lejligheder, navnlig på kongens og dronningens fødselsdage, ved kongelige herskabers tilstedeværelse, samt ved alle anledninger, der er af interesse for byens sømandsbefolkning, bl. a. når et skib løber af stabelen, et hjemligt skib forlader havnen, et hjemligt skib vender tilbage i havnen, en hjemlig sømand fejrer bryllup, et medlem af en sømandsfamilie bliver begravet osv., ikke blot flages fra de herværende skibe, men at også byens havneflag, der findes for enden af skibbroen, bliver hejst, og at der hejses flag, navnlig dannebrogssflag, på de herværende skibsværfter, det herværende badehus, den herværende vindmølle og i mange haver og gårde.« Således skildrede

borgmester Schow, sikkert fuldt korrekt, skik og brug på flagningens område i Åbenrå²⁵¹.

Dannebrog var altså det flag, som åbenråerne, og navnlig søfolkene, var vant til at hejse. Åbenrås vartegn var splitflaget med byens våben, der hilste de indgående skibe fra havnemolen. Forsøg på at erstatte dannebrog med et slesvigholstensk flag var derfor et sikkert middel til at få sømændene og skibstømrene til at demonstrere deres danske sindelag.

Åbenrå havde været en foregangsby med hensyn til de slesvigholstenske flag, men de, der var blevet hejst under mødet på Mønterhøj, havde folk næppe taget helt alvorligt. Til gengæld vakte det opstandelse, da ejeren af Åbenrås betydeligste værft, Jürgen Paulsen, den 4. september 1844 under kanonsalut hejste »det tilkommende nordalbingiske riges fane« (det slesvigholstenske våben på rød bund), da skonnerten »Succurs« (reder: købmand Johan Jacobsen) løb af stabelen²⁵². I vinterhalvåret synes ingen slesvigholstenske flag at have vist sig i byen, men i juni 1845 dukkede først dannebrogflag med slesvigholstensk våben op på Neubers badehus og på et I. C. Koch tilhørende fregatskib »Minerva«²⁵³, der lå på værft i Åbenrå, og i juli viste det ene slesvigholstenske flag sig efter det andet hos medlemmerne af slesvigholstenernes skibsrederfløj; også »Liedertafel« besluttede 1. 7. at anskaffe et slesvigholstensk flag²⁵⁴. Paulsens værft flagede flere gange med sit slesvigholstenske flag, bl. a. ved styrmand Gustav Rabens bryllup, men flagningen nåede sit højdepunkt under Gülichs besøg i Åbenrå den 18. august. Ifølge borgmester Schows indberetning (24. 8.) flagede da, foruden skibsbygmester Paulsen, skibsrederne Michael Jebsen, I. C. Koch og Caspar Bartelsen, købmændene Lorenz Karberg, Lüders og Dethlefsen og dr. Paulsen med de røde slesvigholstenske flag. Trefarvede slesvigholstenske flag havde slet ikke vist sig i byen²⁵⁵.

Det pikante ved denne flagning under Gülichs besøg var, at flagning med trefarvede slesvigholstenske flag var blevet forbudt 31. 7., og skønt det var indlysende, at forbudet også måtte gælde andre slesvigholstenske flag, og Schow selv var af denne mening, indsendte han den 9. 8. en vidtløftig forespørgsel til den slesvigholstenske regering, hvori han bad om en autoritativ fortolkning af patentet. På denne måde lykkedes det ham at få tiden trukket ud til efter Gü-

lichs besøg, idet der først den 19. 8. udstedtes et kongeligt reskript, der udtrykkeligt forbød flag med de forenede våbenskjolde. Til gengæld skyndte Schow sig nu at publicere en gammel bestemmelse om, at private ikke måtte flage (altså med dannebrogflag); ved en overflødig forespørgsel med henblik på havneflaget lykkedes det ham endda at hindre, at dette flag blev hejst før den 23. 10.²⁵⁶

Det lykkedes således at gennemføre den slesvigholstenske flagning under Gülichs besøg, men den uventede følge af denne tiring af sømandstraditionerne blev danskpatriotiske demonstrationer mod Gülich og et optog, hvis deltagere marcherede med Dannebrog i spidsen og prydede med danske kokarder (se s. 228). Den politiske strid var fra nu af ikke længere forbeholdt det højere borgerskab, — den brede befolkning, selv børn, tog nu del i den. I et stykke, der åbenbart er skrevet for at gøre folk i Kongeriget opmærksomme på forholdene i Hertugdømmerne, skrev Fischer 27. 8. 1845 i sit blad: »Hvorvidt det går med det schleswigholsteinske uvæsen herovre, kan ingen tro, som ikke selv har set det. Diebørn påhæftes schleswigholsteinske kokarder, og små og store drenge løber omkring i byen med disse politiske partiemblemer. Børn, som næppe kan tale, grynter deres »Schleswigholstein stammverwandt«, og de lidt større bruger de så yndede titler »dansk hund, landsforræder« med en øvet og rutineret færdighed. Ikke sjældent er dansksindede forældres børn blevet forfulgt, angrebet og mere eller mindre mishandlet af disse 3- og 4-fods riddere.«

Fra den følgende tid er oplysningerne om den slesvigholstenske bevægelse i Åbenrå yderst knappe. Foruden den indflydelse, som økonomisk magt og øvrighedens støtte gav, rådede slesvigholstenerne over to organisationer — »Bürgerverein« og »Liedertafel« —, af hvilke den første var partiets politiske stab, den anden dets kække standart (da »Liedertafel« i 1844 fik lokale i Rudebecks gæstgivergaard, skiftede denne navn fra »Stadt Copenhagen« til »Schleswig-Holsteinisches Haus«)²⁵⁷. I 1845 kom hertil en tredje: Den slesvigholstenske patriotiske forening. Den i 1843 påtænkte forening, hvis foreløbige statutter var blevet vedtaget i 1844, kom aldrig til at træde ud i livet. I foråret 1845 meddelte de utålmodige åbenråere, at de nu på egen hånd havde påbegyndt oprettelsen af en lokalforening²⁵⁸, men også dette forsøg synes at være løbet ud i sandet. I ste-

det oprettedes der 7. 7. 1845 i Haderslev en overvejende dansksproget forening med ovenstående navn²⁵⁰. Dens ledende mand var »Lyna«s redaktør, dr. Marcus. Foreningen fremtrådte med meget moderat slesvigholstensk tendens og virkede udadtil mest til fremme af økonomiske formål. Medlemmerne var spredt ud over hele Nordslesvig, men med centre i Haderslev østeramt og i Åbenrå by. Den 6. 10. blev der fra Åbenrå tilmeldt 65 medlemmer af den slesvigholstenske patriotiske forening; senere blev der (indtil begyndelsen af april 1847) yderligere optaget 10 medlemmer fra Åbenrå²⁶⁰. Var disse åbenråske medlemmer identiske med »Bürgerverein«s medlemmer? Det er i hvert fald de kendte slesvigholstenske navne, man finder på disse lister. — For Åbenrå synes foreningen ikke at have spillet nogen rolle.

Hele dette organisatoriske apparat blev sat i gang i efteråret 1846, efter at det åbne brev havde forkyndt kongens vilje til at opretholde helstaten. Dette brev var nu på ingen måde i modstrid med den nordslesvigske slesvigholstenisme, og den slesvigholstenske patriotiske forening undlod da også i en enstemmigt vedtaget adresse til kongen at protestere mod det²⁶¹. Et par uger før stændermødets åbning, altså i første halvdel af oktober, besøgte Gülich imidlertid Åbenrå og overværede et møde i »Bürgerverein«²⁶². Her har man uden tvivl godkendt den petition (dat. 18. 10.) for Hertugdømmernes selvstændighed og Slesvigs eventuelle tilslutning til Tyskland, som 17. 11. indgik til stænderne, forsynet med 131 underskrifter. Teksten, der identisk med den tilsvarende petition fra Haderslev, fastslog, at det åbne brev helt havde forandret Slesvigholstens retstilstand, således som den var udtrykt i de tre slesvigholstenske fundamental-sætninger. Der var dog endnu tid til at nå til en forsoning, men en sådan måtte forudsætte stændernes forening. Man henviste dernæst til »Tysklands levende sympati for vor sag« og erklærede, at dersom stændernes klager afvistes af »landsherren«, burde stænderne »støtte forslag om, at Slesvig blev indlemmet i det tyske statsforbund«²⁶³.

Dermed var den nordslesvigske slesvigholstenisme med dens fastholden ved helstaten omsider forkastet. Kursen var sat mod Stortyskland. Det var en ny og medrivende parole, der under de følgende års tiltagende uro bevarede sit tag over mange åbenråske slesvigholsteneres sind. Flertallet af de gamle slesvigholstener i byen

var imidlertid ganske uden tysk nationalfølelse, og mange af dem, der skrev under, gjorde det, fordi en forbliven på det gamle standpunkt syntes at indebære en overgang til det danske parti. Slesvigholstenismen havde erobret sin fremtrædende plads i Åbenrå som forsvarer for borgerskabets traditioner og interesser, men nu ville den drage denne dansktalende by med dens mangfoldige danske forbindelser ind i en ukendt fremtid, hvor Tyskland skulle indtage Danmarks plads. Det var for det store flertal af Åbenrås indbyggere en helt uacceptabel tanke og for mange en ligefrem oprørske idé.

Det interessante ved petitionen af 18. 10. 1846 er derfor ikke, at det efter en sikkert ihærdig kampagne lykkedes at få det relativt store antal af 131 borgere til at underskrive den²⁶¹, men at mange slesvigholstensk indstillede borgere ikke ville være med. Magistratens medlemmer og to af de deputerede borgere (Chr. Thomsen og Jürgen Lorentzen) skrev ikke under, og af de 39 borgere, der i 1842 havde tilsluttet sig petitionen mod »Dansk Eiendom«, manglede de 18, blandt disse så kendte mænd som A. J. Cornett, H. Frees, J. Tyroll, Thorkil Andersen og H. Ipland. — Alle de, der trak sig tilbage fra slesvigholstenerne, da man ønskede, at de skulle være tyske, behøvede nu kun et stød for at tilslutte sig den danske bevægelse.

Den politiske udvikling i Åbenrå er i de følgende måneder præget af det voldsomme røre i landet. I november 1846 blev der i Åbenrå indsendt en tak til stænderne for deres forsvar for landets interesser, ledsaget af et ønske om at få udskiftet kronens rådgivere på grund af den »retsstridige virksomhed«, de udøvede. Adressen fik dog kun 52 underskrifter. — Den 4. december sprængtes stænderforsamlingen. Den 9. december var Gülich i Åbenrå, hvor han på rådhuset klargjorde sin stilling for vælgerne. Fjorten dage senere samledes hans vælgere til en banket på rådhuset til ære for Gülich, Bremer, Thies Steenholdt og Tiedemann. Her blev ikke skålet for kongen, men for hertugen af Augustenborg og prinsen af Nør, endvidere for den tyske stænderforsamling, for Arndt og for Dahlmann. Skibsbygmester Paulsen talte for det slesvigholstenske flag, og Tiedemann lovede, at Paulsen skulle komme til at bygge Tysklands orlogsflåde. Uden for festlokalet samledes ligesom året i forvejen demonstrerende dansksindede, der udbragte leveråb for kongen. Borgmester Schow indtog ved denne lejlighed en helt ny holdning. Fischer konstaterede

i sit blad med megen glæde, at han havde påbudt, at slesvigholstenske våbener, flag, portrætter etc. blev fjernet fra rådhuset, og selv kanonsalutten fra Paulsens tømmerplads pålagde han »en ufrivillig tavshed«²⁶⁶.

I denne atmosfære afholdtes stændervalget den 26. januar 1847. I den almindelige harme over regeringens antiliberale fremfærd mod stænderforsamlingen og dens forfatningskrav blev spørgsmålet om Slesvigs tilslutning til det Tyske Forbund for en tid skudt til side, og det store flertal kunne give Gülich som den liberale slesvigholstener sin stemme. Rådmændene, selv agent Bruhn, stemte demonstrativt på ham, det samme gjorde Jürgen Lorentzen, A. J. Cornett, Thorkil Andersen og en række andre, som havde nægtet at gå ind for Slesvigs tilslutning til Tyskland. Borgmester Schow fastholdt derimod sin genfundne loyale stilling og undlod at stemme. Det er formodentlig rigtigt, når Fischer i sit blad skrev, at mange ville have givet deres stemme til Bruhn og Schow, hvis disse havde modtaget valg; nu blev resultatet, dels at stemmerne splittedes, dels tilfaldt de gamle deputerede. Af 94 stemmeberettigede borgere deltog 73 (=78%) i valget. 64 stemmer faldt på Gülich, 58 på Bremer; af de kandidater, der henregnedes til de loyale, fik postmester Moltke 5, Jürgen Ahlmann og Peter Callesen hver 3 stemmer, og Fischers ældste meningsfælle, Martin Bahnsen, 2 stemmer. Af de 21, der ikke deltog i valget, kan flertallet henregnes til de dansksindede, bl. a. Grauer, J. J. Kier, Joh. Lorenzen og J. P. Tyroll²⁶⁷.

Schow fik snart nok lejlighed til at glæde sig over, at han havde sadlet om i politisk henseende. Den 13. februar 1847 kom borgmester Lassen fra Haderslev til Åbenrå for på regeringens vegne at anstille undersøgelser over udbredelsen af to slesvigholstenske på dansk trykte skrifter. For første gang blev slesvigholstensk agitation opfattet som regeringsfjendtlig, og en række af byens prominente borgere — Lüders, Asmus Lorenzen, Johan Jacobsen og Hans Karberg — blev forhørt om deres andel i disse skrifers udbredelse. Schow forholdt sig ganske passiv, mens undersøgelsen stod på, og erklærede — for at undskylde sin uvidenhed om, hvad der foregik i den by, hvor han var politichef — at skrifterne nok var udbredt gennem emissærer fra Hamborg. De borgere, Lassen afhørte, nægtede, hvad nægtes kunne. — Undersøgelsen var navnlig koncentreret om Åbenrå

og Als. Äbenrå kom i søgelyset, fordi det hurtigt viste sig, at pjecerne var trykt i Hamborg på Hans Kopperholdts bekostning. Stillet over for en hamburgsk domstol nægtede Kopperholdt imidlertid at oplyse, i hvad anledning pjecerne var blevet udgivet, om han selv havde bekostet trykningen osv.²⁶⁸ Myndighederne havde hertugen mistænkt for at stå bag Kopperholdt. Kort efter flyttede Kopperholdt til Äbenrå, åbenbart for at være med i forberedelsen af den rejsning, de yderliggående slesvigholstenere allerede da håbede på. Med Kopperholdts ankomst blev »Bürgerverein«, under ledelse af brødrene Karberg, centrum for slesvigholstenernes tysk-nationale, revolutionære fløj²⁶⁹.

Ikke længe efter den Lassen'ske undersøgelse kom den nye regeringspræsident Scheele på inspektionsrejse gennem Slesvig til Äbenrå. Fra denne rejse stammer hans tidligere citerede skarpe og rammende karakteristik af Schow: »Borgmesteren er som smør — men en harefod, der snakker lige eftergivende til begge sider«. Om stemningen skrev han 1. 3. 1847 til Carl Moltke, at Äbenrå »næsten helt igennem er dårlig og velsagtens dårligst med undtagelse af småfolk«. Disse ord var ganske vist skrevet under indtryk af den Lassen'ske undersøgelse, og ganske vist skrev Scheele en månedstid senere om Haderslev: »Af alle Nordslesvigs byer er Haderslev den, i hvilken slesvigholstenismen hersker mest blandt de egentlige indbyggere«, men hans vurdering af stemningen af Äbenrå var alligevel den dominerende i loyale og kongerigske kredse. Det var med dette skudsmål, Äbenrå gik ind i det slesvigholstenske oprør i 1848. Den danske bevægelse i byen havde hverken ven eller fjende tiltro til.

Den danske bevægelse i Äbenrå 1840-48

Det danske parti i Äbenrå måtte i 1847 forekomme ret betydningsløst. Det havde ingen organisation, ingen af bykollegiernes medlemmer var tilhænger af det, ved stændervalget havde det ikke opstillet egne kandidater — og alt dette efter ni års virke. To gange havde Frederik Fischer søgt at samle underskrifter på danske petitioner, første gang, i begyndelsen af 1843, drejede det sig om en takkeadresse til Hiort Lorenzen; den havde fået i alt 19 underskrifter (men lå kun fremme hos Fischer), og af disse var 1 fra Løgum-

kloster²⁷⁰. Anden gang var i 1847, da Fischer lod det tyske aftryk af Kochs »Nordslesvigske folkeadresse« ombære i Åbenrå — og fik 8 underskrifter²⁷¹. Tilbage som danske faktorer var i 1848 de samme, som havde eksisteret i 1840: Fischers danske bibliotek og Fischers ugeblad. Om det førstnævnte, som, uanset kampagnen mod ugebladet, havde været i støt fremgang i fyrrernes begyndelse, har vi næsten ingen yderligere oplysninger. Det må imidlertid antages, at det fortsat har spillet en meget positiv rolle for den danske bevægelse.

Om Fischers ugeblad — fra 6. 10. 1841 »Apenrader Ugeblad«, fra 1848 »Apenrade Ugeblad« — siges almindeligt, at det var ret uanseligt og kun havde ringe udbredelse. Selv om det ikke kunne måle sig med »Dannevirke«, kunne det udmærket tåle en sammenligning med de øvrige blade i nabobyerne. Dets flotte format og opsætning, da det i 1840 kom som dansksproget avis, gav endog anledning til, at man i mange kredse troede, at Fischer blev finansieret af rige bagmænd, medens det i virkeligheden drejede sig om et økonomisk dumdrigt skridt, som Fischer foretog i »sagens« interesse. Også Fischers dårlige økonomiske kår har bidraget til at fremkalde det indtryk, at hans blad var noget af en plimsoller. Om dette spørgsmål kan siges, at ugebladet i Åbenrå sikkert aldrig blev en betydelig indtægtskilde, men at det dog allerede i 1843 kastede så meget af sig, at Fischer snarere havde sit udkomme af det end af sit urmageri. (»Jeg må betragte det som det vigtigste til mit livs underhold«, skrev han 21. 9. 1843 til Flor)²⁷². Derimod havde han i 1840 og 1841, da slesvigholstenerne med boykot søgte at bringe ham ud i økonomisk ruin, påført sig en klatgæld på godt 400 rd. kurant²⁷³, men denne gæld slap han af med ved støtte fra den slesvigske hjælpeforening²⁷⁴. Magistraten i Åbenrå henviste da også til Fischers relativt gode indtægter af bladet, når den (næsten årligt) skulle motivere sin afvisning af Fischers ansøgninger om eget trykkeri: allerede i 1843 talte den, efter at have afhørt bogtrykker Rathje, om Fischers »ikke helt ubetydelige nettoindtægt«, og i 1847 hedder det i samme sag, at Fischers kår syntes at være bedre som følge af bedre afsætning²⁷⁵.

Fra lavpunktet i april 1840 havde Fischers blad et langsomt, men år for år stigende antal abonnenter. Boykotten i 1840 bragte i april abonnenttallet i Åbenrå ned på 57, og bladets samlede nettooplag var da 96. Først i efteråret 1840 begyndte abonnenterne igen at vende

tilbage, og i januar 1841 var han oppe på i alt 139. Sommeren 1841 gik hen uden nogen afbestillinger (han havde da i alt 21 abonnenter i Kongeriget), og da Fischer i oktober 1841 lod »Apenrade« indgå i bladets titel, tiltog abonnentstrømmen igen. I september 1844 havde Fischer 201 abonnenter. Vi har ingen oplysninger om udviklingen i de følgende fire år, men det tør vel antages, at stigningen er fortsat, og at »Apenrade Ugeblad« i begyndelsen af 1848 har haft henimod 250 abonnenter. Med rette kunne Flor allerede i 1844 skrive: »Borgerne i Åbenrå ville nu føle et meget betydeligt savn, hvis Fischers danske ugeblad gik ind«²⁷⁶. Det tjener også til at belyse størrelsen af dette abonnenttal, at Fischers »Freja« efter treårskrigen, da de politiske vilkår var de gunstigst mulige, ikke nåede op over 300 abonnenter og til tider var nede på 200²⁷⁷.

Fischers ugeblad blev altså efterhånden virkelig byens avis. Det kom ikke blot ind i dansksindede, men i lige så høj grad i neutrale og slesvigholstenske hjem. Den kulturelt vågne del af byens borgere, der holdt bladet, blev vænnet til dansk læsning og til en belysning af de indenlandske begivenheder, der var stik modsat den, der forkyndtes fra slesvigholstensk side. Der kan ikke være tvivl om, at denne påvirkning i bevidst dansk retning gjorde et dybt indtryk. Spørgsmålet er, hvorfor den i så ringe grad gav sig udslag på det politiske område? Hvorfor opstod der ikke et dansk politisk parti? Hvorfor stemte en stor del af det danske blads læsere på slesvigholstenske kandidater?

Svaret må blive: Fordi Fischers ugeblad i det afgørende forfatningsspørgsmål repræsenterede synspunkter, der gik helt på tværs af borgerskabets interesser. I en principiel artikel, »Om konstitutioner« (6. og 13. 1. 1841), hed det således i bladet, at den franske revolution kun havde ført til, »at magten nu er hos pengearistokratiet, som forhen hos fødselsaristokratiet«; ja, om liberalismens allerhelligste, den engelske forfatning, stod der, at det var »et modificeret og mildnet feudalsystem, . . . hvor penge, studeret kløgt og historisk ret stod på den ene side, armod, uforstand og naturlig billighed på den anden. Den sidstnævnte vægtskål vil bestandig vippe i vejret. Folket trækker og indbilder sig at være fri; aristokratiet hersker, idet det i gerningen alene gør love«. Det slesvigholstenske parti blev kaldt »det pseudoliberaler parti« (16. 12. 1840). I artiklen »Folkets ønske, fol-

kets vilje« (24. 4. og 1. 5. 1844) blev det antiliberale standpunkt trukket skarpt op: »Hvo der konsekvent fornægter regeringens højere standpunkt, fornægter tillige folkets sande vel . . . Blev regeringen i vort land gjort afhængig af folkets vilje, så ville den grænseløse vilkårlighed vorde herskende. Når man betragter vor stænderforsamlings forhandlinger, behøver man ingen profetånd for at forudsige vor skæbne, hvis de herrer, der har kæmpet for det såkaldte folkevel og moderne frihed, havde sat ved roret . . . hvad nytte har vel vor stænderforsamling stiftet i åndelig eller materiel henseende . . .?« Ingen kan undre sig over, at man med sådanne synspunkter ikke kunne få opstillet danske kandidater ved stændervalgene. »Vore borgere og bønder, folkets sande kerne, passer frem for alt deres dont; de betragter de politiske bevægelser for størstedelen som noget, der ikke har synderlig betydning for dem, for et skuespil, der opføres af personer, som ikke har andet at bestille«. (»Om Tidens Bevægelser«, 18. 12. 1844). Forud for valget i 1847 kunne Fischer ganske vist få sig selv til at skrive følgende ord: »Stænderinstitutionen er et uskatterligt gode, der i sig selv indeholder spiren til et fremtidigt friere folkeliv«, men dette »friere folkeliv« skulle ikke nås gennem en fri forfatning, men ved at »arbejde på at forbedre de indre forhold«. Med disse anskuelser kunne Fischer naturligvis kun støde de indflydelsesrige kredse i byen bort fra sig og den danske bevægelse. Derimod har Åbenrås talrige småborgerskab uden tvivl med glæde læst disse fordømmelser af liberalismen, af »aristokraterne« og »advokaterne«, af »de store [som] i alle lande i almindelighed bekymrer sig lidet om nationalitet og sprog, når privatinteresser ikke kommer med i spillet« (19. 3. 1845).

Når det drejede sig om politik, befandt Fischer sig helt på ukendt grund: »Regeringskunsten er mig aldeles . . . fremmed«, skrev han 6. 3. 1841 til Flor²⁷⁸. Hans tanker om drivkræfterne i det politiske liv var ganske naive. Da prinsen af Nør i 1842 var blevet udnævnt til statholder og Reventlow-Criminil til kancellipræsident, skrev han: »Jeg bryder forgæves mit hoved over, for at udgrunde, hvad årsag kongen har at holde med det parti, der søger at fravryste ham hælvtten af sin magt og sit rige«²⁷⁹. Helseboden mod det slesvigholstenske partis magt var for ham udtrykt i følgende sætning, som Schow slettede i en for størstedelen af Manicus skrevet artikel: »et par kraftige

skridt fra regeringens side ville kuldkaste dets usurperede herredømme«²⁸⁰, — en recept, Fischer flere gange anbefaler i sine breve.

Fischers antiliberalisme var socialt bestemt. Med fuldkommen konsekvens vendte han sig efter 1850 mindst lige så heftigt mod de danske nationalliberale som før den tid mod slesvigholstenerne. Han udtrykte i 1857 med skarpe ord det, han allerede havde tænkt og følt 15—20 år tidligere, det, der var grundlaget for hele hans samfundsopfattelse: »De sociale forhold er det virkelige, som den jævne statsborger af egen indsigt kan fatte og af egen drift, uden ydre påvirkning, føler sand interesse for og må føle det; det politiske gebet derimod bliver for ham til alle tider et fremmed land, hvor han aldrig vil rigtig kunne orientere sig, men blindthen må følge fremmede ledestjerner«²⁸¹. Deraf udsprang på én gang hans afsky for de liberales inddeling af landets indbyggere i »de dannede« og »folket«, for deres tilsidesættelse af folkesproget for statssprogets skyld og hans danske nationalfølelse.

»Vort fædrelands hellige sag«²⁸² blev Fischers religion. »Hvad der gløder i mit hjertes inderste, kærlighed til det betrængte fædreland og modersmål, det skal ingen udvortes storm slukke; thi den indvortes overbevisning har begrundet det«²⁸³. Det var »vort hellige anliggende, i hvis tjeneste jeg er villig til et hvilket som helst offer«²⁸⁴. Den store opgave var da »at udfri det danske element i Nordslesvig fra den tilstand af underkastelse, hvori det er bleven og tildels endnu bliver holden«²⁸⁵, thi »et fremmed, aristokratisk element har lejret sig over den oprindelige nationalitet«²⁸⁶. Kampen for danskheden blev en social kamp i sublimeret, religiøs forklædning: »Vore modstandere er mange, de er listige og mægtige, og det er let for dem at kue den jævne borger«²⁸⁷. I kampen for at vække »den hidindtil i den dybe tyske søvn slumrende ånd«²⁸⁷ slår det aldrig Fischers mod ned, når han ser »den store masses ligegyldighed«²⁸⁹, selv om han skælder ud over »de kujonagtige borgere«²⁹⁰, når de bøjer sig for de »enragerede slesvigholstenske deputerede borgere«, fordi disse påligner skatter og fordeler byens arbejde. Så meget større er glæden over »de få, der offentlig vedkender sig deres danske fædreland«²⁹¹. Helt tydelig er denne religiøse parallel, når han skildrede sin egen situation således: »Udsat for hån og krænkelser af en overmodig klike, forfulgt af zeloter og en viljeløs mængde, der tror at vinde de

telser over sprog, folkesæder og meninger fra fortiden og nutiden«, hvormed han i foråret 1839 havde håbet at kunne »virke på den ene eller anden måde« i sit blad.

Hvad var da indholdet i Fischers nationalfølelse? Svaret på dette spørgsmål finder man i nogle artikler, der blev offentliggjort i ugebladet i 1840. »Skal ordet »fædreland« have en praktisk og gavnlig betydning, skal fædrelandskærlighed være mere end en vag sympati — en dunkel følelse —«, hed det 2. 12., »så må folket nøje og bestemt vide, hvad det er for et land, der alene bør kaldes således«. Det, der skulle udvikles, var »den praktiske fædrelandskærlighed . . . den drift at være et gavnligt medlem af statssamfundet« (23. 12.) Disse ord er sikkert ikke skrevet af Fischer, men af lægen Claus Manicus i Eckernförde, som i de første år, da Fischer kun sjældent vovede at forfatte en leder til bladet, forsynede ham med en mængde artikler. At de dækker Fischers opfattelse ses i ugebladets senere årgange, hvor Fischer fortsatte nøje i Manicus' spor.

Det, danskhedens interesse i første række krævede af ham, var at vække folkets kærlighed til og følelse af medansvar for den danske stat. Den 27. 12. 1843 betegnede Fischer i en oversigtsartikel over det forløbne år følgende mål som sit vigtigste: »Hvad nu os selv angår, så vil vi fremdeles ved Guds bistand vedblive at forsvare vor danske stats enhed og modarbejde de statsopløsende bestræbelser«; først derefter nævnte han forsvaret for dansk nationalitet og sprog, udfrielse af det danske element i Nordslesvig, virke for oplysning og endelig for »tidsmæssige institutioner«. Et lille år senere (6.11. 1844) henregnede Fischer »Dannevirke«, »Flensburger Zeitung« og sit eget blad til »de unitariske blade« og erklærede, så det ikke kunne misforstås, at disse havde »forsvaret og kæmpet for den ene og udelelige stat, fra Lauenborg ved Elben til Sundet og Skagen.« Sådanne helstatsvenlige erklæringer fremkommer fordelt over alle ugebladets årgange, og det hedder i overensstemmelse hermed, at det tyske rige ville komme til kort, hvis nationaliteten alene skulle afgøre grænse-spørgsmålet²⁹⁸. Kun sjældent gik Fischer i detaljer for at forklare, hvordan han i grunden tænkte sig denne danske helstats organiseret. Mest konkret var han i en artikel fra 12. 11. 1845, hvor det hed, at det bedste ville være, hvis hver provins (Danmark, Slesvig, Holsten og Lauenborg) blev så selvstændig som muligt i administrativ hen-

seende, »og at der siden for alvor blev arbejdet på at rydde af vejen og ophæve de slagbomme, der er til hinder for, at en sådan selvstændighed går op i en højere enhed«.

Hans pennefører var også her Manicus, som allerede i sit første brev til Fischer, 1. 11. 1839²⁹⁹, fremhævede »vore bestræbelser for den ene udelelige danske stat, det ene fædreland«. Disse meninger stod jo i skærende modsætning til de nationalliberales program, og Fischer måtte gå stille med dørene. Han bad derfor i et brev af 6. 3. 1845³⁰⁰ Flor om at forklare Manicus Fischers stilling (af konspirative grunde foregik forbindelsen mellem Manicus og Fischer ikke direkte). Han (Fischer) var nemlig »så at sige aldeles afhængig af det liberale danske parti«. Han havde derfor valgt det kompromis »nok løseligen at slå på strengen om fællesstatens énhed, men aldrig trække tilfelts mod de nydanske«. Skandinaviske eller ejderdanske anskuelser gik slet ikke an i Åbenrå, fremhævede han og henviste til, at indbyggerne hverken ville være danske eller tyske. Men hverken denne undskyldning, eller forsikringen om, at ejderdanskheden og skandinavismen måtte komme senere, og at han anså forbindelsen med Holsten for at være en ulykke, virker særlig ægte — han selv skulle jo ikke alene berolige de nationalliberale, men også Flor selv. I hvert fald skandinavismen var for ham kun endnu en form for »sværmeri«³⁰¹, og Ejderstaten har han nok kun accepteret som en nødløsning.

Den danske bevægelse stod før 1848 uden en egen organisation. Den gamle, kulturelt betonedede forening »Harmonie«, hvis bibliotekar gennem mange år havde været Kopperholdt, søgte længe at holde sig udenfor de nationalpolitiske stridigheder, og omfattede både dansk- og slesvigholstensksindede borgere. I 1846 besluttede dens medlemmer med 16 stemmer mod 13 at foretage en udflugt til Augustenborg (altid et politisk symbol), men da det kom til stykket, meldte der sig kun 7 deltagere. I stedet foretog man 5. 7. en dampskibstur til Fredericia med 120 deltagere. Besøgets antislesvigholstenske præg fremgår af det i ugebladet 8. 7. offentliggjorte referat: Åbenrærne opholdt sig i Fredericia i den derværende »Frederiksklub«, der blev ved middagen udbragt skåler for kongen og kronprinsen, fredericianerne blev inviteret på genbesøg i Åbenrå, og på hjemvejen aflagde man besøg hos den stærkt danskpatriotiske overkrigskommissær Riegels i Snoghøj. — I efteråret 1847 blev »Har-

monie« erobret af slesvigholstenerne: borgmester Schows broder, lægen Wilhelm Schow, blev dets ledende ånd, Kopperholdt blev igen medlem, og Neuber optoges som æresmedlem³⁰².

En virkelig støtte for de dansksindedes synspunkter var derimod skyttelaugene, der, foruden at være den åbenråske håndværkerstands fornemste organisation, ved alle officielle lejligheder var med til at repræsentere byen udadtil. Skyttelaugets regeringstro sindelag havde givet sig udslag i dets ubetingede støtte til borgmester Schow under hans konstitution, og hos Kopperholdt indbragt det prædikatet »servil«, for ikke at tale om, at dets medlemmer var blevet betragtet som Schows spioner over for de liberale. Deres »loyale« indstilling viste sig også, da Andreas Tyroll i 1839 var blevet udnævnt til dannebrogsmænd. Det ansås da ikke længere for passende, at han som medlem af laugene skulle bære gevær. Han blev derfor valgt til officer, hvorved »er sich des gezogenen Säbels anstatt des Gewehres bedienen könne«. Laugenes oldermann var fra 1838 murermester Peter Callesen. Fra slesvigholstensk side blev der gjort adskillige forsøg på at vinde laugene for sig. I 1841 meddelte »Lyna« således teksten til en, formentlig af Neuber forfattet, »Schützenlied, gesungen in der Schützengilde in Apenrade«. Det hed heri ikke blot »Für Christian, unseren Herzog, lasst uns streiten«, men også »Es lebe hoch und lange! hoch für immer Das Schleswig-Holsten-Land!!« Fischers blad svarede, at der var tale om en tilsnigelse. Sangen var blevet omdelt under ballet; ingen vidste hvorfra den kom, og ingen syntes om den. Skyttelaugene sluttede artiklen i ugebladet, »besjæles af den ægte borgerånd, og har ved flere lejligheder vidst at hævde sin selvstændighed«³⁰³. Det følgende år gentog det slesvigholstenske frieri sig åbenbart på samme måde, men skyttelaugene nægtede, ifølge Fischer, at modtage »en pakke politiske schlesw.-holst. viser, som Lüders offerrerte og tilsendte laugene«³⁰⁴. I 1843 fejrede skyttelaugene kongens fødselsdag med skiveskydning i Hjelm skov og påfølgende bal i rådhuset. »Treue dem Könige, Liebe zum Vaterlande, sey stetz des Bürgers Zier«, lød den statspatriotiske devise i festlokalet. Her blev drukket skåler for kongen, dronningen, kronprinsen og skyttelaugene, konstaterede ugebladet med tilfredshed³⁰⁵. Først i 1844 kom der igen en kurre på tråden, idet den tysksindede Peter Wichmann fik en bøde på én rigsdaler for at være udeblevet fra paraden under kon-

Äbenrås skyttelaugs fane fra 1835.

gens besøg i Äbenrå³⁰⁶. Endnu i 1846 dominerede statspatriotismen, og lauet gennemførte, trods slesvigholstensk modagitation, skive-skydningen på kongens fødselsdag. »Skyttelaug^{et} — skrev ugebladet 23. 9. —, der under alle anfægtninger har vidst at tilbagevise alle de hyppigt gentagne forsøg på at få det givet udseende af en schleswig-holsteinsk-politisk korporation, har bestemt tilbagevist de agitatoriske anmodninger.« Samtidig med, at man med god grund fremdrager dette vidnesbyrd om, at statspatriotismen bevarede en betydelig indflydelse inden for håndværkerstanden, bør det anføres, at skyttelaugets medlemstal i disse år var i jævn tilbagegang. Endnu i 1840 havde der været 37 medlemmer; i 1846 var der kun 28 (af disse underskrev kun 10 petitionen om eventuel indlemmelse i Tyskland³⁰⁷).

De helstatspatriotiske stemninger inden for håndværkerstanden var dog før 1848 for svage til at udgøre en fare for den sejrtrige slesvigholstenisme. Forgæves ventede Fischer år for år på kraftige livstegn fra »de kujonagtige borgere«. Den danske nationalfølelse kom først til udbrud i et ganske andet, indtil da overset lag af byens befolk-

ning: skibstømrerne, søfolkene, håndværkssvendene, hos hvem den småborgerlige forsagthed ikke gjorde sig gældende, samtidig med, at dels social opposition, dels forbundethed med den dansksindede landbefolkning og gamle patriotiske sømandstraditioner afgav en ypperlig grobund for en dansk nationalfølelse.

Anledningen blev givet af de slesvigholstenske flagdemonstrationer i forbindelse med Gülichs besøg i Äbenrå i 1845. Efter de foregående flaghejsninger, navnlig på Paulsens værft, var stemningen i byen meget spændt. Om aftenen den 18. august, da der blev holdt banket til ære for Gülich på rådhuset, marcherede »Liedertafel« til rådhuset og gav ham en »Ständchen«. Gülich kom frem og holdt en takketale, der efterfulgtes af et »meget svagt« hurra for ham, hvorpå pludselig »en del stemmer« i den forsamlede mængde istemte: »Kongen og de danske skal leve!« Dette udbrud, hed det i ugebladets referat, udgik fra »en del unge søfarende og tømmermænd fra skibsværfterne«. »Da Liedertafeln — fortsætter referatet — marcherede tilbage til »Schleswig-Holsteinisches Haus«, fulgte den forsamlede mængde bagefter, og her udbragte de unge mænd, der havde prydet deres hatte med den danske nationalkokarde, atter et kraftigt hurra for kongen og de danske, hvori de udenfor forsamlede istemte.« Ifølge »Itzehoeer Wochenblatt« (11. 9. 1845) blev der endog gjort forsøg på at løbe sangforeningen over ende.

To dage senere, den 20. august, kom det til den første organiserede danske demonstration i Äbenrå. Som afslutning på Gülichs besøg skulle han hyldes ved en Liedertafelfest i Hjelm skov, hvor der var rejst et par telte. Äbenbart som en modaktion samledes kl. 4 ca. 40 unge mænd (»en snes skibstømrere og mange svende fra værkstederne«, skrev »Dannevirke« 27. 8.) på skibbroen og marcherede, »prydede med danske kokarder« og med dannebrog i spidsen, ud til skoven, hvor de slog sig ned i det ene af teltene, hvor der vajede et dansk flag. Fanebæreren skal have været den da 18-årige Jens Peter Junggreen⁷⁰⁶. Her tilbragte de unge mænd eftermiddagen »og sang om kong Christian, om dannebrog og Danmarks smilende lande. Forgæves — fortsætter ugebladet — lød fra et andet [telt] opæggende det separatistiske »Schleswig-Holstein meerumschlungen«; de unge mennesker lod sig ikke forlede, men istemte med stærkere røst en sang til Danmarks pris«. Imidlertid viste hverken Lieder-

tafel eller Gülich sig, og kl. 8 marcherede demonstranterne under lige så god orden tilbage til skibbroen³⁰⁹.

Denne begivenhed vakte både af politiske og sociale grunde den største opstandelse i byen. Allerede under tilbagemarchen fra skoven havde Schow (som politimester) og en politibetjent fulgt demonstranterne på deres vej — åbenbart i håb om at kunne gribe ind, hvis der forekom uorden³¹⁰. Hvor lovens arm ikke kunne nå hen, kunne pengemagten imidlertid gøre sig gældende. Tidlig næste dags morgen (klokken var kun 6) indfandt agent Bruhn sig på Andersens værft (også den stærkt slesvigholstenske skibsreder og deputerede borger I. C. Koch var på færde) og henvendte omtrent følgende ord til tømrerne («Dannevirke«s referat): »Var I også med i går? I hvilken hensigt gjorde I dette tog?« Svar: »Vi ville engang mere os på vor vis.« Bruhn: »Det var sgu en morsom fornøjelse, den. Det var nok kun for at gøre oprør. Hvi ville I »jyllændere« ([»Dannevirke«s anmærkning:] de var alle slesvigere) sætte vor lille by Affenrå i oprør? Hvis I var mine folk, da skulle I komme bort allesammen, om jeg så skulle lade min fregat stå på stabel i 4 år.« Allerede den foregående dag havde Bruhn sagt til Andersen, at hvis det havde været hans folk, der havde forladt arbejdet, ville han straks have afskediget dem. Nu kunne han nøjes med at spørge, om de skulle blive — med det resultat, at tre tømrere fik deres afsked. Over for Mads Michelsen forsøgte han samme taktik, men uden resultat. Derimod afskedigede Paulsen 4 af sine folk. Turen kom dernæst til de håndværkere, hvis svende havde været med. »Adskillige mestre« blev nu nødt til at afskedige de pågældende, »da visse herrer, hvilke vi gerne kunne navngive, ellers truede med at fradrage dem deres og andres søgning.«

Fischers referat af det passerede skaffede ham en retssag på hal- sen, idet Bruhn kunne bevise, at han ikke direkte havde opfordret til afskedigelse af tømrerne; han ønskede endvidere at fralægge sig politiske bevæggrunde, »som var ham fuldstændig fremmede«. Fischer solidariserede sig fuldstændig med demonstranterne. I referatet i »Dannevirke«, der sikkert skyldtes ham, hed det: »I virkeligheden burde deres [arbejdernes] forfølgere fratages deres brød, jages ud over landets grænser, medens der samtidig hermed i alle civiliserede lande kunne andrages på ikke at tilstede disse udjagede

noget tilflugtssted, såfremt man ville vente venskab og gæstfrihed herfra«.

»De lavere klasser er højst forbitrede mod de tysksindede tvangsherrer, der udbreder den omtalte forfølgelse mod de dansksindede tømmermænd«, skrev Fischer 3. 9. 1845 til professor Schouw¹¹. Bladene ofrede med rette megen plads på disse danske demonstrationer, thi fra nu af var Åbenrå ikke længere »das echt schleswig-holsteinische Apenrade«, men en by, hvor underklassen uden undtagelse indtog netop den dansk-nationale holdning, som var Fischers ideal, og hvor det var tydeligere og tydeligere, at de slesvigholstenske sympatier var begrænset til de socialt toneangivende lag i byen, medens de små borgere endnu søgte at holde sig uden for den nationale krig, der var under udvikling.

Da Güllich i 1846 efter stændermødets sprængning igen blev hyldet af sine vælgere, kom det påny til dansk-nationale demonstrationer, og tilsyneladende med større tilslutning end året i forvejen. Medens festen på rådhuset stod på, hedder det i Fischers referat, »havde en stor folkeklynge forsamlet sig udenfor, som på grund af det sludfulde vejr var snart større, snart mindre, men undertiden udgjorde et par hundrede personer. Da nogle af high-schleswigholsteinerne viste sig ved de oplyste vinduer, udbragtes et tordnende hurra for kong Christian af Danmark, hvilken blev gentagen ved flere foranledninger«¹².

Havde året 1845 demonstreret underklassens danskhed, kom 1846 gennem petitionen for Slesvigs indlemmelse i Tyskland til at vise, at en stor del af borgerskabet vendte ryggen til, hvis slesvigholstenerne gik videre end til at kræve Hertugdømmernes selvstyre inden for monarkiets rammer.

I 1847 begyndte endog det åbenråske småborgerskab at vise tegn på en danskvenlig orientering. Disse første spirer skød frem i ly af Scheels regimente, der for en tid drev slesvigholstenerne i skjul, og som i Åbenrå fik Schow til at handle som regeringens trofaste tjener.

Betegnende nok blev de danske aktioner ikke fremført som nationale, men som socialt betonede krav, der stred imod de storborgelige slesvigholsteneres interesser. Forud for stændervalget havde ugebladet genoptaget det gamle liberale krav om en ny kommunalordning, der afskaffede de selvsupplerende bykollegier — et program

Farver Martin Bahnsen. (Fot. ca. 1865).

punkt, der kunne gøre indtryk blandt borgernes flertal, men afgjort ikke blandt de valgberettigede, som enten allerede havde sæde i et af kollegierne eller kunne håbe på at blive udpeget til en ledig plads. Om efteråret lykkedes det at samle 95 borgere om en petition vendt imod indførelsen af den halvt private, halvt offentlige udvidede rektorklasse, som den ivrigt slesvigholstenske rektor Nissen var førstemand for. Det interessante er, at petitionen blev underskrevet af såvel dansk- som slesvigholstensk sindede borgere under henvisning til en artikel i Fischers blad, og dernæst, at den angreb den Nissen'ske skolereforms antisociale slagsige (jfr. s. 121). Med tilfredshed konstaterede Fischer: »Vi kan ikke erindre, at et offentligt anliggende i de sidste 10—20 år har fundet mere sand interesse iblandt borgernes flertal end dette«¹¹³.

Det må antages, at det var i fortsættelse af denne succes, at der af underskriverne af petitionen blev oprettet en danskorienteret forening, »Union«, til fremme af de kommunale anliggender. Den 23. 2. 1848 trådte foreningen frem for offentligheden med et skarpt angreb

på sparekassen, fordi denne havde anbragt midler i den slesvigholstenske landsbank. »Union« præsenteredes i et særligt tillæg til »Apenrade Ugeblad«, hvor den meddelte, at den havde 45 medlemmer, »samtlige tilhørende håndværkernes og de næringsdrivendes stand«. Denne nydannelse var på flere måder bemærkelsesværdig. Den viste, at de danske kredse nu var stærke nok til at oprette en egen organisation, efter at byens gamle foreninger var blevet erobret af slesvigholstenerne. Ikke mindre interessant er det at se, at Fischer nu, efter at stormene havde lagt sig, og bladet var vel forankret, vendte tilbage til den »sproglige tolerance«, som han tidligere med rette havde anset for det for danskhedens sag mest hensigtsmæssige i Åbenrå. »Union«s henvendelse til publikum er nemlig skrevet på tysk, — og den er ikke det eneste vidnesbyrd om denne danske politik i tysk dragt: I november 1847 havde Fischer nemlig optaget to kvikke, tyske indlæg, vendt mod den engang så imponerende dr. Neuber. »Es lebe der possirliche alte Schwätzer!« endte den første artikel ironisk³¹⁴. Forfatteren til de to artikler var ingen anden end Martin Bahnsen, der her gjorde sin politiske debut. Det tør vel antages, at det også var ham, der var hovedmanden i »Union«, og at den smidige og mangesidige politik, der nu førtes fra dansk side i Åbenrå, ligeledes udgik fra ham.

Det slesvigholstenske oprør få uger senere gjorde en brat ende på dette nye danske initiativ, og efter treårskrigen var alle betingelser for nationalpolitisk virksomhed fra dansk side fuldstændig forandrede.

For den, der over hundrede år efter begivenhederne søger at danne sig et overblik over den dansk-nationale bevægelses udvikling i Åbenrå fra 1839 til 1848, er det tydeligt, at dens grobund var den gamle statspatriotisme, der fremdeles trivedes i byen, navnlig blandt »de små folk«. Af denne jord var også Frederik Fischer vokset op, og hans danske sindelag var i overensstemmelse med de følelser, der var gængs i dette milieu. Det er derfor forkert at fremstille Fischer som skaberen af byens danskhed og med P. Lauridsen at hævde, at Åbenrå uden Fischer var blevet tysksindet ligesom Tønder³¹⁵. Det kraftige danske røre, der fra 1845 gør sig gældende blandt byens arbejdere, er efter alt at dømme brudt frem helt uden Fischers medvirken, og det må påpeges, at småborgerskabet, der var Fischers naturlige arbejds-

felt, helt til 1847 holdt sig borte fra den danske bevægelse, navnlig fordi det ikke var modent til at antage den nationalfølelse, som Fischer forkyndte. Da tiden, dvs. revolutionsåret 1848, var inde, viste det sig, at Fischers ufortrødne danske arbejde ikke havde været forgæves. De venner og disciple, han havde vundet, stod da rede til at lede den folkelige bølge, der rejste sig og nu gerne vendte sig i dansk retning. Selv om Fischers virke før 1848 kun i ringe udstrækning førte til borgernes acceptering af en dansk nationalfølelse, tør man måske til gengæld antage, at det må tilskrives hans indsats, at den tysk orienterede slesvigholstenisme før 1848 kun trængte ind i byens højere sociale lag. Fra omkring 1842 gjorde den tyskorienterede slesvigholstenisme ingen erobringer i Åbenrå, og efter 1846 var det den, der var trængt over i defensiven.

Da kom den tyske revolution i 1848 de betrængte slesvigholstenere til hjælp med friske kræfter.

Dansk og tysk i Åbenrå 1848—1850

Da den tyske martsrevolution i 1848 forsøgte at skabe et forenet og demokratisk Stortyskland, brød denne vældige folkerejsnings bølger også ind over det danske monarkis grænse. Den selvstændige slesvigholstenske stat blev nu til virkelighed som en del af revolutionen i Tyskland. Den danske helstat var dermed sprængt. I den påfølgende krig, som Danmark i nationens interesse førte mod slesvigholstenerne og de tyske stater, der støttede dem, blev slesvigerne definitivt stillet over for valget mellem dansk eller tysk. Alle nationalpolitiske problemer fremtrådte nu på en ny baggrund, og de mange kompromisløsninger og mellemstandpunkter, der havde været mulige før krigen, blev nu simplificeret til et for eller imod hver af de stridende parter.

I Hertugdømmernes byer, som i de afgørende dage var isoleret fra Kongeriget, virkede omvæltningen med tilsyneladende uimodståelig kraft. »Nu er den tid kommet, hvor Tyskland rejser sig i hele sin storhed . . . Danmark har slet ingen betydning over for et sådant folk under sådanne omstændigheder«, skrev Olshausen allerede den 21. marts i »Kieler Correspondenz-Blatt«. Det var i denne følelse af Tysklands overvældende styrke, de radikale slesvigholstenerne overalt fik overtaget.

I Åbenrå blev »Bürgerverein« det revolutionære samlingssted. I september 1848 — og formodentlig også i marts — bestod dens bestyrelse af dr. Wilhelm Schow (borgmesterens broder), rektor Nissen, skibsreder Michael Jebsen, købmand Lüders og advokat Nissen — med undtagelse af Lüders alle fødte åbenråere¹. Et år senere, i september 1849, siges det, at foreningens ledende folk var fysikus, dr. Maack, toldkontrollør Lüth og apoteker Hans Karberg². Til disse mænd må endnu føjes Hans Kopperholdt, som lige til juli 1850 opholdt sig i Åbenrå og uden tvivl på mange måder har gjort sin ind-

flydelse gældende i forningens ledelse. Af de 9 navne, vi kender på de ledende i »Bürgerverein« i denne tid, repræsenterer kun to de kredse, som ti år tidligere var de dominerende inden for det liberale parti. Det er »demokraterne«, der nu sidder ved roret. I november 1848 var Bürgerverein« repræsenteret på et møde i Neumünster, hvor der oprettedes en sammenslutning af demokratiske foreninger i Slesvigholsten³, i august 1849 nævnes Åbenrå påny som deltager i de slesvigholstenske »folkeforeninger«s møde⁴, og i 1850 havde dr. Maack og andre af »Bürgerverein«s førende folk ledelsen af demokraternes valgforberedelser i Nordslesvig⁵.

Det var disse tilhængere af den tyske revolution, og dermed af Slesvigs indlemmelse i Tyskland, som i marts 1848 gennemførte Åbenrås anerkendelse af den provisoriske regering⁶. Allerede den 17. marts havde de her forberedt magtovertagelsen ved at kræve oprettelse af en borgervæbning. Magistraten søgte at begrænse den til en sikkerhedsvagt til hjælp for politiet, og under denne betegnelse blev den den 23. marts oprettet under ledelse af skibsreder Hans Bruhn, en broder til agenten. Da den trådte i funktion den 25., var det som organ for de nye magthavere.

Om eftermiddagen den 24. marts blev efterretningen om den provisoriske regerings dannelse bragt til Åbenrå af Kopperholdt, der den foregående dag var rejst til Slesvig for at fremskynde aktionen. Efter en konference mellem de radikale ledere sikrede Kopperholdt og Lorenz Karberg sig Schows løfte om at ville godkende den provisoriske regering. Alt var således forberedt, da apoteker Hans Karberg henved 11-tiden om aftenen ankom fra Rendsborg medførende denne regerings kendte proklamation; Schow sørgede for bykollegiernes øjeblikkelige indkaldelse, og ved midnatstid gennemførtes godkendelsen uden diskussion, medens begejstrede slesvigholstenerne stod i ring omkring stadens repræsentanter. For at sikre en enstemmig vedtagelse havde Schow affattet et meget forsigtigt aktstykke. Han havde i sin forelæggelsestale betonet, at den provisoriske regering handlede i kongens navn, og i skrivelsen hed det, at man i overensstemmelse med kommunens ønsker anså det for sin pligt at underkaste sig den provisoriske regerings befalinger.

Selv om formuleringen var en indrømmelse til gammelslesvigholstenerne, der ingenlunde var tilhængere af en statsomvæltning, var

resultatet alligevel det revolutionære partis triumf. Det var den tyske revolutions sort-rød-gyldne farver, der dominerede byen i de kommende dage. Fra rådhuset vajede en sort-rød-gylden fane ved siden af den slesvigholstenske røde dug med våbenskjoldet, på torvet var højest en stort sort-rød-gyldent flag, og rundt om i byen sås sort-rød-gyldne sløjfer og kokarder.

Byens danske parti blev fuldstændig overrumplet af begivenhederne. Fischer fik besked om at udgive sit blad i slesvigholstensk ånd, men foretrak i stedet den 25. at flygte til Kolding. Flere dansksindede borgere måtte forpligte sig til at afholde sig fra al politisk virksomhed.

På denne måde mente de revolutionære at have sikret sig mod modaktioner fra byens dansksindede indbyggers side. Faren syntes kun at true fra den danske landbefolkning. For at værne sig mod de ventede friskarer opstilledes der vagtposter ved alle indgange til byen. Indkaldte landsoldater på vej til deres garnisoner i Kongeriget blev anholdt, omdirigeret til Rendsborg eller beordret hjem. Åbenrå syntes at stå som en tysk fæstning i det danske Nordslesvig. Alligevel var man ikke tryk, før der var kommet slesvigholstensk militær til byen. Den 26. 3. bad Schow hertugen bruge hele sin indflydelse i den retning. Man måtte tage i betragtning, hed det i brevet, »at vi skal kæmpe mod fanatikere og står som ledere af en i det store og hele indifferent masse.« Der gik imidlertid det meste af en uge, før de længselsfuldt ventede tropper — jægere, dragoner og friskarer — den 30. marts sent på eftermiddagen nåede frem til Åbenrå. Da var det i to henseender for sent.

For det første var Åbenrås dansksindede kommet sig efter chocket, og de altid kampberedte skibstømrere havde vist en stigende tilbøjelighed til at gøre slut på det tyske styre i byen. Allerede den 28. gennemtvang arbejderne på Åbenrås største værft, at ejeren, den ivrige slesvigholstener Jürgen Paulsen, strøg sit tyske flag, den følgende dag var truslen om en samlet aktion fra alle skibsværftsarbejders side nok til, at alle tyske flag i byen blev taget ned. Et øjensvidne, Paulsens mestersvend, C. Gamborg, fortæller, at han fra et barkskib, der var under bygning, så »den ene fane oppe i byen forsvinde efter den anden. Inden 1 time var forløbet, så man ikke et oprørske flag i hele Åbenrå!« Om aftenen demonstrerede tømmerne foran rådhuset; de

skiltes først på den danskorienterede agent Bruhns opfordring. »Sikkerhedsvagten« vovede ikke at vise sig.

For det andet nåede danske væbnede styrker frem til Åbenrå samtidig med slesvigholstenerne. Den 30. marts blev en dramatisk dag i byens historie. Da der om morgenen rapporteredes danske krigsskibe ved Genner fjord og ved indløbet til Åbenrå fjord, iværksatte alle skibstømrere en antitysk demonstration. »Klokken halvti var det imponerende tog med et stort dannebrogflag i spidsen samlet på skibbroen — fortæller Gamborg — og satte sig under afsyngelse af danske fædrelandssange, mange af tømmermændene med øksen på skulderen, i bevægelse op gennem brogaden. Toget gik igennem alle byens hovedgader og vakte overalt stort røre«. Bagefter samledes tømrerne og unge sømænd ved havnen for at byde briggen »St. Thomas«, der langsomt nærmede sig byen, velkommen. Det tyske revolutionsparti havde fundet en jævnstærk dansk modstander.

Gammelslesvigholstenerne udnyttede situationen til at tage roret i deres hånd. Efter at bykollegierne havde drøftet situationen, gik dannebrog til tops på havnens flagstang, og magistraten samledes på brohovedet for at byde krigsskibet velkommen. Chefen for »St. Thomas«, kaptajnløjtnant M. Suenson, lod imidlertid borgmester Schow komme ombord til sig og sendte ham samme aften videre til Sønderborg, for at han kunne stå til regnskab for anerkendelsen af den provisoriske regering og for sin adfærd over for de indkaldte soldater.

Når Schow blev ført bort på denne ureglementerede måde, skyldtes det, at situationen pludselig havde taget en ny vending, idet de længe ventede slesvigholstenske soldater henimod klokken fem rykkede frem mod Åbenrå. Mod friskarerne med deres sort-rød-gyldne fane affyrede briggen to skarpe kanonskud; det var de første skud, der fra dansk side blev affyret under træarskrigen.

Ovenpå dagens mange forskrækkelser blev de slesvigholstenske tropper modtaget med begejstring af de tysksindede indbyggere. I nattens løb fik »St. Thomas« forstærkning af orlogsdampskibet »Hekla« under Steen Billes kommando, og i ly af de to fartøjers truende kanoner førte Suenson den næste dag, for næsen af 2—300 slesvigholstenske jægere, dampskibet »Christian VIII« ud af havnen. Agent Bruhn forøgede ved denne lejlighed sin popularitet, idet han opnåede den slesvigholstenske major Michelsens løfte om ikke at ville mod-

sætte sig den danske aktion. Ved 2—3 tiden trak de slesvigholstenske tropper sig tilbage mod syd. Sammen med dem flygtede de revolutionære ledere fra Åbenrå.

Om aftenen forsikrede magistraten Steen Bille om sin troskab over for kongen; den påtog sig at sørge for udskrivningen af værnepligtige til flåden, og Steen Bille opfordrede til gengæld borgerne til lydighed mod magistraten. Samtidig vendte Frederik Fischer tilbage til byen. Den næste dag vajede dannebrog fra huse og skibe. Da den danske hærs fortrop søndag den 2. april klokken halv ét rykkede mod Åbenrå, »kom et tog tømmerfolk, bærende det danske flag, kompagniet i møde og gik foran dette igennem byen syngende fædrelandske sange« (F. Hegermann-Lindencrones melding om indtoget).

Den konservative del af byens velhavende borgerskab havde altså afvist en tilslutning til den tyske revolution. Under begivenhedernes pres tog den stilling for Slesvigs forbliven ved det danske monarki, og nærmede sig således det danske parti. Om byens småborgerskab hører man intet, hverken fra dansk eller tysk side, men det tør formodes, at begge parter har været enige om at henregne det til »den store, passive masse«.

Herpå tyder også Fischers referat af den modtagelse, Frederik den 7. fik, da han den 14. april i spidsen for livgarden red ind i byen og tilbragte natten hos agent Bruhn. »De dansksindedes høje hurraråb [her drejer det sig ikke om skibstømmerne] for den elskede konge understøttedes ikkun af usikre stemmer«, skriver Fischer og sætter skibstømmernes patriotisme i modsætning til manges »usle lunkenhed«. Om nogen udbredt antidansk stemning var der imidlertid ikke tale, thi kun enkelte slesvigholstenere undlod at illuminere deres huse til ære for kongen⁷.

Den danske besættelse af byen forløb iøvrigt meget harmonisk, som magistraten selv fremhævede i sin indberetning 1. 5. til den provisoriske regerings befuldmægtigede, men allerede natten til den 28. april marcherede preussiske tropper ind i Åbenrå, og først over to år senere, i juli 1850, vendte det danske militær for alvor tilbage til byen. Frederik Fischer forlod byen som flygtning om bord på »St. Thomas«.

Med preusserne vendte de radikale ledere tilbage til Åbenrå, tidnok til en halv snes dage senere at gennemføre valg til den tyske na-

tionalforsamling i Frankfurt. Til trods for, at Slesvig ikke var medlem af det Tyske Forbund, havde Slesvigholstens provisoriske regering 18. 4. udskrevet disse valg også for dette hertugdømmes vedkommende. Alle mænd over 21 år havde valgret⁸. I Åbenrå (der synes at have været afstemningssted for både byen og amtet) blev der afgivet 270 stemmer på byens stænderdeputerede, Gülich⁹. I betragtning af den udstrakte valgret og valgdistriktets størrelse var valgdeltagelsen ikke anselig, men set på baggrund af nordslesvigerne og flensborgerne almindelige boykot af dette valg, kunne resultatet betegnes som relativt tilfredsstillende¹⁰.

Åbenrå var imidlertid ikke mere, hvad det havde været før den 24. marts. Der fandtes nu et decideret dansk parti i byen, omfattende ikke blot byens arbejdere, men også en del af borgerskabet. Dertil kom, at magistraten, under ledelse af agent Bruhn, ikke viste nogen sympati for det radikale tyske parti og navnlig undlod at indtage en antidansk holdning. Som modvægt mod magistraten dannede de radikale et velfærdsudvalg, der snart krævede den ene, snart den anden af de danske indbyggere arresteret; magistraten bøjede sig, men satte regelmæssigt de pågældende på fri fod igen¹¹. En deputation fra deputeretkollegiet henvendte sig derpå til den provisoriske regering og krævede som beskyttelse »mod den danske pøbel«¹² udnævnelse af en politimester, og man hævdede, at magistratens overbærenhed i politiske sager i stor udstrækning havde vakt mishag¹³.

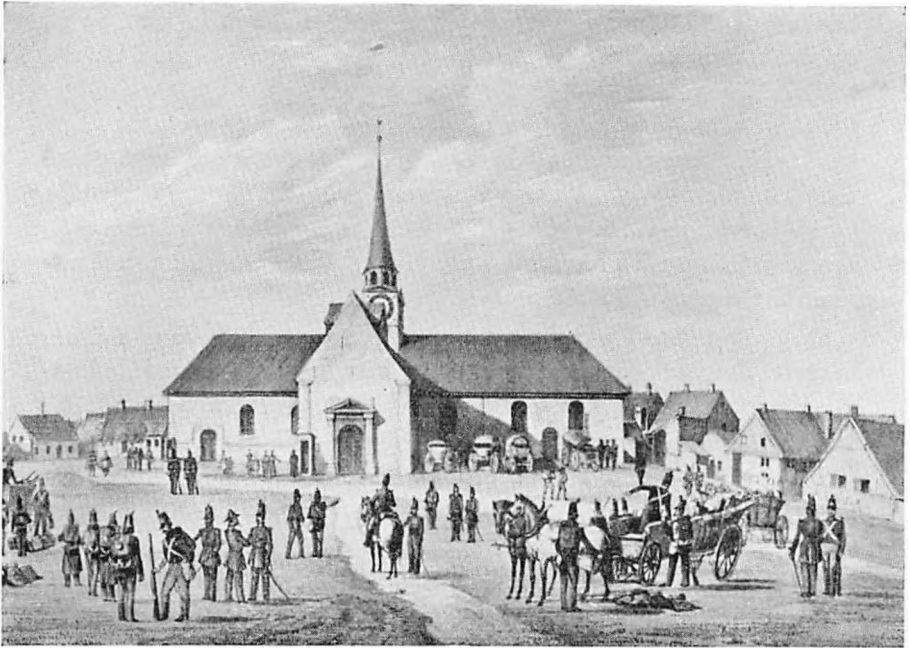
Til midlertidig politimester udnævntes nu auskultant ved den hollandske overret, P. Chr. Henrici¹⁴. Henrici var søn af hertugen af Augustenborgs tyske livlæge og havde tilbragt sin barndom på Als. Han var en mand af udpræget konservativ støbning; for revolutioner nærede han den inderligste afsky, og året 1848 betegnede han i sine erindringer som »das tolle Jahr 1848«. Efter sin ankomst til Åbenrå konstaterede han snart, at det var de dansksindede, der var den forulempede part, deres store forbitrelse var forståelig, og han undrede sig over, at det ikke var kommet til »voldelige excesser«. De slesvigholstenske ledere nærede imidlertid en panisk skræk for byens dansksindede arbejdere. Om provst Rehhoff fortæller Henrici således i sine erindringer¹⁵: Han »førte mig . . . hen til sin pult og viste mig to dobbeltløbede ladte pistoler og en skarpt slebet dolk . . . Det havde været hans faste beslutning, at pøbelen ikke skulle få ham

slæbt levende om bord på et dansk krigsskib«. Om velfærdsudvalget udtaler Henrici sig kun med foragt, og denne gælder ikke mindst dets kujonagtige formand, den svensk-norske konsul, købmand Knud D. Dethlefsen, »en lille, korpulent herre«, der på udvalgets vegne forelagde ham proskriptionslister over dansksindede borgere, men som svedende af angst bad Henrici fjerne alle tyske flag i byen, da der i slutningen af maj igen kom danske krigsskibe til Åbenrå¹⁶.

Slesvigholstenernes nervøsitet i maj 1848 skyldtes også deres frygt for, at den dansk-tyske konflikt skulle blive løst ved en deling af Slesvig, hvorved Åbenrå uvægerligt ville blive indlemmet i Kongeriget. Flere af de slesvigholstenske ledere, bl. a. Gülich, var ikke fremmede for denne tanke, og hvad enten det nu var med delingen for øje eller for lettere at kunne bevare Nordslesvig for den slesvigholstenske stat, så er det en kendsgerning, at den provisoriske regering og dens efterfølgere — fællesregeringen og statholderskabet — anerkendte Nordslesvigs særstilling. Ikke alene blev der ikke rørt ved sprogreskriptet af 1840, som i sin tid havde fremkaldt så voldsomme slesvigholstenske protester, men i Haderslev oprettedes der en officios, regeringsstøttet dansksproget slesvigholstensk avis, »Nordslesvigsk Tidende«; ved Callisens afgang som generalsuperintendent et par måneder senere deltes Slesvig i en dansk og en tysk del, med Rehhoff som fungerende generalsuperintendent for den førstnævnte, og den slesvigholstenske grundlov af september 1848 garanterede det danske sprogs rettigheder i de nordslesvigske landdistrikter.

I maj 1848 tilsluttede Preussen sig en løsning af det slesvigholstenske spørgsmål på grundlag af delingstanken. Wrangel trak sig derfor ikke alene ud af Jylland, men rømmede også Nordslesvig. I hans spor forlod Åbenrås førende tysksindede mænd påny byen. »Fra Åbenrå er ikke blot alle embedsmænd, men også mange borgere flygtet«, skrev »Flensburger Wochenblatt für Jedermann« i sit nummer for 3. 6. »Altonaer Merkur« skrev 1. 6., at størstedelen af magistraten (altså i hvert fald ikke agent Bruhn) havde forladt Åbenrå. Den 29. maj sendte Steen Bille en parlamentær i land for at høre, om magistraten ville modtage ham som ven eller fjende. Hvis ikke det danske flag blev hejst, og embedsmændene indfandt sig om bord, ville byen blive beskudt. En hannoveransk ritmester, hvis folk endnu lå i

Tyske tropper på kirkepladsen i Åbenrå 1848. (Lit. af C. W. Arldt).

byen, ville give efter, men Henrici satte sig imod. Hans argument var, »at ingen dansk marineofficer ville påtage sig ansvaret for at beskyde en by, hvis beboere som bekendt overvejende var dansksindede«¹⁷. Det er første gang, åbenråernes flertal betegnes som dansksindede¹⁸. Den 30. 5. 1848 klokken 2 om eftermiddagen forlod de sidste tyske tropper Åbenrå, og et par timer senere blev det danske flag hejst i byen. Den følgende dag gik små danske styrker i land og foretog rekognosceringer mod syd og vest¹⁹. Med de danske skibe vendte Frederik Fischer hjem til sin fødeby, hvor medlemmer af et friskarekorps i begyndelsen af maj, under en såkaldt husundersøgelse, havde plyndret hans butik og bortslæbt hans instrumenter, ja, selv hans urmagerværktøj; også det danske biblioteks bøger blev ved denne lejlighed fjernet af friskarefolkene²⁰. Fischer var imidlertid vendt for tidligt hjem. Den 4. juni ved daggry marcherede ca. 480 mand preussisk infanteri under musik ind i byen, mens kun to danske

kanonbåde lå i havnen. Fischer blev afhentet fra sit hus, kastet op på en mælkevogn og kørt til torvet. »Ist das der gefährliche Mann!«, udrød den preussiske oberst, da krøblingen blev anbragt på gulvet foran ham. Han nægtede at arrestere Fischer. Efter et par timers forløb forlod preusserne igen Åbenrå, og Fischer tyede om bord på en dansk kanonbåd²¹. Et par dage senere forlod de danske krigsskibe igen Åbenrå, og 10. 6. rykkede 700 preussere og von der Tanns friskarer ind i byen²². Preusserne forlod igen byen, men friskarefolkene, som ikke regnedes for officielle soldater, blev.

Skibsbygmester Thorkil Andersen og andre af byens dansksindede borgere, der var mistænkt for at have haft forbindelse med de danske styrker, måtte stå skoleret for den preussiske kaptajn²³. Dette var dog for intet at regne i sammenligning med de trængsler, som det von der Tann'ske frikorps' medlemmer udsatte borgerne for. Da Henrici som den første af embedsmændene vendte tilbage til Åbenrå, blev han »omringet af et antal borgere, der meddelte mig, hvor meget de måtte udstå fra frikorpsets side, der behandlede Åbenrå som en fjendtlig by«, fordi agent Bruhn havde nægtet at tage von der Tann i kvarter. Blandt andet, fortalte de, rekvirerede frikorpsets folkene uden videre vogne på gaderne og pryglede kuskene ned af vognene, skønt de selv var vel forsynede med køretøjer. Henrici tilføjer i sine erindringer, at han ved selvsyn konstaterede, at borgerne havde ret.

Åbenråernes harme over friskarefolkene skyldtes dog nok også, at de uden noget militært formål fyldte Åbenrås gader med drabelige barrikader. I nærheden af rådhuset rejste der sig et sandt mesterværk i 20 fods højde og med to rækker skydeskår; lignende konstruktioner fandtes i de andre gader, der førte til torvet, og lettere forsvarsværker var anlagt i byens sydlige del²⁴. Den frikorpssmand, der med stolthed har beskrevet barrikaderne, beretter også om en anden tidsfordriv, som ikke kan have begejstret borgerne i Åbenrå: »Næsten daglig kom meldingen »danskerne rykker frem«; med sang og hurra-råb drog vi så ud af byen i retning af Haderslev, men vendte altid tilbage med uforrettet sag, fordi meldingerne var falske«.

Friskarefolkernes optræden fik politiske følger. Ubehaget ved at have dem i byen var så almindeligt, at agent Bruhn med bykollegier-

nes samtykke tog til Flensborg for at bede general Wrangel om at trække dem bort fra Äbenrå. »Jeg satte nu byrepræsentanternes patriotisme på en hård prøve«, fortæller Henrici; han fik dem nemlig »ikke uden synlig modstræben« til at undertegne en skrivelse, hvori de erklærede, at Bruhn i denne sag ikke optrådte som byens repræsentant²⁵. Ifølge en meddelelse, som »Dannevirke« 28. 6. gengav fra Berlingske Tidende«, blev Wrangel alligevel opsøgt af en deputation fra Äbenrå, som protesterede mod befæstelsen af byen. Medens dansksindede og gammelslesvigholstenere i denne sag indtog samme afvisende holdning til frikorpset, var byens tyskradikale elementer besjælet af en ganske anden stemning, som de gjorde deres bedste for at lægge for dagen. Da von der Tann den 18. juni fyldte 33 år, arrangeredes der et fakkeltog til ære for ham; med dette fulgte hele korpset. Foran hans hotel var opstillet en sort-rød-gylden fane, og da unge, hvidklædte piger havde overrakt ham en laurbærkrans, holdt dr. W. Schow festtalen, hvori han udtrykte håbet om Tysklands snarlige enhed²⁶.

Den 28. juni blev von der Tanns uregerlige folk afløst af regulære tropper, og i den følgende tid var byen snart besat af slesvigholstenske, snart preussiske eller andre tyske styrker. De danske tropper rømmede hele Slesvig, og begge Hertugdømmer var fra nu af indtil 25. 8. 1849, da Bestyrelseskommissionen for Slesvig installeredes i Flensborg, underlagt slesvigholstenske regeringer, der i sommermånederne 1848 med kraft og dygtighed førte en række liberale reformer ud i livet. Samtidig begyndte de langtrukne forhandlinger om iværksættelsen af en våbenstilstand mellem Danmark og Preussen. Over for faren for, at disse to magter skulle nå til en forståelse på den revolutionære provisoriske regerings bekostning, indsamledes der i Äbenrå midt i juli underskrifter på en adresse (dateret 13. 7.), der opfordrede den provisoriske regering til kun at vige for fysisk magt. Adressen berørte ikke Slesvigs forhold til det danske monarki eller Tyskland og havde således alle muligheder for at vinde tilslutning fra både moderate og radikale slesvigholstenere. Alligevel fik den kun 112 underskrifter (31 skibsredere og købmænd, 52 håndværkere, 15 intellektuelle o. l.; 13 uidentificerede). Hele magistraten, med undtagelse af agent Bruhn, havde skrevet under, men af deputeretkollegiets medlemmer manglede de halvt dansksindede L. Da-

vidsen og J. Lorentzen. Af embedsmændene havde selv herredsfoged Wardenburg underskrevet. Det var blandt skibsrederne og købmændene, slesvigholstenerne havde lidt deres tab, ikke blandt håndværkere eller de intellektuelle. I den slesvigholstenske takkeadresse til stænderne 1842, der havde fået 108 undderskrifter, altså næsten lige så mange som den lige omtalte, stod 40 købmænd over for 56 repræsentanter for de to andre grupper, medens forholdet mellem de samme grupper i juli 1848 var 31 mod 67.

Den 31. juli blev der i Äbenrå valgt 2 delegerede til den slesvigholstenske konstituerende forsamling. Valgdistriktet omfattede, foruden Äbenrå by, Vilstrup, Hoptrup, Vedsted, Øster Løgum, Løjt, Rise og Hjordkær sogne²⁷. Landdistrikterne deltog kun i ringe grad i valget, hed det i »Kieler Correspondenz-Blatt« 3. 8., »og den tjene-nde og arbejdende klasse af byens befolkning har slet ikke valgt«. Valgdeltagelsen var som ved valget til den tyske nationalforsamling. Dr. Maack fik 288 stemmer, advokat Reiche 207 stemmer; de konservatives kandidat, professor Falck, måtte nøjes med 11 stemmer²⁸.

Med publiceringen af den nye slesvigholstenske »Staatsgrundgesetz« og krigsoperationernes indstilling fulgte en stabilisering af Slesvigholsten som tysk stat, men for hvert skridt Hertugdømmernes regering bevægede sig i tysk retning, voksede nordslesvigernes uvilje mod den slesvigholstenske statsdannelse. Den 21. september klagede »Bürgerverein«s bestyrelse i en henvendelse til landsforsamlingen over den tiltagende danske propaganda, der truede med at »hidføre en anarkisk tilstand«. Dr. Meyer fra Haderslev foreslog i overensstemmelse hermed i landsforsamlingen foranstaltninger mod den danske propaganda, og dr. Maack fra Äbenrå var medlem af landsforsamlingens udvalg, som den 28. 9. anbefalede indførelse af et overordentligt embedsmandsstyre i Nordslesvig, støttet til gendarmeri eller militær.

Omkring 1. oktober vendte borgmester Schow i henhold til våbenstilstandsbestemmelserne tilbage fra sit danske fangenskab, der havde ført ham fra Sønderborg over Fredericia og Nyborg til Kastellet i København. Under de forhør, han havde været genstand for, havde han først fremstillet sig selv som en mand, der, skønt han er i pøbelens magt, søger at få det bedste ud af situationen, men efter at de

kongelige tropper var fordrevet fra Hertugdømmerne, havde han indrømmet sit ansvar for udviklingen i Åbenrå og endog tilkendt sig den ledende rolle. Fuld af forbitrelse over den behandling, han havde været udsat for, tiltrådte han sit gamle embede og viste sig nu som en decideret tilhænger af et Stortyskland og som en fanatisk dansk-hader.

Schow fik en stor modtagelse i Åbenrå. Slesvigholstenerne havde strøet grønt og blomster på gaderne foran deres huse, og om aftenen havde de illumineret. I »Schleswig-Holsteinisches Haus« var der fest-banket med 150 deltagere. I sin takketale sagde Schow, at man i fremtiden ville finde »held og lykke i Tysklands storhed« og sluttede med leveråb for »vort store, enige tyske fædreland«²⁹. Fischer noterede i et brev til Koch, at man samme dag for første gang hejste det tyske flag på skibbroen³⁰.

Nu var det slut med det tolerante styre i byen. — Henrici fortæller, at Schow morgenen efter sin hjemkomst opsøgte ham i hans hjem og ville have at vide, hvad Henrici havde foretaget sig over for den dansksindede læge Grauer. Henrici svarede, at Grauer jo havde forpligtet sig til at afholde sig fra dansk agitation, men lovede at lade ham forny dette løfte. »Schow svarede — siger Henrici —, at det var ikke nok nu. Han ville i mit sted få byens tysksindede beboere til hver aften at slå ruderne ind hos denne herre, indtil han omsider besluttede sig til at forlade byen. Jeg svarede ham derpå, at gennem dette råd blev det mig klart, at vi umuligt kunne være embedsmænd sammen i samme by.« En anden gang (åbenbart i oktober) ville Schow have, at Henrici skulle få en maler til om natten at male ordet »Königlich« på diligencen over med sort. For at forhindre demonstrationer på kongens fødselsdag, blev politiet forstærket med »borgere«, og først da meddelte Schow, at disse borgere havde stillet som betingelse, at der skulle udstedes politiforbud mod enhver demonstration. Henrici måtte give efter³¹.

En af Schows første embedshandlinger var, at han 5. 10. fik bykollegierne til at udnævne von der Tann til æresborger. Det var en klar udfordring til de moderate kredse, der havde ledet byen i Schows fravær og en bebudelse af en skrap antidansk politik. I æresborgerbrevet (dat. 20. 10. 1848) motiveredes udnævnelsen med den af ham »under danskerkrigen 1848 beviste tapperhed og energi, for-

bundet med skånsomhed og mildhed over for byens indbyggere«. Da von der Tann på dette tidspunkt havde forladt Hertugdømmerne, måtte overdragelsen udsættes til foråret 1849. I magistratens skrivelse af 31. 3. 1849 veg man ikke tilbage for at prise hans »trofaste krigeres« »rühmliche Disciplin«. Det hed videre, at von der Tann blev byens første og eneste æresborger i »taknemmelig erindring om hin uforglemmelige barrikadetid [»jene unvergessliche Zeit der Barrikaden«] og om Deres fortjenester over for kommunen«³².

Et andet karakteristisk skridt var bykollegiernes beslutning 17. 10. om at bede den slesvigholstenske landsforsamling indføre modforanstaltninger over for handelen med Danmark. Den krævede told på jysk kvæg burde alle kunne gå med til, sagde man, »da det drejer sig om deres specielle, såvel som deres store tyske fædrelands ære«. Agent Bruhn underskrev selvfølgelig ikke denne henvendelse³³.

Det tyske regimente i Åbenrå førte til en styrkelse af byens dansk-sindede befolkning. Slesvigs pludselige forvandling til et anneks til Stortyskland og forfølgelsen af alt, hvad der mindede om den gamle tilknytning til Danmark, såvel som de konservative kredses ubehag ved forbindelsen med den tyske revolution, viste sig nu hos flertallet af åbenråerne at veje tungere end den slesvigske særfølelse, der havde ført byens førende folk over i den slesvigholstenske lejr. Netop i den trængselstid, som Schows hjemkomst havde indledt, viste det sig, at dankheden i Åbenrå var blevet sig selv fuldt bevidst.

Vi er praktisk talt uden kilder til det danske partis historie i det afgørende halvår fra april til oktober 1848, men vi kender resultatet af den modningsproces, der foregik: I november 1848 blev der i Åbenrå indsamlet 459 underskrifter på en adresse med følgende tekst: »Vi protesterer på det højtideligste imod, at Slesvig forenes med Tyskland, og at det under hvilket som helst påskud løsrives fra dets forbindelse med Danmark!«³⁴. De 459 underskrifter fordeltes ifølge Fischer således: næringsdrivende borgere 219 (heraf 130 husejere), bosiddende familiefædre af arbejderklassen 180, og »arbejdere og konditionerede, der ikke har fast bopæl i staden, men dog efter den tyske valglov er valgberettiget« ca. 60. Foruden i Åbenrå cirkulerede identiske adresser især i Haderslev, Tønder, Sønderborg, Nordborg og Flensborg amter. Myndighederne søgte at standse underskriftsindsamlingen, som for Åbenrå by og amts vedkommende organiseredes af Frederik

For Slesvig 1848.

Vi protestere paa det Høitideligste imod, at Slesvig forenes med Tyskland, og at det under hvilken som helst Vaastud, losrives fra dets Forbindelse med Danmark!

Navn.	Sign.
Fester Fischer	Spennede
Christoffer Møller	"
A. C. Thomsen	"
J. D. Thomsen	"
J. Thomsen	"
Kalle Hansen	"
G. W. Larsen	"
J. Hansen	"
J. Linn	"
L. Hansen	"
H. Riss	"
P. Knudsen	"
P. Hansen	"
Sten Linn	"
H. C. Nielsen	"
J. H. Hansen	"
M. Hansen	"
C. Hansen	"
J. H. Hansen	"
Johann Nielsen	"
Peter Nielsen	"
J. Enemark	Spennede

Fischer, der nu var bosat i Sønderborg³⁶. Fra nu af fik danskerne i Åbenrå altid flere underskrifter på deres petitioner end de konkurrerende slesvigholstenske.

Det var en simpel følge af denne heldigt gennemførte underskriftindsamling, at der blev oprettet en dansk forening i Åbenrå, som den 11. december 1848 fik navnet Frederiksklubben. Initiativtagerne var farver Martin Bahnsen, kaptajn C. C. Fischer (Fr. Fischers broder), læge J. Grauer og købmand Johan Nielsen. Foreningen var mest selskabelig. Mandag og torsdag aften samledes man »i broderligt venskab og enighed for at opmuntres og styrkes ved samtale og patriotiske sange.« Ved juletid havde klubben 70 medlemmer, i februar 1849 110, og da man ved fjendtlighedernes genoptagelse ved udgangen af marts 1849 for en tid måtte indstille virksomheden, var der 129 medlemmer, dvs. flere end »Bürgerverein«s 112³⁶. Af disse 129 medlemmer var 26 købmænd, 86 håndværkere, 5 intellektuelle og 12 landmænd (heraf 7 fra Årslev, uden for byens område). Derimod var ingen af arbejderklassen, Åbenrås urokkelige danske fundament, medlemmer af foreningen.

Oprettelsen af denne danske forening i Åbenrå vakte også berettiget opsigt uden for byen, hvor man indtil da havde opfattet den som overvejende slesvigholstensk. Endnu 12. september havde Krüger skrevet til ritmester Hegermann-Lindencrone: »I Apenrade er folket endnu lige forrykt, de har rigtig bygget en æresport for deres hjemvendte borgmester Skou, kuns den fattige der er dansksindet³⁷. Nu skrev han (7. 12.) til den samme: »I Apenrade er der trods heftig modstand fra tyskerne side i disse dage oprettet en dansk borgerforening, og småborgerne i denne by synes at tage luven fra de andre, som i den sidste tid har været meget flovt stemt.« Bedst udtrykte Fischer (15. 2. 1849) sin glæde over denne i Åbenrås nationale historie afgørende begivenhed: »Vore medborgere har rejst sig, og jeg føler ordentlig mit hjerte banke, når jeg tænker på, at den fædrelandskærlighedens lue, som jeg i så lang tid forgæves har arbejdet på at oppuste, og til trods for al tilsyneladende frugtesløshed i mine bestræbelser aldrig har tvivlet om at få at se, nu på én gang, under så vanskelige omstændigheder og så mægtig er frembrudt, og — hvad det vigtigste er — holder sig. Vi behøver ikke længere at skamme os ved at være åbenråere.«³⁸

Et år senere skrev Flor i »Dannevirke« en hyldest til det danske Åbenrås pris. Han talte her, ligesom Fischer, om det bratte nationale omsving; byen havde overalt i Danmark været anset for at være »fanatisk tysksindet«; omsvinget var da også kommet bag på både venner og fjender af danskheden eller tyskheden, »ja, formodentlig på de gode apenrader borgere selv, der næppe for et år siden anede, at de nogensinde skulle blive så ivrige og modige danske, som de nu er«. Først efter Malmø-våbenstilstanden, da de under slesvigholstensk tryk skulle fortyskes i en fart, »rørte det danske hjerte sig i mange af dem . . . Før kunne de ikke være andet end danske, fordi Vor Herre har skabt dem dertil; nu vil de ikke være andet, fordi de i danskheden føler sig frie og glade, hvad de ikke var før«¹⁰¹.

Det rigtige i denne fremstilling er, at et bevidst dansk parti i Åbenrå først udkrystalliseredes efter den slesvigholstenske revolution i 1848, men for det første levede den gamle danske helstatspatriotisme, som påvist, videre i byens håndværkerstand og var fremherskende hos småkårsfolk, der havde deres næring af søen, for det andet har vi set, at en bevidst dansk bevægelse med stigende tilslutning gjorde sig gældende fra midten af fyrrerne. Men dertil kommer, at en gennemgang af de slesvigholstenske petitioner fra 1836 til 1846 og en sammenstilling af dem med den store danske adresse fra 1848 gør det muligt at fastslå, at den liberale slesvigholstenske bevægelses udvikling til et danskfjendtligt og mere og mere tyskorienteret parti var ledsaget af et stadig fortsat frafald af åbenråske borgere, som i 1848 under de forandrede forudsætninger og muligheder, naturligt fandt deres plads på den danske side.

I hvert fald 71 af underskriverne på den store danske adresse havde tidligere sat deres navn på slesvigholstenske petitioner. Af Frederikklubbens 129 medlemmer i foråret 1849 havde 38 underskrevet slesvigholstenske petitioner, og navnlig blandt de første medlemmer er der en høj procentdel af gamle slesvigholstenere (blandt de 25 første navne på listen gælder dette 12, blandt dem Nic. Sørensen, D. Damm, C. C. Garben og Th. C. Løbger). Sammenligner man underskrifterne på den danske adresse fra november 1848 med underskrifterne på de mest karakteristiske petitioner, får man følgende resultat:

	Petitionens formål	Hvor mange af underskriverne af den danske adresse 1848 underskrev den pågældende petition?	Hvor mange procent af alle underskrivere af den pågældende petition udgjorde de?
1836	Stændernes forening	23	25
1838	Stændernes forening	24	20
1840	Mod sprogreskriptet	17	14
1842	Tak til stænderne ...	12	11
1844	For Slesvigholstens selvstændighed	5	8
1846	For evt. tilslutning til Tyskland	8	6

Det er den samme tendens, der kunne fastslås ved gennemgangen af den sidstnævnte petition, som et betydeligt antal gammelslesvigholstenere nægtede deres underskrift. Dannelsen af det danske parti var således forberedt af en lang udvikling, bestemt dels af den påvirkning, der udgik fra hele den danske bevægelse i Slesvig, dels af uvilje mod den slesvigholstenske bevægelses stigende tyskhedspræg. Det tjener til at illustrere omsvingets størrelse, at ikke mindre end 43 af de 71 underskrivere fra 1848 i 1841 havde skrevet under på petitionen om at få en tysksproget avis, redigeret af en anden end Fischer.

Over for denne velfunderede taknemmelighed hjalp det ikke, at Schow efter Henricis forflytning søgte at bekæmpe den ved hjælp af de provokatøremetoder, som i så høj grad havde vakt Henricis afsky. Særlig berygtet var det overfald, som de i byen stationerede jægere 25. 1. 1849 foretog på Frederiksklubben og dennes medlemmer¹⁰.

Schow virkede nu i direkte stortysk retning. På opfordring fra Gülich fik han bykollegierne til 12. 1. 1849 at vedtage en af ham selv forfattet henvendelse til rigsministeriet i Frankfurt, hvori man erklærede, »at vi sammen med Holsten vil være og forblive tyske og ikke lade os løsrive fra Tyskland, som vi tilhører med alle vore følelser, tanker og bestræbelser«. Som et led i den samme kampagne udtalte »Bürgerverein« sig til gunst for Tysklands omdannelse til et arveligt kejserdømme i familien Hohenzollern¹¹. Samtidig bestræbte bykollegierne sig for at få Åbenrås havn anerkendt som krigshavn for den tyske flåde¹².

Alle sådanne deklamationer forandrede dog intet ved den kendsgerning, at »allerede længe har de slesvigholstensk sindede borgere i Apenrade været i minoriteten« (Krüger 15. 1. 1849)⁴³. Flere måneder tidligere havde Schow måttet indrømme, at der i Åbenrå fandtes »et temmelig talrigt dansk parti«. I begyndelsen af 1849 indsendte han til fællesregeringen en indberetning om den nationale tilstand i byen⁴⁴. Schow delte heri det danske parti i tre afdelinger. Den første afdeling bestod af tømmerfolkene, der ganske vist var meget dansksindede, men ikke så farlige, som man antog dem for. Den anden afdeling var den berygtede redaktør Fischers tilhæng, hans pårørende og ungdomsvenner; de var ganske vist intrigante, men gjorde tilsyneladende ikke andet end at opretholde en korrespondance med Fischer på Als. Den tredje afdeling var den talrige klasse af de mindre håndværkere, arbejdsfolk og tjenesteydende, men da de var sat i tilbørlig angst og respekt og manglede sammenhold og ledelse, var der heller ingen fare fra den side. Det tyske parti omfattede de indbyggere, der havde intelligens og betydning. Den resterende del af beboerne var velsindet, men stod ikke på et dannelsesstrin, hvor de kunne tære af den blotte idé. Der krævedes noget, der kunne beskæftige dem, et legetøj, der kunne drage deres tanker bort fra det alvorlige og lede dem i gavnlig retning. Som et sådant legetøj anbefalede Schow oprettelse af en borgervæbning.

Med våbenstilstandens ophør i slutningen af marts 1849 skærpedes alle modsætninger yderligere. De danske ledere i byen udvistes med kort varsel og blev transporteret til Kolding⁴⁵. Få dage efter kom danske krigsskibe igen til Åbenrå, hvor de konstaterede, at myndighederne (dog ikke agent Bruhn) var flygtet. Fjendtlige tropper blev fordrevet med kanonild, og danske styrker demolerede nogle skanser ved byen. Ved beskydningen beskadigedes slottet⁴⁶.

Et par dage senere begyndte de tyske tropper deres fremrykning, der førte dem højt op i Nørrejylland. Sejrene ved Eckernförde og Kolding og den indledte belejring af Fredericia fik slesvigholstenerne til at håbe på en snarlig sejr. Stemningen kom i Åbenrå til udtryk i en henvendelse (dat. 14. 5.) til landsforsamlingen, hvori det erklæredes, at man ikke længere ville anerkende Frederik den 7. som landsfyrste; i stedet skulle fyrstetrønen overgå til prins Ferdinand. Henvendelsen var holdt i de voldsomste udtryk: Man mindede om

1848, »da en fremmed leder i landsfyrstens navn med rov og mord trængte frem på Slesvigholstens sletter [»Fluren«] og med draget sværd ville pålægge en fri tysk folkestamme trældommens skændige åg«; nu havde Frederik den 7. »frivilligt nedværdiget sig til vor undertrykker og bøddel«; han erklæredes derfor for »en forræder mod sit tyske land og sit tyske folk!« og for uværdig til at bære den slesvigholstenske hertugkrone. Denne salve blev undertegnet af 128 borgere, efter at 8 deputerede borgere og 1 magistratsmedlem (Hartmeyer) havde sat deres navne under. Bykollegiernes mangelfulde tilslutning blev kraftigt fordømt i de radikale kredse, der stod bag henvendelsen. Det er beklageligt at se, hed det 24. 5. i en artikel fra Åbenrå i »Norddeutsche Freie Presse«, »hvordan vore embedsmænd, efter at den første førmartslige skræk har fortaget sig, igen mere og mere kommer til at stå fremmede over for folket«.

Rent dårligt gik det med en radikal petition af stor principiel betydning, som 7. 6. 1849 blev sendt til landsforsamlingen. Man krævede heri snarest gennemført suppleringsvalg til den tyske nationalforsamling for at erstatte de 7 slesvigholstenske medlemmer, der havde nedlagt deres mandater. Det betonedes, at Slesvigholsten både over for sig selv og det fælles tyske fædreland var forpligtet til at forsvare og styrke den tyske nationalforsamling. Kun 78 borgere erklærede sig som tilhængere af denne tyskrevolutionære linje: 28 købmænd, 27 håndværkere og 4 intellektuelle (19 andre har ikke kunnet identificeres). Det slående ved denne petition er håndværkernes svigten. For første og eneste gang havde skibsrederne og købmændene flere underskrivere end håndværkerne. Samtidig var tilbagegangen også umiskendelig i købmændenes gruppe. Af de 46, som i 1846 havde underskrevet petitionen om Slesvigs eventuelle tilslutning til Tyskland, genfinder man her kun 22 navne. Men en anden omstændighed er endnu interessanter: hovedstammen af dem, der i denne gruppe støttede oprettelsen af et Stortyskland under nationalforsamlingens ledelse, og som følgelig var tilhængere af den tyske revolution, bestod af repræsentanter for Åbenrås skibsfart: M. Jepsen, J. O. Lofft, H. Offersen, J. Paulsen, F. C. Raben, R. Richelsen, og blandt de nytilkomne B. Bendixen, H. Bruhn og N. Hohlmann. Af magistraten var der ingen, der underskrev petitionen, af deputeretkollegiet kun 7.

Godt en måned efter, at denne petition var blevet indsendt til landsforsamlingen, var hele den politiske og militære situation i Hertugdømmerne påny fuldstændig forandret. Den slesvigholstenske hær var blevet slået ved Fredericia, og Preussen havde sluttet en præliminærfred med Danmark. Måneden igennem fortsattes de tyske troppers tilbagetog gennem Äbenrå. Den 25. august installeredes Bestyrelseskommissionen for Slesvig i Flensborg, og Nordslesvig blev besat af norsk-svenske tropper. Frederik Fischer vendte hjem fra Barsø, hvor han i krigsmånederne havde tjent det danske efterretningsvæsen, og den 10. september udkom hans blad igen under navnet »Freja« — og kunne udmærket klare sig ved siden af det slesvigholstenske »Apenrader Wochenblatt«, som bogtrykker Rathje udgav.

Over for Bestyrelseskommissionen indledte de slesvigholstensk-sindede embedsmænd en obstruktionspolitik¹⁷, i hvilken Äbenrå kom til at spille en fremtrædende rolle. For byens nationale historie tjener denne periode som bevis på, hvor underlegent det slesvigholstenske parti var i forhold til det danske. Den, der først ramtes af Bestyrelseskommissionen, var Schow. Han gav selv anledning til sin afskedigelse, der fremkaldtes af, at han troede at kunne fremture med sin provokationspolitik. Da postmester Moltke i september igen overtog sit embede i byen, modtog han en af 110 borgere (åbenbart »Bürgerverein«s medlemmer) undertegnet adresse, hvori man opfordrede ham til at forlade byen¹⁸. Schow meddelte nu den svenske general Malmborg, at »man« havde i sinde at opføre en »kattemusik« hos postmester Moltke. Generalen svarede, at han i så fald skulle sørge for det nødvendige antal kapelmestre, som med deres taktstokke kunne dirigere det hele på egnet vis. Indholdet af denne samtale blev i fordrejet form bragt videre af Schow, hvorefter Malmborg modtog en groft fornærmende adresse¹⁹. Følgen af Malmborgs klage til bestyrelseskommissionen blev Schows afskedigelse 12. 10. Forinden havde agent Bruhn 5. 10. bedt om sin afsked (bevilget 16. 10.)

Da de resterende magistratsmedlemmer nægtede at samarbejde med den nye borgmester, Broder Knudsen, afskedigedes også de (31. 10.) Schow var blevet boende i byen og ledede den fortsatte modstand mod den nye magistrat²⁰, men hans rige evner til at finde juridisk brugelige smuthuller slog ikke til over for den robuste Tillisch. 2. 3. 1850 afskedigedes deputeretkollegiet. På dette tidspunkt havde også

Rehloff fået sin afsked (19. 1. 1850). I maj 1850 fjernedes endelig de slesvigholstensksindede lærere med rektor Nissen i spidsen.

Der var ikke tale om en hårdnakket kamp mellem danske og tyske om indflydelsen i bystyrets forskellige organer. I virkeligheden drejede det sig kun om irriterende chikaner, der har efterladt sig en mængde akter i arkiverne. Slesvigholstenernes sag var på forhånd håbløs. Vel overdrev Fischer, når han i en artikel i »Dannevirke« 13. 9. 1849 skrev, »at slesvigholstenerne kun udgør et ubetydeligt mindretal«, men det er karakteristisk for den almindelige vurdering af den nationale situation i Åbenrå, at borgmester Lassen 8. 10. 1849 med god samvittighed afviste borgmesterposten i Åbenrå under henvisning til, at dette embede var meget let »i betragtning af de der fremherskendesympatier og de fortræffelige besættelsestroppe«⁵¹. Da Knudsen 14. 10. kom til Åbenrå, blev han budt velkommen af over 100 næringsdrivende borgere⁵². Udnævnelsen af nye medlemmer til bykollegierne voldte lige så lidt vanskelighed: A. Andresen, Martin Bahnsen og Middelheus hørte ganske som Jørgen Cornett, C. C. Fischer og D. Damm til Åbenrås kendteste familier.

Mod hele denne byrevolution søgte man fra slesvigholstensk side forgæves at organisere en almindelig skattenægtelse. Kun 37 lod sig, da det kom til stykket, udpante for krigsskatten⁵³. Så meget stærkere var man i munden. »Apenrader Wochenblatt« skildrede f. eks. en slesvigholstensk deputations foretræde hos borgmester Knudsen på følgende måde: »Sehr unwirsch, gestört zu werden, fuhr er [Knudsen] mit dem Hochmuth und der Arroganz eines Emporkömmlings, welcher in dem Genusse seiner Machtvollkommenheit schwelgt, die Zeugen an, und ergoss die Gemeinheit seiner Seele in einem Strom von ekelhaften Schimpfreden und gerichtlichen Drohungen«⁵⁴. I en adresse til statholderskabet om den nye magistrats medlemmer ud-talte man, at de »theilweise sich schon gemeine Verbrechen haben zu Schulden kommen lassen, und insgesamt auf einer so tiefen sittlichen Stufe stehen, dass sie mit dem Namen »gewissenlose Schufte« nicht zu hart bezeichnet werden«⁵⁵.

Det slesvigholstenske partis underlegenhed viste sig også i de mange konkurrerende petitioner og adresser, på hvilke der ved enhver lejlighed indsamledes underskrifter. Her var den danske regel-

mæssigt den, der samlede flest underskrifter, lige fra den tyske adresse til Malmborg (4. 10. 1849), der fik 98 underskrifter over for den danske modaddresses 120⁵⁶, til den tyske protestadresse i anledning af Rehhooffs afskedigelse i februar 1850 med 438 underskrifter over for den danske modaddresses 730⁵⁷.

Af de mange adresser er der grund til at opholde sig ved to: den danske adresse af 26. 10. 1849 med tak for afskedigelsen af Schow, og adressen af 29. 10. 1849, hvori underskriverne erklærer at ville holde fast ved de tre slesvigholstenske fundamentalsætninger. De er underskrevet i de samme dage, og de rummer navnene på de politisk aktive indbyggere fra de to nationalpolitiske lejre; samtidig handler de om spørgsmål, som de to retningers tilhængere tillagde den største betydning.

Den danske adresse af 26. 10. 1849 udtrykte alle »retsindede og loyale borgeres« glæde over Schows afskedigelse, fordi de herved befriedes for »det terroristiske partiherredømme«, og fremsatte ønske om afskedigelse af »de renitente magistratsmedlemmer og eventuelt deputeretkollegiet« til fordel for loyale borgere. Af de 166 underskrivere var 32 (19%) købmænd o. l., 126 (76%) håndværkere, 6 (4%) intellektuelle; medens 2 (1%) ikke kan identificeres⁵⁸. For 121s vedkommende har fødestedet kunnet fastslås: 70 (58%) var født i Åbenrå, 18 (15%) i det øvrige Nordslesvig, 6 (5%) i Sydslesvig, 1 (1%) i Tyskland (ingen i Holsten) og 26 (21%) i Kongeriget og Norge (heraf 4=3% i Norge). Blandt de bevidst dansksindede i byen spillede altså de i Kongeriget eller Norge fødte en betydningsfuld rolle, hvilket svarer til, hvad man på forhånd ville vente. Det bør imidlertid anføres, at dette kongerigske element slet ikke gjorde sig gældende som en prodansk styrke før 1848. Indtil da opførte de fleste tilflyttere fra Kongeriget eller Holsten sig i Åbenrå som immigranter. Holstenerne og sydslesvigerne aflagde i løbet af nogle år deres tyske sprog, folk fra Kongeriget og Norge tilegnede sig ligeledes den lokale dialekt og søgte, hvad forholdet til øvrigheden og de særlige slesvigholstenske institutioner angik, ganske at tilpasse sig den i deres sociale milieu dominerende opfattelse. Vi ser derfor den i København fødte læge C. W. Carlsen bistå Kopperholdt med oversættelsen af slesvigholstenske propagandaskrifter, ligesom skibsbygmester Thorkil Andersen, en født nordmand, endnu i 1847 stemte på

Gulich ved stændervalget. De i Kongeriget fødte hustruer til åbenråske borgere fulgte deres mænds politiske overbevisning: skibsbygmester Jürgen Paulsens københavnske kone forargede i martsdagene 1848 sjællænderen Gamborg ved at være »umådelig tysksindet«. Alt dette forandrede sig efter 1848, da alle slesvigske forhold kom i skred. Nu træder de i Kongeriget fødte mænd frem af den tilbageholdenhed, de fleste havde pålagt sig, og gør sig gældende i den nationale kamp: kommissionær P. S. Møller, drejer Brynildsen, købmand Guldager osv. En del af de i Kongeriget fødte slesvigholstenere, deriblandt sådanne, som på et tidligt tidspunkt havde tilsluttet sig den tyske bevægelse, blev dog stående i det nationale parti, de havde valgt; det gjaldt således gæstgiver Harboe, der i danske indberetninger fra 1848 betegnedes som den værste tyske spion i byen. Processen var et udtryk for, at det slesvigske eller slesvigholstenske mellemstandpunkt mindre og mindre lod sig fastholde i Åbenrå, hvor de nationale skel i 1848/49 blev trukket så stærkt op.

Den samtidige slesvigholstenske adresse af 29. 10. 1849 fra Åbenrå til landsforsamlingen i Kiel protesterede mod Bestyrelseskommissionen, som, påstod man, »gennem en uafbrudt fortsat lovløs og voldelig færd« søgte at bringe »fuldstændig anarki og forvirring over landet«. Underskriverne erklærede dernæst at ville holde fast ved den slesvigholstenske statsrets tre fundamentalsætninger og krævede slutelig »en sidste, yderste kamp«. Af de 151 underskrivere var 35 (=23%) skibsredere, købmænd o. l., 69 (=46%) håndværkere, 11 (=7%) intellektuelle; ikke mindre end 36 (=24%), formentlig for en stor del kommis'er og lærlinge, har ikke kunnet identificeres. To ting er iøjnefaldende ved denne fordeling af underskrifterne: det betydelige antal håndværkere, og den fortsat dalende procentdel, som skibsrederne og købmændene udgjorde på slesvigholstensk side.

Man konstaterer blandt byens store erhvervsdrivende tre grupper: 1) skibsredere og kaptajner, som i kraft af deres økonomiske forbindelse med Hamborg ønsker Slesvigs tilslutning til det Stortyskland, der er under udvikling; 2) en række familier, navnlig købmænd, som gennem deres tilknytning til byens forvaltning er blevet tilhængere af et selvstyrende Slesvigholsten; 3) en dansksindet fløj: folk, der som konsekvens af Åbenrås mange gamle forbindelser med Kongeriget eller påvirkning fra de dansksindede landdistrikter ikke har kunnet følge

medlemmerne af den foregående gruppe i deres bevægelse bort fra Danmark, og som af politiske grunde havde stået uden for bystyret. Af de tre grupper inden for bourgeoisiet var den stortyske den eneste, som gennem sin positive indstilling til den tyske revolution tydeligt gik ind for et liberalistisk reformprogram; den slesvigholstenske gruppe havde gennem modsætningsforholdet til Danmark ladet sig bevæge til at gå ind for den liberale slesvigholstenske grundlov, men havde under krigen gang på gang været i opposition til mere venstreorienterede kredse. Fra 1846 til 1849 havde afvisningen af de revolutionære træk, der prægede den slesvigholstenske rejsning, fået henimod halvdelen af denne gruppe til at fjerne sig fra slesvigholstenismen, og et nederlag for den slesvigholstenske stat ville uundgåeligt føre dem videre over til det danske parti.

Medens den slesvigholstenske revolution i stigende grad fjernede den tidligere slesvigholstensksindede overklasse fra den tyske sag, forholdt det sig omvendt med den del af håndværkerstanden, som i forvejen hældede i slesvigholstensk retning. For den blev den slesvigholstenske omvæltning en stor og uforglemmelig oplevelse, der betegnede opfyldelsen af deres politiske forhåbninger. Demokrati og slesvigholstenisme blev for dem to sider af den samme sag. I »Bürgerverein« drøftede de med iver tidens politiske hovedproblemer i folkefrihedens ånd, og gennem denne forening virkede de hånd i hånd med ligesindede demokrater i Sydslesvig og Holsten. Det var imidlertid den slesvigholstenske stat, ikke et Stortyskland, der havde deres hjerte²¹. Krigen mellem Danmark og Slesvigholsten havde skabt et dybt fjendskab mellem dem og deres dansksindede standsfæller i Äbenrå. Disse sidste synes gennemgående at have stået på et lidt lavere socialt niveau end de og havde før 1848 udgjort størsteparten af den store flok, der foretrak den nationale intethed. I 1849 var den bevidst dansksindede del af håndværkerne uden tvivl langt stærkere end den slesvigholstensksindede del.

Hvad Äbenrås nationale udvikling under treårskrigen angår, var det vigtigste resultat uden tvivl, at den nationalt neutrale del af indbyggerne, som havde udgjort det talstærkeste »parti« i byen, var reduceret til et afgjort mindretal. Et egentligt tysknationalt parti eksisterede næppe i byen, idet kun en kreds af store skibsredere og et antal håndværkere gik ind for denne løsning af det slesvigske pro-

blem. Det slesvigholstenske parti, der før krigen havde været skibsredernes og købmændenes, var nu blevet et parti præget af det mere velhavende, frihedsbegeistrede lag af håndværkerne. Flertallet af dem, som længst muligt havde holdt sig uden for den nationale strid, gik til dansk side, da valget gjaldt Danmark eller Tyskland, tiltrukket af en elementær følelse af samhørighed med den danske nation.

Slutning

Den foranstående skildring af den nationale udvikling i Åbenrå er skrevet under udnyttelse af et meget omfattende kildemateriale. Det er derved blevet muligt at kaste lys over sider af denne udvikling, som tidligere var utilstrækkeligt belyst, eller som man, efter forfatterens mening, ikke har givet den rette plads. Fremstillingen gør ikke krav på at være mere end et bidrag til løsningen af det særdeles komplicerede problem om, hvilke kræfter der fremkaldte den nationale deling i Slesvig. Selv om forfatteren håber, at han ved sin gennemgang af udviklingen i Åbenrå har bidraget til at kaste lys over beslægtede forhold i de øvrige nordslesvigske byer, og at visse af hans synspunkter kan fremme studiet af hele nationalitetsproblemet i Sønderjylland, står det ham klart, at to objektive omstændigheder begrænser gyldigheden af hans resultater: for det første det, at det ud fra det åbenråske materiale er umuligt at slutte om almengyldigheden af den konstaterede udvikling; for det andet, at kildematerialet for visse afsnits vedkommende er så ufuldstændige, at fejlbedømmelser, også med hensyn til den lokale udvikling, turde være uundgåelige.

Hvad det almene synspunkt angår, der ligger til grund for forfatterens behandling af emnet, har dette snarest været af negativ art, idet det består i en afvisning af den romantiske opfattelse, der har behersket næsten hele den danske litteratur om den nationale udvikling i Sønderjylland: at det i årene omkring 1840 var den danske »folkeånd«, der vakte til bevidsthed hos Nordslesvigs befolkning.

Netop det slesvigske eksempel, og specielt udviklingen i Åbenrå, viser bedre end nationalt homogene befolkninger, at »folkeånden« — hvis man hermed mener åndelige fænomener som folkesprog, gammel sæd og skik, som de blandt andet fremtræder i byggestil og folkedragt, osv. — kun har spillet en underordnet rolle for den nationale

tvedeling, der i det 19. århundrede foregik i Slesvig, hvis danske befolkning ubestrideligt var af ensartet oprindelse og havde samme folkelige præg. Dertil kommer som et yderligere argument, at det sprogrøre hos de nordslesvigske bønder, af hvilket der efterhånden udviklede sig en dansk nationalbevidsthed, oprindeligt var af ikke-national karakter (hvorfor adskillige af foregangsmændene da også blev slesvigholstenere) og tilmed overvejende gjorde sig gældende i det lag af landbefolkningen, der var mindst præget af den almuekultur, som ifølge den romantiske opfattelse skulle være folkeåndens manifestation.

Derimod er det en kendsgerning, at de første selvstændige dansk-hedsytringer i de nordslesvigske købstæder springer frem som en fuldt færdig nationalbevidsthed (hos N. C. Nissen i Haderslev og Frederik Fischer i Åbenrå), og at købstadsintelligensen spillede en afgørende rolle for den nationale udvikling på landet.

Også den nyere variant af folkeåndsteorien, hvorefter nationalbevidstheden skabes ved en sammensmeltning af »åndskultur« og gammel »almuekultur«, må herefter afvises som en ufyldstgørende forklaring. Såvel indenlandsk som udenlandsk historie synes tværtimod at vise, at en forudsætning for nationalbevidsthedens gennembrud er almuekulturens forfald. Det er derfor naturligt, at nationalfølelsen klarest fremtræder i byerne og de af disse mest påvirkede dele af landbefolkningen. At »åndskulturen«, dvs. skolens, kirkens, pressens, litteraturens indflydelse, har spillet en rolle for nationalitetens dannelse må anses for givet, men at den som enkeltfaktor ikke har været udslagsgivende, fremgår af de sønderjyske købstæders eksempel, hvor den tyske åndskulturs overvægt ikke forhindrede en dansk nationalitetsfølelse i at blive dominerende.

Det er forfatterens håb, at han i nærværende arbejde har kunnet pege på nogle af de faktorer, der er bestemmende for nationalfølelsens fremvækst. Det er således for Åbenrås vedkommende sikkert, at de storhandel drivende lag af borgerskabet (skibsredere og købmænd) var den aktive part i byens nationale udvikling, medens det talmæssigt langt større småborgerskab indtog en bevidst passiv holdning. Storborgerskabets plads i samfundet gjorde det til forkæmper for dannelsen af en enhedsstat og dermed til bærer af nationalfølelsen. Det omskiftelige givenhedsforløb i Åbenrå (som i de øvrige nord-

slesvigske købstæder) kom til at demonstrere, at det var denne tendens i sig selv, ikke dens danske eller slesvigholstenske eller tyske form, der bestemte storborgerskabets holdning. De åbenråske skibsredere var derfor før 1814 danske patrioter, men blev efter 1840, under de forandrede forhold, slesvigholstenske patrioter eller tyske nationalister.

Når det til trods for disse kredsens dominerende stilling i byen ikke blev dem, der kom til at afgøre åbenråernes nationale stillingtagen, skyldtes det åbenbart, at de var underlegne over for den langt stærkere påvirkning, der, i den revolutionære situation i 1848, udgik fra det sejrriige liberale bourgeoisie i Kongeriget, som under de nye betingelser kunne drage fordel af de sociale modsætninger i byen, de kraftige økonomiske og personlige forbindelser mellem Åbenrå og Kongeriget, de nationalt bevidste danske kredsens indflydelse samt, ikke mindst, den helstatspatriotisme, som var skabt under enevælden.

Denne helstatspatriotisme synes at være en overset eller undervurderet faktor i udviklingen af en dansk nationalfølelse i de nordslesvigske byer. Den var i Åbenrå indtil 1840ernes begyndelse fremherskende såvel hos embedsmændene og i skolen som i småborgerskabet, hvor den overlevede selv de strengeste slesvigholstenske år. Særlig livskraft havde denne forbundethed med den danske stat i Åbenrå fået gennem sømændenes og skibstømrernes halvt professionelle patriotiske tilknytning til den danske orlogsflåde og derigennem til hovedstaden og kongedømmet. Med de talrige skibstømrere som hovedstamme var underklassen i Åbenrå et konstant dansk element.

Mod folkeåndsteorien taler også den kendsgerning, at sprogforholdene ikke spillede nogen selvstændig rolle under den nationale deling i byen; romantisk betonedede danske forsøg på at rokke ved byens officielle tyske sprog blev tværtimod kun til gavn for slesvigholstenismen. Byens danske dialekt kom kun til at gøre sig gældende som et enkelt, underordnet led i den række af faktorer, der naturligt gjorde Åbenrås indbyggere til en del af den danske nation.

Endelig er det forfatterens opfattelse, at slesvigholstenismen i Slesvig frem til 1846 med urette er blevet stemplet som en tysk national bevægelse. Den var, som tidligere anført, et forgæves forsøg på at løse den gordiske knude, som de slesvigske modsigelser frembød, uden at ty til den nationale tvedragts sværd.

Henvisninger og noter

FORKORTELSER

RA – Rigsarkivet.
LA – Landsarkivet i Åbenrå.
Åå – Åbenrå byarkiv (LA).
SH – Landesarchiv Schleswig-Holstein i Slesvig.
PHL – P. Hiort Lorenzens privatarkiv (RA).
Wbl – Allgemeines Wochenblatt.
Ubl – Apenrader Ugeblad, Ugeblad for Aabenraa.
PL – P. Lauridsen: »Da Sønderjylland vaagnede«.

Mange af de personalhistoriske oplysninger er taget fra Achelis' matrikel over slesvigske studenter.

INLEDNING

¹ A. v. Essen i hans »Fragmente aus dem Tagebuche eines Fremden«, 1800, s. 140.
² Carl Gottlob Küttner: »Reise durch Deutschland, Dänemark ... in den Jahren 1797, 1798, 1799«. 4 bd. Lpz. 1801. Citaterne er taget fra 2. bd., s. 32 f. ³ Sst. s. 46. ⁴ »L. M. Wedels Indenlandske Rejse igjennem de betydeligste og skønneste Egne af de danske Provindser ...« 1. bd. 1803. S. 79–81. ⁵ Indberetning 22. 11. 1837: Åa V, nr. 11 (LA).
⁶ Festskrift til H. P. Hanssen, 1932, s. 258. ⁷ Tiåret 1841–50 er udeladt, fordi der mangler oplysning om fødested for ikke mindre end 68 (= 31%) af de 219 optagne borgere. ⁸ Gribsvads optælling viser, at tilflytningen fra Nordslesvig igen var højere i tiden 1851–64. ⁹ Regenburgs arkiv, B (RA). ¹⁰ »De farligste Klipper for det danske Statsskib«. 1849. S. 24 f.

¹¹ Kirkehistoriske Samlinger, VII, 2 (1954–56), s.529. – Om sproglige forhold se også Hvidtfeldt i Sdj. Arb., 1958, s. 103 f. ¹² Overretten på Gottorp, 6 (RA). ¹³ 19. 6. 1822: Ty. kanc. D 60 I (RA). ¹⁴ Ty. kanc. C 95 I (RA). ¹⁵ 31. 10. 1846. Her efter koncept i Åa XVIII, 239 a-b (LA). ¹⁶ SH: Abt. 49. Presse, 15, II. ¹⁷ Overretten på Gottorp, 6 (RA). ¹⁸ Ty. kanc. C 95 I (RA). ¹⁹ Ty. kanc. D 60 I (RA). ²⁰ »L. M. Wedels Indenlandske Rejse ...«, 1. bd. S. 80.

²¹ »Memoirer og Breve«, XLVII: »Breve fra P. O. Brøndsted (1801–33)«. 1926. S. 84.
²² Endnu i Troels Finks kendte »Rids af Sønderjyllands Historie« kan man (3. udg., 1955, s. 127) finde den opfattelse, at de nordslesvigske købstæders danske sprog »sikert« var »mærkeligt at høre på« ,mens man på landet talte »en mere ren dansk dialekt«. ²³ Kort efter udkom P. Bonnichsens »Om Sanddruhedens Grændser«. ²⁴ Skolekollegiets ovennævnte indberetning, 1829. ²⁵ Offentliggjort i »Følgeblad til Dannevirke«, nr. 7 (2. 8. 1838). ²⁶ Ty. kanc. D 58 I (RA).

TIDEN INDTIL 1814

¹ Åa XI, nr. 165 b (LA). ² Åa XV, nr. 220 a (LA). ³ Trap: De sønderjydske Landsdele. 1929, s. 407. ⁴ Hans Vald. Gregersen: »Bidrag til Aabenraa Bys økonomiske

Historie indtil ca. 1730», Sdj. Årb., 1949, s. 72. ⁵ Jfr. den 1764 af C. A. Fabricius (?) skrevne oversigt over Åbenrås skibsfart, der findes blandt pastor P. Kiers Collectanea (LA); her efter J. Hvidtfeldt: »Beskrivelse af Aabenraa 1764« i Sdj. Månedsskrift, 1947, s. 49-59), hvori det hedder: »Om de tider 1680 og 1690 begyndte man først at bygge mere skibe og at fare for fragt og handle udenrigs«. ⁶ Louis E. Grandjean: »De danske Gotlandsfarere« (Søhistoriske Skrifter, IV), 1950. S. 54. ⁷ M. Michelsen: »Aabenraa Bys Søfart« i Sdj. Månedsskrift, 16. årg. s. 222. ⁸ Grandjean, anf. arb., s. 55. ⁹ Slesvigske toldregnskaber. Åbenrå toldsteds toldregnskaber 1777 (1779) (RA). ¹⁰ Slesvigske toldregnskaber. Apenrader Zoll-Rechnung pro A^o 1804 (RA).

¹¹ Åa, XI, nr. 175 (LA). ¹² Hans Vald. Gregersen: »Bidrag ...«, Sdj. Årb. 1949, s. 71. ¹³ Her efter Johan Hvidtfeldt: »Aabenraa by i 1735« i Sdj. Månedsskrift, 13. årg. s. 166. ¹⁴ C. Rise Hansen: »Den danske Skibsfart gennem Tiden« (Vi og vor Fortid, nr. 3), 1941. S. 51. ¹⁵ J. O. Bro Jørgensen: »Forsikringsvæsenets Historie i Danmark indtil det 19. Aarhundrede«. 1935. S. 196 f. ¹⁶ Sø-Assurance Kompagniets »angivelsesbøger« (RA). ¹⁷ Hans Vald. Gregersen, anf. sted, s. 71. ¹⁸ H. Schlaikjer: »Aabenraa Søfarts Historie«. 1929. S. 14. ¹⁹ H. Schlaikjer, anf. sted, s. 21. ²⁰ Præsterne i Åbenrå indsendte årligt lister over nyfødte og konfirmerede drenge, hvis fædre var søførende. Se Stændertidende for Slesvig, april 1836.

²¹ Slesvigholstenske Søindrullerings Anordning. 1834 A 4. Sætstens arkiv (RA). ²² Åå, XV, nr. 220 a (LA); jfr. Schlaikjer, anf. sted, s. 67. ²³ Åå, V, nr. 11 (LA). ²⁴ Åå, XI, nr. 157 b (LA). ²⁵ I Åå, V, nr. 11 (LA) er bevaret ordlyden af 6 danske borgerbreve fra tiden 1793-96, bl. a. for C. C. Fischer, Jacob Richelsen og Jacob Christian Jebsen.

²⁶ I tre tilfælde er regnskabet »diverse« her sat lig med 5; det gælder Sønderborg og Nordborg. ²⁷ Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 (A VI), nr. 43, 1794-1837 (LA). ²⁸ Åå, XI, nr. 157 b (LA). ²⁹ Åå, XII, nr. 177 (LA). ³⁰ H. Schlaikjer, anf. sted, s. 10.

³¹ Kommercekollegiet 1797-1816 C. Originale forestillinger ang. den danske Handels og Skibsfarts Tilstand ... 1803-11 (RA). ³² Åå, VI, nr. 165 d (LA). ³³ Åå, XI, nr. 157 b (LA). ³⁴ Kommercekoll. Ovennævnte pakke. ³⁵ Kollegiets pro memoria er aftrykt i Kirkehistoriske Samlinger, 7. rk., 2, 1954-56, s. 527-532, som tillæg til H. Hejselbjerg Paulsen: »Da Hans Adolf Brorson var paa Valg i Aabenraa og Tønder 1729«. Sagen er også omtalt af Hvidtfeldt i Sdj. Årb., 1958, s. 102 f. ³⁶ Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 (A VI), nr. 43 (LA). ³⁷ Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 (A VI), nr. 43 (LA): Indberetninger fra provst Paulsen 1830, 1837. - Overkonsistoriet for Slesvig. Visitsberetninger. VI (RA): Indberetning fra provst ... Bargum 1789. ³⁸ Åå, XVIII, nr. 239 (a-b) (LA): Koncept til indberetning fra kirke og skolekollegiet 31. 10. 1846. ³⁹ Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 (A VI), nr. 43 (LA). ⁴⁰ Ty. kanc. D 51 (RA). - Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 (A VI), nr. 43 (LA).

⁴¹ Ty. kanc. D 60 I (RA). - Borgerprotokollen 13. 11. 1801 (LA). ⁴² Ty. kanc. D 60 I og III (RA). ⁴³ Ty. kanc. D 60 I (RA). ⁴⁴ 1. 10. 1803: Overkonsistoriet for Slesvig. Visitsberetninger VI (RA). ⁴⁵ Overretten på Gottorp. 6 (RA). ⁴⁶ Paulsen til Spiess 4. 12. 1835, se Sl. h. prov.-reg. 8 (RA). ⁴⁷ Åå, XVIII, nr. 239 a-b (LA). ⁴⁸ Skolesager vedr. Åbenrå by fra amtsarkivet: C II 400 (LA). ⁴⁹ Overkonsistoriet f. Sl. Visitsberetninger. VI: 1794, 1803 (RA); Generalsuperintendentens arkiv. Abt. 18 (A VI), nr. 43: 1794, 1803 (LA); do. nr. 88: Bürgerschule in Apenrade 1800-1807 (LA). ⁵⁰ Ty. kanc. D 61 (RA).

⁵¹ Ty. kanc. D 51 (RA). ⁵² Generalsuperintendentens arkiv. Abt. 18 (A VI), nr. 88 (LA). ⁵³ Allerhöchste Schulordnung für die Stadt Apenrade. 1807. ⁵⁴ Generalsuperintendentens arkiv. Abt. 18 (A VI), nr. 43; bilag til visitatsen 1812 (LA). ⁵⁵ Den sl.h. prov.reg. 70 (RA): Indb. fra mag. i Åbenrå 25. 10. 1815. ⁵⁶ W. F. Born: »Mine Hændelser eller Bevis paa en Sø- og Handelsmands Op og Ned eller Stigen og Falden i de tredive sidste, indholdsrige Krigs- og Freds Aar; tilligemed Anskuelser over Gjenstande, hentede fra Sø- og Handelslivet«. 1834. S. 10 f. ⁵⁷ Ny kgl. Saml. 1934 fol. ⁵⁸ Om

begivenhederne i Åbenrå se Ty. kanc. D 58 IV (B. Byfogeden) (RA); Borgerprotokollen J. 4. og 9. 4. 1801 (LA) og Åå, XIII, nr. 210 (LA). ³⁹ Skrivelse 16. 4. 1801 fra Schmettau til Pohn: Åå XIII, nr. 210 a (LA). ⁴⁰ F. W. Born: *Mine Hændelser ...*, s. 32 f.

⁴¹ Her efter afskriften i Åå, XXI, nr. 267 (LA). ⁴² Se herom navnlig Åå, XIII, nr. 210 a (LA). ⁴³ Åå, XV, nr. 222 a–b (LA). ⁴⁴ Åå, nr. 210 a og 222 a–b (LA). ⁴⁵ Åå, XIII, nr. 210 a (LA). ⁴⁶ Søindrulleringens gagebøger. Slesvigske distrikt (RA). ⁴⁷ Kay Larsen: »Denmarks Kapervæsen 1807–1814«; her efter Schlaikjer/Michelsen: »Aabenraa Søfarts Historie«, s. 173 f. ⁴⁸ Kaptajn Hans Bruhns Erindringer. 1957. S. 31 f. ⁴⁹ Magistratens og amtmandens indberetninger af hhv. 21. 1. og 31. 1. 1814 findes i Ty. kanc. C. 73 (RA), og er delvis aftrykt i Zeitschrift, 44. bd. (1914), s. 211–214; jfr. Rockstrohs bemærkninger sst. s. 137. ⁵⁰ Wbl., 9. 9. 1830.

⁵¹ Åbenrå-kroniken fra 1819.

PERIODEN 1814–1834

¹ Åå, XI, nr. 165 d–e (LA). ² Skibsmåleinstruktionen fra 1825 var dog adskilligt strengere end før; den faktiske stigning har altså ikke været så stor som tallene angiver. ³ Wbl. 25. 2. 1828. ⁴ Kommercekollegiet. Konsulatsrapporter fra Brasilien 1818–30 (RA). ⁵ Generalkonsulatet i Hamborg. Skibslister (RA). ⁶ Dat. 13. 2. 1836. Afskrift vedlagt petition fra »die hiesigen Schiffsrheder og Schiffscapitaine« af 23. 4. 1836 til den slesvigske stænderforsamling: Abt. 63, nr. 657 (SH). ⁷ Provst Paulsens indberetning 1837: Generalsuperintendentens arkiv. Abt. 18 (A VI), nr. 43 (LA). ⁸ Stændertidende f. Slesvig 1836 (14. 4.). – Åå, XI, nr. 175 c (LA). ⁹ »Tabellen über die ... in den Herzogthümern Schleswig und Holstein am 1sten Februar 1835 vorgenommene Volkszählung«. Kbh. 1836. ¹⁰ Åå, VII, nr. 114 b (LA).

¹¹ Kirkebøgerne. ¹² Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 (A VI), nr. 43: Provst Paulsens indberetning 8. 11. 1815 (LA). ¹³ Generalsuperintendentens arkiv, sm. pakke; indberetninger fra 1815 og 1821. ¹⁴ Overkonsistoriet f. Slesvig; Visitatsberetninger VI (RA.) ¹⁵ Ty. kanc. D 60 I (RA). ¹⁶ Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 (A VI), nr. 43 (LA). ¹⁷ Ty. kanc. D 51 (RA). ¹⁸ Breve 28. 9. og 9. 11. 1834 fra Paulsen til sin søn, Peter Paulsen i sidstnævntes privatarkiv i SH. ¹⁹ »Die Erziehungsschulen in Apenrade, nebst Bemerkungen« i Provinzialberichte 1820. Den anonyme artikel synes at være skrevet af en af provstiets præster. ²⁰ Provinzialberichte, 1820, s. 271 ff.

²¹ Ty. kanc. D 51. Adlers indberetning 1821 (RA). ²² Se f. eks. bilagene til Paulsens indberetning 1812 (Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 (A VI), nr. 43 (LA) og magistratens besvarelse af en række spørgsmål vedr. byens forhold 1828: Åå, VII, nr. 114 b (LA). ²³ Åå, XVIII, nr. 239 c (LA). ²⁴ Paulsens indberetning 1827: Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 (A VI), nr. 43 (LA). ²⁵ Åå, XVIII, nr. 239 c (LA). ²⁶ Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 (A VI), nr. 43 (LA). ²⁷ Åå, XVIII, nr. 240 a (LA). ²⁸ Alberti. ²⁹ Ty. kanc. D 61 (RA). ³⁰ Achelis: »Aus der Geschichte der Lateinschule in Apenrade« i Die Heimat, 1927, s. 94. – Åå, XIX (nr. 240 b (LA)).

³¹ Åå, nr. 239 a, b, c og 240 a–b (LA). – Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 (A VI), nr. 43 (LA). – H. Eckert: »Gründung und Entwicklung des Königlich evang. Schullehrer-Seminars in Tondern«. Schleswig 1888. ³² Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 (A VI), nr. 43 (LA). ³³ Åå, XVIII, nr. 239 c (LA). ³⁴ Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 (A VI), nr. 43 (LA). ³⁵ Ty. kanc. C 95 I (RA). – Erklæringens hovedstykke er trykt som bilag til Achelis' afhandling »Deutsche und dänische Schulen in der Propstei Apenrade« i Zeitschrift, 65. bd., 1937, s. 252 ff. ³⁶ Åå, XIX, nr. 240 b (LA). ³⁷ Åbenrå provstearkiv. Skolesager fra Åbenrå 1807–75 (LA). ³⁸ Skrivelse, dat. 9. 10. 1833, i Åå, XVIII, nr. 239 c (LA). ³⁹ Dahlmann: »Rede zur Feier des Siegs vom 18ten Junius 1815«. Kiel 1815. S. 14. ⁴⁰ Ty. kanc. D 41 V (RA).

⁴¹ Om B. F. L. Schow se bl. a. A. Halling: »Stamtafel der Familie Callisen«, Glückstadt 1907, og Anton Wilhelm Scheel: »Stamtafle over en Familie Scheel«, Kbh. 1870.

⁴² Om Neuber se især *Allgemeine deutsche Biographie*, Lübke & Schröder, Alberti samt Rudolf Bülick: »August Wilhelm Neuber« (Die Heimat, 40. årg., 1930). ⁴³ A. C. P. Callisen: »Medicinisches Schriftsteller-Lexicon«, 13. bd., Kbh. 1833. ⁴⁴ Wbl. 11. 11. 1830. ⁴⁵ Ty. kanc. D 65 (RA). ⁴⁶ Se bl. a. M. F. Blaunfeldt: »Minder fra Sønderjylland«, 1876, s. 62. ⁴⁷ A. W. Neuber: »Kurze Beleuchtung der Ansicht des Herrn Pastor Harms in der Sprachsache«. Åbenrå 1840. S. 5. ⁴⁸ Her efter H. Hejselbjerg Paulsens afsnit i »Sparekassen for Aabenraa By og Amt 1818–1943«. Åbenrå 1943. S. 47, fodnote. ⁴⁹ Bülick, s. 61. ⁵⁰ Hans moder var en søster til den tidligere nævnte søkaptajn W. F. Born.

⁵¹ Åå, VII, nr. 115 (LA). ⁵² G. E. Hoffmann: A. L. J. Michelsen. Seine Studienjahre und seine Kieler Wirksamkeit (1819–42) i Veröffentlichungen der Schleswig-Holsteinischen Universitäts-Gesellschaft, Nr. 41. Jahrbuch 1932. Breslau 1933. S. 31, fodnote. ⁵³ Schows breve til Dahlmann 22. 9., 1. 12., 9. 12., 15. 12., 16. 12., 18. 12. 1816 og 23. 3. 1817 i Dahlmanns privatarkiv (Deutsche Staatsbibliothek, Berlin). ⁵⁴ Brev 9. 12. 1816. ⁵⁵ Koncept til ansøgning, dat. 21. 4. 1819: Åå, XVIII, nr. 239 c (LA). ⁵⁶ Wbl. 23. 10. 1834.

⁵⁷ I sin iver for at gøre indtryk anvender den ganske prosaiske og kun i juridisk brevstil velbevandrede Schow af rhetoriske grunde den samme overstrømmende lignelse, som han havde brugt i indberetningen fra 1811 i anledning af sprogeskriptet. 1811: »Det sprog, som barnet har indsuget med modermælken, hvori barnet har stammet de første toner, hvori ynglingen har lært at tænke, er så værdifuld og dyrebar for manden ...« 1816: Slesvigholstenerne »har indsuget denne gensidige kærlighed og tilbøjelighed med modermælken, er vokset op med den, og har følt sig lykkelig i den som mænd ...«. ⁵⁸ Springer: »F. C. Dahlmann«. I, s. 463. ⁵⁹ Ty. kanc. C 44 (RA). ⁶⁰ Ty. kanc. D 65 II (RA).

⁶¹ »Ueber die Entstehung, Einrichtung und vorzügliche Wirksamkeit des Seebades in Apenrade«. Hamburg 1819. ⁶² Dat. 24. 2. 1819, se Ty. kanc. D 65 IV (RA). ⁶³ Brev fra Neuber 19. 1. 1819 i Adlers privatarkiv (RA). ⁶⁴ Neuber: »Beobachtungen über die Wirksamkeit des Apenrader Seebades«. Schleswig 1822. S. 16. ⁶⁵ Sst. s. 17–20. ⁶⁶ Blandt »Eidora« 13 subskribenter i Åbenrå var hele 5 skolelærere. ⁶⁷ A XVIII, nr. 685 I (SH). – Se også de mange enkelthenvisinger i Svend Larsens afhandling »Pressen i Aabenraa ved Nationalitetskampens Begyndelse« i Festskrift til H. P. Hanssen, Åbenrå 1932. S. 103 ff. ⁶⁸ Se navnlig Achelis' matrikel. ⁶⁹ »Kaptajn Hans Bruhns Erindringer«. Åbenrå, 1957. ⁷⁰ Breve fra Damm i hr. Hans Callesens besiddelse.

⁷¹ Dansk biografisk Leksikon. Achelis' matrikel. Kirkebogen. Blaunfeldt: »Minder fra Sønderjylland«, s. 28 ff. ⁷² Folketællingen 1845. ⁷³ Emma von Hassel: »Michael Jeben«, Åbenrå, 1953, s. 51, 53. ⁷⁴ Deutsches Geschlechterbuch, 19. bd. 1911. ⁷⁵ Achelis: »Aus der Geschichte der Familie Meyland« i Deutscher Volkskalender Nordschleswig, 1951, s. 56–60. ⁷⁶ Achelis' matrikel. ⁷⁷ Tønder blev kun berørt, for så vidt Lornsen her på sin gennemrejse uddelte nogle eksemplarer af sin piece. ⁷⁸ Ty. kanc. C 83 (RA): Indberetning 8. 3. 1831 om undersøgelsen mod Lornsen; jfr. ekstrakt af forhørsprotokolten 12. 1. 1831 i Åå VII, nr. 115 (LA). ⁷⁹ Åå, VII, nr. 115 (LA). ⁸⁰ Åå, VII, nr. 115 (LA).

⁸¹ Åå, VII, nr. 115 (LA). ⁸² Frederik den 6.s kabinetssekretariat. Ujournaliserede sager 1830–39 (RA). ⁸³ Borgerprotokollen (Åå). ⁸⁴ P. Paulsens privatarkiv (SH). Brevene er dateret hhv. 1. 6. og 26. 5. 1832.

PERIODEN 1834–1848

¹ Tallene er taget fra Åå, XI, 165 c (LA). ² Generalkonsulatet i Hamborg. »Verzeichniss der in Hamburg angekommenen und von da abgegangenen dänischen Schiffe« (RA). ³ Centralblatt für Handel, Schifffahrt und Industrie für die Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg«. 1847, s. 282 f.; 1848, s. 80–82. ⁴ Wbl. 19. 1., 23. 1., 2. 2., 6. 2., 13. 2. 1839. ⁵ Apenrader Zoll-Rechnung pro 1804 (RA) og Statistisches Tabel-Werk ... für das Jahr 1845. Kbh. 1847. ⁶ Indbyggertallet i de holstenske byer steg 1803–45 med 55%, mens de slesvigske byer i samme tidsrum kun voksede med 28%. I 1845 udgjorde bybefolkningen i Slesvig og Kongeriget henholdsvis 20,7 og 20,5% af

hele indbyggertallet; i Holsten boede derimod i dette år 28,1% af indbyggerne i byerne. ⁷ Centralblatt für Handel ... 1847, s. 282 f. ⁸ Statistisches Tabel-Werk für das Jahr 1845. ⁹ Centralblatt für Handel ... 1847, s. 14 f. ¹⁰ Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 (A VI), nr. 43 (LA).

¹¹ Schlaikjer/Michelsen: »Aabenraa Søfarts Historie«. S. 215. ¹² Åå, XII, nr. 183 (LA). ¹³ Folketællingslisterne i RA og Statistisches Tabellenwerk ... Zweites Heft, enthaltend eine detaillirte Darstellung der Volkszahl in den Herzogthümern ... 1845. Kbh. 1846. ¹⁴ Åå, XV, nr. 220 a (LA). ¹⁵ Åå, byregnskab 1845 (LA). ¹⁶ Åå, XV, nr. 220 a (LA). ¹⁷ Konsulatsrapporter fra Hamborg 1834–38 (RA). ¹⁸ Den eneste forandring var, at det efter ansøgning fra den nye førstepræst, Rehloff, 7. 6. 1839 blev bestemt, at førstepræsten og diakonen fremtidig – for at aflaste førstepræsten – skulle dele vielser og katekisationer. (T. kanc. D 60 I (RA)). ¹⁹ Peter Paulsens privatarkiv (SH). ²⁰ A. J. Cornetts dagbøger for årene 1822, 1823, 1830, 1832, 1835, 1837 og 1850 findes på LA.

²¹ Dat. 20. 5. 1837: Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 (A VI), nr. 43 (LA). ²² Se om disse slægtskabsforhold i bl. a. »Amalie Nielsens Barndoms- og Ungdomserindringer«, Sdj. Årb., 1956, s. 1–70. ²³ Ty. kanc. D 60 III (RA). ²⁴ Sdj. Årb. 1956, s. 24. ²⁵ Kirkebogen. ²⁶ Indberetning fra Rehloff 21. 5. 1842: Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 (A VI), nr. 43 (LA). ²⁷ Schl.-H.-L. Kirchen- und Schulblatt, 1883, s. 18. ²⁸ Regeringskommissionen f. Slesvig IX (RA). ²⁹ Schl.-H.-L. Kirchen- und Schulblatt, 1883, s. 17. ³⁰ Sdj. Årb. 1895.

³¹ Tillisch' arkiv, V D (RA). ³² Gamborgs dagbogsoptegnelser i Vort Forsvar, 1891, nr. 283. ³³ PL, II, s. 123 f. ³⁴ Marckmanns privatarkiv (RA). ³⁵ PL, II, s. 156.

³⁶ Det kirkelige Vennemøde i Kjøbenhavn, den 10de og 11te September 1866. Kbh. 1866. S. 63. – Samtalen er kun kendt fra denne gengivelse, 25 år efter begivenheden. ³⁷ PL, II, s. 219. ³⁸ PL, II, s. 32. ³⁹ Det er sandsynligt, at P. Lauridsen og andre i deres bedømmelse af Rehloff har været påvirket af deres viden om den holdning, Rehloff, som den nordslesvigske gejstlighed overhoved, indtog under treårskrigen, da han nægtede at bøje sig for nogen anden myndighed end den oprørske slesvigholstenske, en konflikt, der endte med hans afsættelse i 1850. Det er med denne periode i tankerne, Fr. Fischer i sin dagbog i 1864 kaldte Rehloff »den meensvorsne Klerk«. ⁴⁰ PL, II, s. 124.

⁴¹ Indberetning fra kirke- og skolekollegiet i Åbenrå til den slesvigholstenske provincialregering 31. 10. 1846, her efter koncepten i Åå, XVIII, nr. 238 a–b (LA). ⁴² Man bør ved bedømmelsen af tallene huske på, at kun hver tredje altergudstjeneste var dansk, og at de to præster prædikede ved hver anden altergudstjeneste. ⁴³ Brev fra borgmester Lunn til Regensburg, 18. 10. 1860 (Regenburgs arkiv i RA). ⁴⁴ Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 (A VI), nr. 43 (1845–88) (LA). – Folketællingen 1845. ⁴⁵ Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 (A VI), nr. 43 (1845–88) (LA) og Åå, XVIII, nr. 239 a–b (LA). ⁴⁶ Åå, VII, nr. 115 (LA). ⁴⁷ Åå, XIX, nr. 240 b (LA). ⁴⁸ Borgerprotokollen (LA). ⁴⁹ Den sl.-h. prov.reg. 70 (RA). ⁵⁰ Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 (A VI), nr. 43 (1845–88) (LA).

⁵¹ Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 (A VI), nr. 43 (1839–42) (LA). ⁵² Åå, XVIII, nr. 239 2 (LA). ⁵³ Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 (A VI), nr. 43 (1845–88) (LA). ⁵⁴ Den sl.-h. prov.reg., 70 (RA). ⁵⁵ Regenburgs arkiv (RA). ⁵⁶ Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 (A VI), nr. 43 (1845–88) (LA). ⁵⁷ Fr. Fischers dagbøger; se Sdj. Årbøger, 1930, s. 214. ⁵⁸ »Die Herzogthümer Schleswig und Holstein mit besonderer Rücksicht auf ihre sprachlichen Verhältnisse«, Schl.-H. Blätter, 1840, 9. bd., s. 4. ⁵⁹ Sst. s. 6. ⁶⁰ »Die Poesie, ein Theil der Cultur«, Schl.-H. Blätter, 1839, 7. bd., s. 108.

⁶¹ Schl.-H. Blätter, 1838, 5. bd., s. 13. ⁶² Schl.-H. Blätter, 1838, 5. bd., s. 229. ⁶³ Schl.-H. Blätter, 1840, 9. bd., s. 16. ⁶⁴ Wbl., 1. 6. 1836. ⁶⁵ Breve fra Kopperholdt 30. 5. og 17. 6. 1838 til P. Hiort Lorenzen (PHL i RA). ⁶⁶ Kopperholdt til P. H. Lorenzen 2. 1. 1839 (PHL i RA). ⁶⁷ Kopperholdts breve i PHL (RA). ⁶⁸ Se annoncer i Ubl. 15. 7. 1840 og 13. 10. 1841. ⁶⁹ PHL (RA). ⁷⁰ PHL (RA).

⁷¹ Åå, V, nr. 15 c–h (LA). ⁷² »Mein sehr treuer Freund« kalder Kopperholdt ham i et

brev til P. H. Lorenzen 16. 4. 1840 (PHL i RA). ⁷³ Paulsens privatarkiv: brev, dat. 29. 3. 1835 fra provst Paulsen, samt breve, dat. 5. 4. og 5. 8. 1835 fra Gustav Paulsen (SH). ⁷⁴ Paulsens privatarkiv: breve fra provst Paulsen, dat. 30. 3. og 8. 5. 1837 m. fl. (SH). ⁷⁵ Paulsens privatarkiv: brev, dat. 25. 1. 1834 (SH). ⁷⁶ Den slesvigske stænderforsamlings protokoller (SH). ⁷⁷ Ty. kanc. C 1b I: Forestilling 13. 11. 1839 (RA). ⁷⁸ Med ordet »konservativ« menes ikke, at de var tilhængere af enevælden – for alle datidens borgerlige elementer stod liberalismen som udtryk for den sundt fornuft (i Paulsens breve findes talrige vidnesbyrd om hans tilslutning til de liberale principper) – men at de var tilbageholdne ved realiseringen af dem. ⁷⁹ Abt. 65 (A XVIII), nr. 4895 (SH). ⁸⁰ Sst. Se også Wbl. 4. 9. 1834.

⁸¹ Hans Jensen: »De danske Stænderforsamlings Historie«, 1. bd., s. 523. ⁸² Wbl. 4. 5. 1836; jfr. 25. 5. 1836. ⁸³ Abt. 63, nr. 659 (SH). ⁸⁴ Petitionerne findes i SH, Abt. 63. ⁸⁵ Åå, V, nr. 15 c–h (LA). ⁸⁶ Ty. kanc. D 58 I og IV (RA). ⁸⁷ Flere ledende liberale ville dog nok have underskrevet sidstnævnte petition, hvis ikke de som deputerede borgere havde følt sig som part i sagen. ⁸⁸ Svend Larsen: »Pressen i Aabenraa ...« i Festskrift til H. P. Hansen, 1932. S. 116. ⁸⁹ Ty. kanc. D 58 II (RA). ⁹⁰ Ty. kanc. C 4. Kancellipræsidentens sager I (RA).

⁹¹ PL, II, s. 87. ⁹² Se herom Svend Larsens anf. afhandling. ⁹³ Åå, VII, nr. 115 (LA). ⁹⁴ Den sl.-h. prov.-reg., 6 (RA). ⁹⁵ Kopperholdt til P. H. Lorenzen 24. 11. 1838 (PHL i RA). ⁹⁶ Svend Larsens anf. afhandling, s. 121 ff. ⁹⁷ Kopperholdt breve til P. H. Lorenzen 22. og 30. 5. 1839. ⁹⁸ Koncept til brev, dat. 25. 3. 1839, fra P. H. Lorenzen til P. Schwennsen (?) (PHL i RA). ⁹⁹ Stændertidende, 1838, 13. 7. ¹⁰⁰ Wbl. 3. 1. 1838. – Kopperholdt til P. H. Lorenzen 3. 12., 6. 12., 20. 12., 23. 12., 28. 12., 30. 12. 1837 og 4. 1. 1838 (PHL i RA). – Materiale i Åå, VII, nr. 115 (LA).

¹⁰¹ Ty. kanc. 85 (RA) og Schows breve til Spiess sept.–okt. 1838 i Den sl.-h. prov.-reg., 8 (RA). – Kopperholdt til P. L. Lorenzen 17. 9., 26. 9., 30. 9. 1838 (PHL i RA).

¹⁰² Schows breve til Spiess dec. 1839 i Sl.-h. prov.-reg. 8 (RA), og Kopperholdts breve dec. 1839 – jan. 1840 (PHL i RA). ¹⁰³ I »Fædrelandet« 18. 10. 1839 gives der en udførlig fremstilling af sagen. Det hedder her, at petitionen var udgået fra Schows »vanlige tilhænge«, og at den var blevet »ombåret til de fleste høkere og håndværkere, hos hvilke den dog ikke overalt fandt den bedste modtagelse«. ¹⁰⁴ Ty. kanc. D 58 II (RA) og Kopperholdt breve til P. H. Lorenzen 20. 9., 26. 9. 1839 (PHL i RA). ¹⁰⁵ Ty. kanc. D 58 II (RA). ¹⁰⁶ Kopperholdt til P. H. Lorenzen 20. 5., 24. 6., 27. 6. 1840 (PHL i RA). ¹⁰⁷ Skyttelaugets protokol 1833–66 (LA). ¹⁰⁸ Kopperholdt til P. H. Lorenzen 13. 9. 1841 (PHL i RA). ¹⁰⁹ Ty. kanc. C 84 (RA). ¹¹⁰ Breve til P. H. Lorenzen fra G. F. Claussen 30. 4. 1838 og fra Kopperholdt 16. 5. 1838 (PHL i RA).

¹¹¹ Stændertidende 1838. ¹¹² Her citeret efter det beslaglagte referat i Wbl., nr. 1407 (12. 9. 1838), se Abt. 49. Presse, nr. 15 I (SH). Næsten enslydende referater offentliggjordes i »Neue Zeitung« i Hamborg 18. 9., og i »Kjøbenhavnsposten« 23. 9. 1838 (se Ty. kanc. C 84 (RA)). – Festen fik et retsligt efterspil, idet Claussen for sine udtalelser om Lornsen blev idømt en skarp irettesættelse. ¹¹³ Åå, V, nr. 15 c–h (LA). ¹¹⁴ Kopperholdt til P. H. Lorenzen 24. 6. 1840 (PHL i RA). ¹¹⁵ PL, I, tillæg. ¹¹⁶ Wbl. 25. 7. 1838. ¹¹⁷ Wbl. 3. 10. 1838. ¹¹⁸ Kopperholdt til P. H. Lorenzen 15. 4., hhv. 7. 4. 1839 (PHL i RA). ¹¹⁹ PHL i RA. ¹²⁰ Kopperholdt til P. H. Lorenzen 15. 2. 1839 (PHL i RA).

¹²¹ Udat. (febr. 1839); aftrykt i PL, IV, s. 232–234. ¹²² PL, IV, s. 234–242. ¹²³ Se således Kopperholdts brev til H. P. Lorenzen 9. 4. 1839, hvori han beder om undskyldning for, at han ikke tidligere har returneret Lehmanns brev (åbenbart Lehmanns brev af 30. 3., hvori han heftigt angriber de slesvigholstenske liberale for deres holdning til det danske sprog i Nordslesvig). ¹²⁴ Dat. 19.–20. 4. 1839, se PL, IV, s. 243–249.

¹²⁵ Udateret, se PL, IV, s. 249–255. ¹²⁶ Kieler Correspondenz-Blatt, 25. 5. 1839. ¹²⁷ Kieler Correspondenz-Blatt, 17. 4. 1839. ¹²⁸ Kopperholdt til P. H. Lorenzen 30. 5. 1839 (PHL i RA). ¹²⁹ Kopperholdt til P. H. Lorenzen 16. 6. 1839, vedlagt brev fra Heiberg, dat. Slesvig 13. 6. 1839 (PHL i RA). ¹³⁰ PL, IV, s. 255.

¹³¹ Kopperholdt til P. H. Lorenzen 11.–12. 12. 1839 (PHL i RA). ¹³² PL, III, s. 66.

¹³³ Kopperholdt til P. H. Lorenzen 7. 3., 11. 3., 29. 3., 3. 4. 1840 (PHL i RA). ¹³⁴ Kopperholdt til P. H. Lorenzen 6. 4. og 25. 5. 1840 (PHL i RA). ¹³⁵ PL, IV, s. 259. ¹³⁶ Kopperholdt til P. H. Lorenzen 4. 7. 1840 (PHL i RA). ¹³⁷ PL, II, s. 15. ¹³⁸ »Af Kaptajn C. C. Fischers Livserindringer«, Sdj. Årb., 1924. ¹³⁹ PL, II, s. 7. ¹⁴⁰ PL, I, s. 60.

¹⁴¹ PL, I, s. 182. ¹⁴² PL, I, s. 206. ¹⁴³ Det kan ikke siges, hvilken artikel der sigtes til (årgangen for 1837 eksisterer ikke!). ¹⁴⁴ PL, I, s. 182. ¹⁴⁵ PL, I, s. 206 ff. ¹⁴⁶ SH: A XVIII, 685¹ (her det beslaglagte nummer af bladet) og Abt. 49, Presse nr. 15 II (her Schows indberetning om beslaglæggelsen). ¹⁴⁷ Om Fischers bibliotek se hans breve hos PL, II, s. 79, s. 116 f., s. 147, s. 195. ¹⁴⁸ Delvis aftrykt hos Wegener: »Om Hertugen af Augustenborgs Forhold til det holstenske Oprør«. 1849. S. 132 f. ¹⁴⁹ Fischers breve hos PL, II, s. 80 f. og s. 83. – Ny kgl. Samling 1766, Fol. I–II, brev dat. 30. 10. 1839. ¹⁵⁰ PL, II, s. 120.

¹⁵¹ PL, II, s. 129. ¹⁵² Syvstjernens arkiv: brev fra Fischer 7. 10. 1845 (RA). ¹⁵³ Ny kgl. Samling, 1766, Fol. I–II, Fischers breve 29. 12. 1838, 12. 3. 1839, 3. 4. 1839.

¹⁵⁴ PL, I, s. 207. ¹⁵⁵ PL, II, s. 84. ¹⁵⁶ PL, II, s. 85. ¹⁵⁷ Marckmanns privatarkiv: Brev fra Fischer 11. 2. 1843 (RA). ¹⁵⁸ Koncept i Åå, VII, nr. 115 (LA). ¹⁵⁹ Åå, VII, nr. 115 (LA). – A XVIII 685¹ (SH). ¹⁶⁰ Åå, VII, nr. 115 (LA).

¹⁶¹ PL, II, s. 87 f. ¹⁶² PL, II, s. 93. ¹⁶³ PL, II, s. 97 f. ¹⁶⁴ PL, II, s. 99–101 og s. 109–112. – Den tyske addresses tekst findes i Ap. Wbl. 2. 10. 1839. ¹⁶⁵ PL, II, s. 103. ¹⁶⁶ PL, II, s. 115–117. ¹⁶⁷ PL, II, s. 115–117 og s. 120. ¹⁶⁸ PL, II, s. 131 og s. 140.

¹⁶⁹ Kopperholdt til P. H. Lorenzen 7. 3., 11. 3., 29. 3., 4. 4. 1840 (PHL i RA). ¹⁷⁰ Kopperholdt til P. H. Lorenzen 22. 4. 1840 (PHL i RA)

¹⁷¹ Ansøgningens original findes i SH, Abt. 65 (A XVIII), nr. 685. Den er trykt i Lyna 15. 3. 1840. ¹⁷² Abt. 65 (A XVIII, nr. 685 (SH). ¹⁷³ Abt. 65 (A XVIII), nr. 685 (SH). ¹⁷⁴ PL, II, s. 137. ¹⁷⁵ PL, II, s. 142. ¹⁷⁶ Neubers ansøgning 4. 8. 1840 (Abt. 65 (A XVIII), nr. 685 (SH)). ¹⁷⁷ PL, II, s. 143 og 147. ¹⁷⁸ Abt. 65 (A XVIII), nr. 685 (SH). ¹⁷⁹ PL, II, s. 153. ¹⁸⁰ PL, II, s. 173.

¹⁸¹ PL, II, s. 29. ¹⁸² Kopperholdt til P. H. Lorenzen 24. 6. 1840 (PHL i RA).

¹⁸³ Gebauer: »Christian August«, s. 112. ¹⁸⁴ Schows slægtning, regeringspræsident H. N. Scheele, skrev 1. 3. 1847, efter et besøg i Åbenrå, til kancellipræsident Carl Moltke: »Kun i nogle byer er det lykkedes ham [hertugen] at skaffe sig noget tilhæng, navnlig i Åbenrå«: Ty. kanc. C 4 Kancellipræsidentens sager, I. (RA). ¹⁸⁵ Augustenburgisches Hausarchiv, III C c (Schl.-H. Landesbibl., Kiel). ¹⁸⁶ PL, II, s. 153 f. ¹⁸⁷ PL, II, s. 156. ¹⁸⁸ Ubl., 9. 9. 1840, og PL, II, s. 158. Bøssens tidligere tyske indskrift var blevet ændret til dansk i den periode, da Jørgen Bruhn var havnefoged. ¹⁸⁹ Schow til hertugen 11. 11. 1840 (Augustenb. Hausarchiv, III C c): »Mit wahren Vergnügen habe ich dieselbe abgegeben, und mich noch nach Vollendung derselben, wie ein Kind, über den ernsthaften Ton gefreut, worin sie geschriebens«. ¹⁹⁰ PL, II, s. 180.

¹⁹¹ Fischer nævnte i et brev (9. 9. 1840, se PL, II, s. 160 f.) den mulighed, at Neubers danskfjendtlighed skulle stamme fra, at han i 1835, som indblandet i en korruptionsaffære i forbindelse med militærsessionerne, var blevet fratømt sit embede som fysikus. Der ses ikke at være grund til at ty til denne forklaring; Neubers stemningsomsving var ikke mere påfaldende end mange andres, f. eks. Schows. ¹⁹² Ubl., 6. 5. 1840. ¹⁹³ Det politiske slutafsnit havde været trykt i Lyna 7. 6. 1840. – Annonce for skriftest i Lyna 2. 8. 1840. ¹⁹⁴ Annonce i Lyna 30. 8. 1840. ¹⁹⁵ Åå, VII, nr. 115 (LA). ¹⁹⁶ SH, Abt. 65 (A XVIII), nr. 685. ¹⁹⁷ Se bl. a. korrespondancen mellem O. Moltke og Flor: PL, II, s. 159, s. 166 f., s. 169; og regeringspræsident Spiess' udaterede votum i anledning af bladsagen i Abt. 49, S-H Presse, 15 II (SH). ¹⁹⁸ PL, II, s. 162.

¹⁹⁹ Abt. 65 (A XVIII), nr. 685 (SH). Udtalelsen blev fremsat i anledning af Fischers ansøgning om portonedsættelse. ²⁰⁰ Abt. 49, S-H Presse, 15 II (SH). ²⁰¹ Abt. 65 (A XVIII), nr. 685 (SH). ²⁰² Abt. 65 (A XVIII), nr. 685 (SH). ²⁰³ PL, II, s. 190. ²⁰⁴ PL, II, s. 192. ²⁰⁵ Borgerprotokollen 23. 8. 1841 (LA). ²⁰⁶ Abt. 65 (A XVIII), nr. 685

(SH); koncept i Aå, VII, nr. 115 (LA). ²⁰⁰ Sl-h. kanc.s forestillingsprotokol (RA).

²¹⁰ Lyna 2. 5. 1841.

²¹¹ Se i øvr. Rudolf Bülcck: »Up ewig ungedeelt. Entstehungsgeschichte eines politischen Schlagwortes«. Kiel 1928. ²¹² PL, II, s. 195. ²¹³ Augustenb. Hausarchiv, III C c (Schl.-H. Landesbibl., Kiel), delvis aftrykt i Wegener: »Hertugen af Augustenborg«, s. 136.

²¹⁴ Abt. 65 (A XVIII), nr. 685 (SH). ²¹⁵ Det kildemateriale til belysning af den danske vækkelses historie i Åbenrå, som foreligger i Fischers breve til Flor, er ikke så værdifuldt, som det ofte antages. For det første stammer de fleste breve fra tiden før 1842; af de 125, der er aftrykt i 2. bd. af P. Lauridsens værk, er kun 43 fra tiden efter 1842; årgennemsnittet for de første tre år er altså 27, for de følgende seks år kun 7 breve, og tilmed aftager frekvensen stadig: 1842/43 15 pr. år, 1844/45 5 pr. år, 1846/47 1 pr. år. For det andet har brevene i høj grad præg af at være rapporter eller forespørgsler til en overordnet (de ophører efterhånden som discipelforholdet afvikles). ^{215a} Lyna 28. 8. 1844. ²¹⁶ F. eks. Lyna 7. 3. og 2. 5. 1841. ²¹⁷ 16. 7. 1843. ²¹⁸ Lyna 17. 1. 1841 (Valgprotokollerne er ikke bevaret). ²¹⁹ PL, II, s. 171–174. – Lyna gav følgende ret itetsigende forklaring på den svigtende valgdeltagelse: 4 var fraværende (til dels til søs), 6 syge eller alderdomssvækkede, 3 kunne ikke fremvise fuldmagt, 12 kunne betegnes som ligegyldige og »4 andre skyede formodentlig at komme i berøring med den slesvigholstenske »clique««. ²²⁰ Se hans erklæring i Lyna 20. 9. 1840.

²²¹ Stændertidende. ²²² PL, II, s. 238. ²²³ PL, II, s. 32 f. ²²⁴ Ty. kanc. C 95 III (RA). ²²⁵ Koncept til indberetning 2. 12. 1842 fra sl.-h. kanc. (Ty. kanc. C 95 III (RA)) og PL, II, s. 218, fodnote. ²²⁶ PL, II, s. 200. ²²⁷ Ty. kanc. C 95 III (RA); borgerprotokollen 21. 1. 1842 (LA); deputeretkollegiets fremstilling af sagen: Lyna 6. 3. 1842; dets klage til stænderne (13. 11. 1842): Abt. 63, nr. 832 (SH). ²²⁸ Indberetning 11. 6. 1845: XVIII, nr. 788 (SH). ²²⁹ Det er altså ikke rigtigt, når det i »Sønderjyllands Historie«, IV, s. 317, hedder, at man i de følgende år ubekymret vedblev at udsende borgerbreve med den slesvigholstenske formular. ²³⁰ Schows udtryk i brev til Christian August 16. 1. 1842.

²³¹ PL, II, s. 202, s. 208 og s. 209; karakteristikken af Schow: Min f. Slesvig, I. dept. A. Politik II (Af Regenburgs samlinger); jfr. originalen: brev fra borgmester Lunn til Regenburg 16. 8. 1857 i Regenburgt arkiv (RA). ²³² Ubl. 30. 11. 1842. ²³³ PL, II, s. 213. ²³⁴ PL, II, s. 215, s. 217, s. 219. ²³⁵ Stændertidende. ²³⁶ PL, II, s. 224. ²³⁷ Abt. 63, nr. 838 (SH). ²³⁸ H. Hansen: »Deutsche Volks- und Sängervereine in Schleswig-Holstein«. Altona 1846. S. 23. ²³⁹ Ty. kanc. C 1b II (RA). ²⁴⁰ Wegener: »Hertugen af Augustenborg«, s. 136.

²⁴¹ Denne fane skal ifølge Heiberg: »Schleswig-Holsteins Wappen, Fahnen und Farben«, 1845, s. 19, af hertug Frederik den 4. i 1696 være blevet indført som sofartsflag. Samme steds oplyses, at to åbenråske borgere har søgt at udbrede kendskabet til denne fane »i trykte eksemplarer«, og endelig, at en sådan fane vagede over den store sangerfest i Slesvig i 1844. ²⁴² Indberetning 1. 8. 1843: Ty. kanc. C 1b II (RA). ²⁴³ PL, II, s. 283. ²⁴⁴ Forud for balloterings holdt Asmus Lorenzen en tale, hvori han frarådede Bahnsens optagelse, »weil er en Freund von Fischer und dieser ein Feind unserer Stadt ist« (Fischer 11. 2. 1843 til Marckmann (RA)). ²⁴⁵ H. Hansen: »Sängervereine ...«, s. 106. ²⁴⁶ W. Krüger: »Die Apenrader Liedertafel« i Die Heimat, 1928, s. 152 ff. ²⁴⁷ Lyna 26. 3. 1843, 16. 7. 1843, 4. 5. 1844. ²⁴⁸ Ubl. 8. 11. 1843. ²⁴⁹ Lyna 6. 4. 1844. ²⁵⁰ PL, II, s. 253 f.

²⁵¹ Indberetning 30. 8. 1845: Ty. kanc. C 88 (RA). ²⁵² Ubl. 11. 9. 1844. ²⁵³ Om dette skib kunne Fischers blad (4. 6. 1845) yderligere meddele, at dets agterspejl var prydet med det slesvig-holstenske våben, »den odiose devise »Vi lawen« etc, samt det store frelsens årstal 1460«. Ordene »Dansk Eiendom« havde man slået et bræt over.

²⁵⁴ W. Krüger: »Die Apenrader Liedertafel« i Die Heimat, 1928, s. 154. ²⁵⁵ Indberetning fra Schow 9. 8. 1845: Ty. kanc. C 88 (RA). ²⁵⁶ Ubl., 9. 7., 30. 7., 6. 8., 13. 8., 20. 8., 27. 8. og 29. 10. 1845. ²⁵⁷ Ubl. 10. 4. 1844. ²⁵⁸ Lyna 22. 3. 1845. ²⁵⁹ Lyna

12. 7. og 16. 7. 1845. ²⁸⁰ Lyna 8. 10. 1845, 14. 1., 11. 7., 10. 10. 1846, 14. 4. 1847. ²⁸¹ Lyna 26. 8. 1846. ²⁸² Ubl. 14. 10. 1846. ²⁸³ Abt. 63, nr. 953 (SH). ²⁸⁴ 47 skibsredere og købmænd (= 36%), 57 håndværkere (= 44%), 8 intellektuelle o. l. (= 6%/o); 19 (= 14%/o) kunne ikke identificeres. ²⁸⁵ Ubl. 23. 12. 1846. ²⁸⁷ Abt. 65, nr. 4903 (SH). ²⁸⁸ Ty. kanc. C 92. ²⁸⁹ Afskrift af Kopperholdts brev af 15. 2. 1850 til Karberg: Min f. Slesvig, 1. dept. A. Politik II (RA). ²⁷⁰ PL, II, s. 223.

²⁷¹ Fischer 17. 4. 1847 til P. C. Koch: Ny kgl. Samling, 1763 Fol. ²⁷² PL, II, s. 237. ²⁷³ PL, II, s. 255. ²⁷⁴ Syvstjernens arkiv (RA). ²⁷⁵ Indberetninger fra den sl.-h. prov.reg. til det sl.-h. kanc. 9. 5. 1843 og 22. 5. 1847 (Abt. 49, S-H Presse, nr. 113 (SH)). ²⁷⁶ PL, II, s. 141, s. 190, s. 194, s. 195, s. 196, s. 256. ²⁷⁷ M. Mackeprang: »Frederik Fischer« i Sønderj. Årb., 1950, s. 32. ²⁷⁸ PL, II, s. 182. ²⁷⁹ PL, II, s. 205. ²⁸⁰ Ny kgl. Samling, 1766, Fol. I-II, nr. 146-147.

²⁸¹ Freja 14. 3. 1857. ²⁸² PL, II, s. 82. ²⁸³ PL, II, s. 212. ²⁸⁴ Fischer 27. 5. 1845 til H. N. Clausen: Syvstjernens arkiv (RA). ²⁸⁵ Ubl. 27. 12. 1843. ²⁸⁶ Ubl. 19. 3. 1845. ²⁸⁷ Fischer til Marckmann 11. 2. 1843: dennes privatarkiv (RA). ²⁸⁸ PL, II, s. 171. ²⁸⁹ Fischer 23. 9. 1846 til Flor: Syvstjernens arkiv (RA).

²⁹¹ Ovennævnte brev til Marckmann. ²⁹² Fischer 27. 5. 1845 til H. N. Clausen: Syvstjernens arkiv (RA). ²⁹³ Flor 8. 4. 1843 til Tscherning: dennes privatarkiv (RA). ²⁹⁴ PL, II, s. 8. ²⁹⁵ Fischer 19. 3. 1863 til Godske Nielsen: dennes privatarkiv (RA). ²⁹⁶ Ubl. 9. 11. 1842. ²⁹⁷ Ubl. 9. 9. 1840; jfr. bl. a. 1. 3. 1843. ²⁹⁸ Ubl. 30. 6. 1841. ²⁹⁹ Augustenb. Hausarchiv, III E E 109. Brevet blev fundet ved en husundersøgelse hos Fischer i 1848. ³⁰⁰ PL, II, s. 259 f.

³⁰¹ Se hans sidestilling af »Germanien« og »Skandinavien« i Freja, 15. 6. 1858. ³⁰² »Harmonic«s protokol (LA). ³⁰³ Lyna 11. 7. 1841. – Ubl. 14. 7. 1841. ³⁰⁴ PL, II, s. 209. ³⁰⁵ Ubl. 20. 9. 1843. ³⁰⁶ Skyttelaugets protokol, 1. 10. 1844. ³⁰⁷ På grundlag af en af hr. Johan Jessen, Åbenrå, udarbejdet liste over skyttelaugets medlemmer. ³⁰⁸ H. Kau: »Jens Peter Junggreen«. 1894. S. 3. ³⁰⁹ Ubl. 20. 8. 1845. – Dannevirke 27. 8. 1845. ³¹⁰ Itzehoeer Wbl. 11. 9. 1845.

³¹¹ Syvstjernens arkiv (RA). ³¹² Ubl. 23. 12. 1846. ³¹³ Ubl. 27. 10. 1847. ³¹⁴ Ubl. 17. 11. 1847.

DANSK OG TYSK I ÅBENRÅ 1848-50

¹ Petition 17. 9. 1848 til den sl.-h. landsforsamling: Abt. 63, nr. 1384 (SH). ² Indberetning 9. 11. 1849 fra borgmester Knudsen til Bestyrelseskommissionen: Landesverwaltung und Regierungs Commissair: Landesverwaltungsacten. Politische Verhältnisse der Städte in Schleswig. 1849 (RA). ³ Schl.-H. Zeitung 14.-15. 11. 1848. ⁴ Schl.-H. Zeitung 19. 8. 1848. ⁵ Se bl. a. brev fra Neergaard til Maack, vedlagt brev 27. 3. 1853 fra Lunn til Regensburg: dennes arkiv (RA). ⁶ En dokumenteret fremstilling af martsdagene i Åbenrå findes i G. Japsen: »Martsdagene 1848 i Åbenrå« (Sdrj. Årb. 1960). ⁷ Ubl. 15. 4. og 19. 4. 1848. ⁸ Chronologische Sammlung der im Jahre 1848 ergangenen Gesetze. Kiel 1849. ⁹ Schl.-H. Zeitung, 13. 5. 1848. ¹⁰ Om valget se Hjelholt »Sønderjylland under Treårskrigen«, I, s. 119 ff.

¹¹ Henrici: »Lebenserinnerungen eines Schleswig-Holsteiners«. 1897. S. 20. ¹² Henrici, s. 19. ¹³ Schl.-H. Zeitung, 15. 5. 1848; meddelelse fra Åbenrå 12. 5. ¹⁴ Hjelholt, nævnte værk, s. 115. ¹⁵ Henrici, s. 20 f. ¹⁶ Henrici, s. 21-23. ¹⁷ Rapport, dat. Sbg. 29. 5. 1848: Marineministeriet. Sekr.- og Komm.kont. Indgåede sager. 1848 530a M (RA). – Henrici, s. 23. ¹⁸ På dansk side turde man endnu ikke gå så vidt i sin vurdering af det nationale styrkeforhold i Åbenrå. En dansk spion, C. R. T. Ravn, der 1. 6. var ankommet til Åbenrå, rapporterede allerede 2. 6. dristigt: »Her i byen er pluraliteten tysksindet«, og »folk, som den ene aften er tyske, viser sig den næste aften som danske« (Nørrejydske armekorps 1848. Indkomne sager 17, nr. 105 (Hærens arkiv)). Mere nøgternt dømte Steen Bille 26. 6.: »en stor del af byens indvånere, navnlig den lavere del af befolkningen, eller dem, der nærer dem ved skibsbygning, skibshandel, søfart, fiskeri og hvad hermed står i

forbindelse, er kongens tro undersætter, ham meget hengivne eller i det mindste fredelige, rolige borgere, som ønsker blot frihed til at fortsætte deres erhverv» (Nørrejsdske armékorps 1848, Indkomne sager 13, nr. 29 (Hærens arkiv)).¹⁹ Marineministeriet. Sekr.- og komm.kont. Indgåede sager. 1848, nr. 530b og 531. – Krigsministeriet. Direkt. f. arm. pers. Indkomne sager. Protokol IV 1848, nr. 389, 393, 402, 407, 430 (RA).²⁰ PL, II, s. 265. – Indberetning 20. 5. 1848 fra magistraten til den prov. reg. (Augustenb. Hausarchiv III E E 109).

²¹ Nørrejsdske armékorps 1848. Indkomne sager 17, nr. 106 og 109 (Hærens arkiv); Krigsmin. Direkt. f. arm. pers. Indkomne sager. Protokol IV 1848, nr. 430 (RA). – PL, II, s. 66 (hvor episoden urigtigt henlægges til juli).²² Altonaer Merkur 13. 6. 1848.²³ Flensburger Wochenblatt für Jedermann 21. 6. 1848.²⁴ G. L. Martens: »Tagebuch eines Freiwilligen des v. d. Tann'schen Corps«. Hamburg. 1848. S. 49.²⁵ Henrici, s. 29.²⁶ Altonaer Merkur 22. 6. 1848. – Martens: »Tagebuch eines Freiwilligen«, s. 52.²⁷ Chronol. Sammlng: Valgloven af 13. 7. 1848.²⁸ Kieler Correspondenz-Blatt 3. 8. 1848.²⁹ Kieler Correspondenz-Blatt 11. 10. 1848.³⁰ Brev fra Fischer, dat. Sbg. 5. 10. 1848: Ny kgl. Samling, 1763 Fol.

³¹ Martens, anfst. s. 34 f.³² Borgerprotokollen 5. 10. 1848. – Åå, XXI, nr. 269 d (LA).³³ Abt. 63, nr. 1384 (SH).³⁴ Udenrigsministeriet. I A Dossiersager, alm. sager vedr. Slesvig. 5. (RA).³⁵ Åbenrå amts journalsager 1848, III, 71 og 72 (LA).³⁶ PL, II, s. 68 f.; medlemslisten sst, s. 274 ff.³⁷ Det nørrejsdske armékorps 1848. Indkomne sager. 17 (Hærens arkiv).³⁸ PL, II, s. 270; brevet menes at være skrevet til Junggreen, der da var i København.³⁹ Dannevirke, 5. 12. 1849; artiklen »Borgerne i Åbenrå«. ⁴⁰ Se især D. Damms dagbogsoptegnelse i M. Michelsen: »Frederiksklubben«, 1923, s. 12–14.

⁴¹ Schl.-H. Zeitung 26. 1. 1849.⁴² Borgerprotokollen. – Tillisch' arkiv V D (RA).⁴³ Brev til efterretningstjenesten i Kolding. Nørrejylland's generalkommando. I. S. 7. 1849 (Hærens arkiv).⁴⁴ Indberetningen er også omtalt i en skrivelse fra borgmester Lunn 16. 8. 1857: Min. f. Slesvig. 1. dept. A. Politik II (RA).⁴⁵ Rapport, dat. Kolding 29. 3. 1849, fra Olaf Rye, i Nørrejsdske armékorps 1849. I. S. 10 (Hærens arkiv).⁴⁶ Marineministeriet. Sekr.- og Komm.kont. Indgåede sager. 1849, nr. 736 (rapport dat 5. 4.) (RA). – Se endv. Norddeutsche Freie Presse 11. og 12. 4. 1849.⁴⁷ Skildret af P. Lauridsen i »Mellem Slagene«, Sdj. Årb., 1900.⁴⁸ Moltkes svar 6. 10. 1849 findes i Tillisch' arkiv, D V (RA).⁴⁹ Delvis aftrykt i Norddeutsche Freie Presse 11. 10. 1849.⁵⁰ Se Schows indberetninger med bilag: Augustenb. Hausarchiv III E E, nr. 48 c.

⁵¹ Regenburgs arkiv: Lassen 25. 10. 1849 til Kirstein (RA).⁵² Indberetning (dat. okt. 1849) fra Knudsen til Bestyrelseskommissionen: Min f. Sl. 1. dept. A. Politik II (RA).⁵³ Freia 28. 2. 1850.⁵⁴ Aftrykt i Norddeutsche Freie Presse, 22. 11. 1849.⁵⁵ Norddeutsche Freie Presse, 29. 1. 1850.⁵⁶ Den danske Slesviger, 20. 10. 1849.⁵⁷ Freia 21. og 25. 2. 1850.⁵⁸ På adressen er underskrivernes erhverv (mod sædvane) angivet; derfor det lave antal uidentificerede. Dette har igen bidraget til at sætte håndværkernes antal vejret.⁵⁹ Borgmester Lunn havde sikkert ret, da han 23. 11. 1861 skrev til Regenburg: »Vore hjemmetyskere ... vil på ingen måde være preussere eller komme Tyskland nærme.«

Medlemmer af
Historisk Samfund for Sønderjylland
får for medlemskontingentet kr. 11,- (incl. porto)
i to halvbind om året:

Sønderjyske Årbøger

Henvendelse om medlemskab til Landsarkivet, Åbenrå,
eller til medlemmer af styrelsen.

Endvidere udgives i frit abonnement med tolv hefter om
året for kr. 14,-:

Sønderjysk Månedsskrift

Bestilling tegnes ved henvendelse til Landsarkivet, Åbenrå,
eller til Månedsskriftets ekspedition: Brorsonsvej 37, Tønder.

I serien Skrifter, udgivne af
Historisk Samfund for Sønderjylland
er udkommet:

- Nr. 1. Erik Christensen: FRA MIN VIRKSOMHED I TØNDER. 2,25 kr. (I boghandelen 3,00 kr.).
- Nr. 2. P. J. Refshauge: BONDEN, DER BLEV LANDRÅD. Udsolgt.
- Nr. 3. TØNDER GENNEM TIDERNE. Under redaktion af M. Mackeprang. 25 kr. (I 14 kr., II 11 kr.) (37,50).
- Nr. 4. M. H. Nielsen: FRA SLESVIGSK FATTIGVÆSENS FORTID. 4,50 kr. (6,00).
- Nr. 5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: VEJLEDNING I STUDIET AF SØNDERJYLLANDS HISTORIE. Udsolgt.
- Nr. 6. Johan Hvidtfeldt: NAVNEREGISTER TIL H. P. HANSENS VÆRKER. 2,00 kr. (4,00).
- Nr. 7. AKTSTYKKER VEDRØRENDE KREDITANSTALT VOGELGESANGS TILBLIVELSE. 3,00 kr. (4,50).
- Nr. 8. Peter Kr. Iversen: VEJLEDNING FOR SØNDERJYSKE LOKALHISTORIKERE. 2,00 kr. (3,00).
- Nr. 9. Johan Hvidtfeldt: SLÆGTSHISTORISKE STUDIER I SØNDERJYLLAND. Udsolgt.
- Nr. 10. NORDSLESVIGS ÅNDELIGE GENFORENING MED DANMARK. Under redaktion af Cl. Eskildsen, J. Hvidtfeldt og P. Kr. Iversen. 6,00 kr. (10,00).
- Nr. 11. Olav Christensen: BIBLIOGRAFI OVER SØNDERJYSK SLÆGTSTAVLELITTERATUR. 2. udgave med tillæg: Manuskripter vedr. sønderjysk personalhistorie i Landsarkivet i Åbenrå ved Peter Kr. Iversen. Indbundet 7,50 kr. 12,00).
- Nr. 12. NORDSLESVIG EFTER GENFORENINGEN. 7 radioforedrag. 3,00 kr. (4,50).
- Nr. 13. Thorvald Petersen: FRA ALS TIL TØNDER. Udsolgt.
- Nr. 14. N. Black Hansen: ÅBENRÅ ANNALER, 1524, 1584–1694. 4,00 kr. (6,00).
- Nr. 15. Peter Kr. Iversen: KNIPLINGSKRÆMMER JENS WULFFS DAGBOG. 12,00 kr. (18,00).
- Nr. 16. A. Svensson: REDAKTØR J. JESSEN, FLENSBORG AVIS. I udsolgt, II 10,00 kr. (17,00), III 15,00 kr. (25,00).
- Nr. 17. H. V. Gregersen: NIELS HELDVAD. En biografi. 8,00 kr. (14,00).
- Nr. 18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: KAPTJAN HANS BRUHNS ERINDRINGER. 9,00 kr. (16,00).

- Nr. 19. Asger Nyholm: **NATIONALE OG RELIGIØSE BRYDNINGER I TØNDER PÅ SPROGRESKRIPTERNES TID.** Indbundet 12,00 kr. (21,00).
- Nr. 20. Knud Kretzschmer: **DEN SØNDERJYDSKE FOND.** Indbundet 8,00 kr. (13,00).
- Nr. 21. H. V. Gregersen: **GOTISKE SKRIFTPRØVER FRA SØNDERJYSKE ARKIVALIER.** 8,00 kr. (12,00).
- Nr. 22. Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: **BORGMESTRE, RÅDMÆND, BYFOGDER OG BYSKRIVERE I FLENSBORG 1550–1848.** Indbundet 6,00 kr. (11,00).
- Nr. 23. Gottlieb Japsen: **DEN NATIONALE UDVIKLING I ÅBENRÅ 1800–1850.** Indbundet 15,00 kr. (25,00).
- Nr. 24. Sigurd Schoubye: **GULDSMEDEHÅNDVÆRKET I TØNDER OG PÅ TØNDEREGNEN 1550–1900.** 50,00 kr. (100,00).
- Nr. 25. ÅBENRÅ BYS HISTORIE I. Under redaktion af J. Hvidtfeldt og P. Kr. Iversen. Indbundet 16,50 kr. (30,00).
- Under forberedelse:*
- Nr. 26. Harald Jørgensen: **BREVVEKSLINGEN MELLEM H. P. HANSEN OG H. V. CLAUSEN.** Indbundet 15,00 kr. (25,00).
-

Historisk Samfund for Sønderjyllands
serie af små,
populære levnedsskildringer
er udkommet:

- Marie Boesen: **AGNES SMIDT FRA LUNDSMARK.** Træk af en livshistorie, 4,00 kr. (6,00).
- Hans Hansen: **FRA TIDLIG VÅR TIL EFTERÅR.** I sønderjysk landbrugs tjeneste. 5,00 kr. (8,00).
- Morten Kamphövener: **SKRUMSAGER.** En sønderjysk fører. 5,00 kr. (8,00).
- Johan Meyer: **DET GAMLE FRØSLEV.** Indbundet 5,00 kr. (9,00).

De to serier redigeres af et udvalg bestående af generalkonsul, dr. phil. Troels Fink, Flensborg, seminaricadjunkt H. V. Gregersen, Haderslev, landsarkivar P. Kr. Iversen, Åbenrå, og forstander Hans Lund, Tanderupgård. Manuskripter og henvendelser til redaktionen iøvrigt sendes til redaktionssekretæren, seminaricadjunkt H. V. Gregersen, Nørrevang 2, Haderslev.

Medlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland kan bestille skrifterne ved henvendelse til Landsarkivet, Åbenrå. Ikke-medlemmer kan købe dem i boghandelen til de i parentes angivne priser.